

Történetírás és emlékezet

Apor Péter, Bögre Zsuzsanna, Dobszay Tamás, Keszei András,
Kunt Gergely, Murai András – Tóth Eszter Zsófia,
Takács Tibor, Toronyi Zsuzsa tanulmányai

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2010. évre

A KORALL 2010. évi tematikus számai:

- 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban*
- 40. *Lak-hatás a 20. században*
- 41. *Történetírás és emlékezet*
- 42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció*

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a 40%-os terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
Az előfizetési díj 4000 Ft, egy szám ára 1000 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

***

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.
Adószámunk: 18255030-1-43
Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZUCH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
POZSGAI PÉTER

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, **Benda Gyula** Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

Történetírás és emlékezet című blokkunkat
Czuch Gábor szerkesztette.

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
és olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: Új Köztemető, 300-as parcella,
Jovánovics György: Az 1956-os forradalom mártírjainak
emlékműve
K. Horváth Zsolt felvétele.

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

ISSN 1586-2410

TARTALOM

TÖRTÉNETÍRÁS ÉS EMLÉKEZET

Keszei András	Az emlékezet rétegei	5
Dobszay Tamás	Emlék, felidézés, önéletírás. Egy cívis-memoár tapasztalatai	35
Kunt Gergely	Egy kamasznapló két olvasata	51
Murai András – Tóth Eszter Zsófia	Hogyan képzeljük el? A holokauszt emlékezete és a helyszín rekonstrukciója dokumentumfilmekben	81
Toronyi Zsuzsa	Egy budapesti kert története	97
Bögre Zsuzsanna	„Az én korosztályom az egy ilyen mosolytalan korosztály...” Trauma és emlékezet az élettörténetben	113
Takács Tibor	Emlékezeti aktus és történeti esemény. A Biksza-gyilkosság, 1956	138
Apor Péter	Hitelesség és hitetlenség: emlékezet, történelem és közelmúlt-feldolgozás Kelet-Közép-Európában	159

KÖNYVEK

Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok		
	- Mátay Mónika	184
Lynn Hunt ideje?		
Lynn Hunt: Measuring Time, Making History		
	- Gaál György	189
Monika Baár: Historians and Nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century		
	- Laczó Ferenc	196
Michal Kopeček (ed.): Past in the Making. Historical Revisionism in Central Europe after 1989		
	- Apor Péter	201
Szerzőink		204
Contents		206
Abstracts		207

Keszei András

Az emlékezet rétegei

Endel Tulving, az emlékezetkutatás nagy alakja egy 2007-es esszéjében felteszi a kérdést: vajon van-e az emlékezésnek 256 különböző fajtája.¹ Tulving, aki az emlékezetéről szóló munkák olvasása közben számolt össze ennyi típust, a memória működése kiváló ismerőjeként egy kicsit hitetlenkedve tekint e tetemes összegre. A kérdés az emlékezetkultusz látványos terjedése mellett a humántudományok, a társadalomtudományok és a neurokognitív kutatások területének látszólag nehezen összeegyeztethető irányzataira is utal. Ha valóban ennyiféle emlékezet van, az valószínűleg az emlékezetkutatás szétesését jelenti. A változatos jelzők ellenére a fogalom inflációja az alaposabb, egységesebb kategorizációval megállítható, sőt megfordítható. Minden bizonnyal érdemes volna közös szempontokat keresni, a fogalmak jelentésének tisztázása után, hátha van még remény, és az emlékezetkutatás univerzumának tágulása részben illúzió csupán.²

Az emlékezet funkcionális szempontokat követő értelmezése az evolúciós léptéktől (az ember emlékező képességének kialakulása) a társadalmi mikro-folyamatokig (miért emlékezünk?) több közös tényezőt emelt ki.³ Mire jó az emlékezet az egyén, a közösség, a hatalom számára? Az identitásépítő és őrző szerep, társas lény mivoltunkkal együtt a kulturális közvetítőelemek társas kapcsolatokon keresztül történő elsajátítását emeli ki fontos elemzési szempontként. Az, hogy mi kerülhet a fejünkbe emlékként, majd adott alkalommal mit hívunk elő, a történelmi örökség jóvoltából kulturálissá tett társadalmi, intézményi közeg és a pszichológiai folyamatok összjátékának eredményeként mutatkozik meg. A történettudomány és a szociológia inkább a társadalmi, kulturális közegre összpontosít, a pszichológia pedig a belső folyamatokra. Az emlék/emlékezet egyszerre külső és belső természete azt kívánja, hogy a két irányzatot minél inkább közelítsük egymáshoz, a tudományos következetesség jegyében és a megértés érdekében.⁴ Az emlékezet nem érthető meg igazán, ha csak az idegrendszert vagy csak a kulturális produktumokat vizsgáljuk. Az ember és az őt körülvevő társadalmi-kulturális valóság állandó kölcsönhatásaként születnek gondolatok és emlékek fejünkben, amelyek egyszerre kötődnek az agyhoz és a külvilághoz (kulturális produktumok: helyek, tárgyak, elbeszélések). Az emlékezetben szilárd és képlékenyebb rétegeket képezve rakódik le az idő „hordaléka”, van ami örökre elkísér, van ami idővel jelentőségét veszti, és van ami eltűnik.

¹ Tulving 2007.

² Az emlékezetkultusz robbanásszerű fejlődéséről újabban: Blight 2009.

³ Boyer 2009a.

⁴ A 256-ból a különböző területek áttekintése után 33-at javasolnak megtartani: Roediger – Wertsch 2008: 19.

A múlt tapasztalatáról és felidőzéséről sokat tudunk. E tudás azonban sokáig a különböző tudományágakba, szakterületekbe zártan működött, inkább diszciplínaorientált, mintsem problémaorientált módon, az adott terület hagyományainak megfelelően. Az emlékezést/emlékezetet a neurológiától a történettudományig seregnyi kutató vizsgálja már jó ideje, figyelemre méltó eredményekkel.⁵ A különböző területek eredményeinek szisztematikus összekapcsolása azonban, a ritka kivételektől eltekintve, csak az utóbbi időben kezdődött el.⁶ A megoldást láthatóan nem valamiféle egységes társadalomtudomány (a történetírást is integráló) utópiája jelenti, hanem annak tudatosítása, hogy az emlékezés folyamatában az ember fizikai valójában és kultúrafüggő, kulturális eszköztárral felvértezett lényként vesz részt, nagyrészt e folyamatnak, illetve eredményeinek köszönhetően boldogul a világban, határozhatja meg önmagát az időben.⁷ Mindez, úgy tűnik, társadalmi szinten is működik: a nagy individualizációs folyamat ellenére alapvetően továbbra is ösztönös csoportlények vagyunk.⁸ Az emlékezés dinamikus folyamatként teszi a múltat a jelen részévé.

A folyamat sokszor társas környezetben zajlik. Amit felidézünk, ha magányosan is tesszük, a közös kulturális produktumok (nyelv, történetformák, anyagi kultúra) segítségével kerül a tudat színpadára. Hogy ez valójában sohasem véletlenszerűen történik, az a tudatos felidőzés kontextusa esetén nyilvánvaló (nem találok a kulcsom), de amikor csak valami úgy akaratlanul, látszólag „magától eszünkbe jut” (képek, jelenetek), akkor is elindította valami a folyamatot. A dinamikát az önéletrajzi emlékezet kutatói szerint a működő én/szelf tervei, céljai, törekvései biztosítják: az emlék azért bukkant föl, mert foglalkoztat, érint.⁹ Az elfojtott emlékek időről időre feltörnek, mert nem sikerült a szelfbe integrálni őket, veszélyeztetik az énképet, identitást. A működő én koherenciára törekszik, az élmények ennek megfelelően rendeződnek a személyes múltban, állnak össze személyes múlttá, ami pedig ezt problematikussá teszi, azt távolíthatjuk ugyan, de be nem építhető darabként, potenciális veszélyforrásként „emlékezetes” marad. Az emlék érzelmi jellegének, jelentőségének megváltoztatása révén próbáljuk enyhíteni az eredeti élmény fájdalmát, hogy ne rombolja túlságosan

⁵ Az agy különböző területeinek emlékfelidőzéshez kapcsolódó funkcióitól, együttműködésétől a társadalmi és a kulturális funkciókig, lásd Brockmeier: 2010. A filozófiai hagyományból Ricoeur és Assmann főleg Szent Ágoston, Locke, Husserl, Bergson, illetve Gadamer és Nietzsche munkáit emelik ki. Ricoeur 2004: 93–132; Assmann J. 2006: IX–X. és 5–7. A pszichológia emlékezetkutatásai a kísérleti paradigma jegyében a 19. század utolsó harmadában kezdődtek, a szociológia Halbwachs 1925-ös munkájával állt be a sorba, a történettudomány a 80-as évektől fedezte fel magának a területet, lásd Boyer 2009: 3–28; Conway 2009: 33–61; Nora 1999; Gyáni 2000; K. Horváth 1999.

⁶ Nora és Assmann sokat merítenek Halbwachs munkáiból, a rendszeres összekapcsolódás igényére, esetenként tényére: Boyer – Wertsch 2009.

⁷ Bruner 2001: 2–4.

⁸ Boyer 2009b: 299. Irt Tajfel, Ridley, Levin és Kurzban eredményei alapján az olvasható, hogy „[a]z emberek spontán módon szerveződnek csoporttá, a kölcsönös bizalom egy alapvető szintje mellett, ami biztosítja az együttműködést és a kölcsönös előnyöket.”

⁹ Conway – Pleydell-Pearce 2000: 271–273; Williams – Conway 2009: 56–57.

a magunkról alkotott képet.¹⁰ A közös élmények sajátossága abban érhető tetten, hogy a csoportkötélekek különböző fokozataival találkozhatnak. Nem mindegy, hogy egymástól függetlenül, mondjuk véletlenül odavetődve tapasztaltunk meg valamit, vagy egy működő csoport tagjaival együtt.¹¹ Az sem mellékes továbbá, hogy e csoport sorsa miként alakul a későbbiekben: együtt marad, gyengülnek a tagok közötti kapcsolatok, esetleg megszűnnek. Az emlékek hordozók nélkül nem maradhatnak fenn, az egyén pedig sok esetben kevésnek, gyengének bizonyul.¹² Ha nincs közösség, amelyben érdemes volna felidézni a múlt eseményeit, akkor az egykori tapasztalat emléke elhalványulhat. A közösség nem úgy emlékszik, mint az egyén, hiszen kollektív idegrendszer, tudat valójában nincs, de vannak olyan emlékek, amelyek csak egy csoport újra alakulásával jöhetnek elő, a közös, kölcsönös felidézés folyamán.¹³

HOL VAN AZ EMLÉK?

Kézenfekvőnek tűnik a válasz: bennünk, nyilván a fejünkben. Az emberi emlékezet, mint afféle nehezen felfogható méretű tárház, Szent Ágoston óta népszerű metafora.¹⁴ Az egykori tapasztalatok valahogy rögzültek, aztán időről-időre előbukkannak, néha tudatos erőfeszítés eredményeképp, néha hivatlanul.¹⁵ Ezek szerint valamiféle állandó és teljes tudáskészlet van a fejünkben. A neurokognitív kutatások, a várakozásokkal szemben, nem erősítették meg e képet: nem találjuk az emlékeket, de még az emlékezés sem nagyon különböztethető meg a képzelettől.¹⁶ Ahogy Hobbes írta a Leviathanban: a kettő valójában egy és ugyanaz. Emlékszünk vagy csak képzeljük, a kettő olykor összemosódhat. Idegrendszerünk nem is tesz különbséget a kettő között.

Ez persze nem azt jelenti, hogy ne volna olyasmi, amit – teljes joggal – emléknek, emlékezésnek nevezhetnénk, csak éppen az tűnik egyre biztosabbnak a kutatások alapján, hogy az eredeti, úgynevezett fenomenológiai lenyomatokat, amelyek az emlék töredékes, képszerű magját jelentik, minden egyes előhívás során újraalkotjuk egy nagyobb egészzé, azaz a felidézett emlékké.¹⁷ Az emlék múlthoz tartozását, hogy van múlt és az események időben követik egymást, az egyedfejlődés során, a nyelvelsajátítással és a történetek szülői segítséggel zajló értelmezése révén tesszük tudatossá.¹⁸ A jelentés, amely a múltat sajátosságaival felruhazza, azaz egyértelmű, vonatkoztatási keretekkel rendelkező múlttá teszi,

¹⁰ Conway – Pleydell-Pearce 2000: 271.

¹¹ Sutton 2008: 29–30.

¹² Kónya 1999: 555–557. (Halbwachs alapján.)

¹³ Sutton 2008: 27–31; Olick 2008: 155–157; Olick 1999; Assmann J. 2008: 110–112.

¹⁴ Ricoeur 2004: 98; Brockmeier 2010: 7–8.

¹⁵ Erdelyi 2008: 276.

¹⁶ Brockmeier 2010: 20–24.

¹⁷ Boyer 2009a: 6.

¹⁸ Nelson – Fivush 2004: 507.

kívülről jön. Az újraalkotás folyamán számos tényező összjátéka határozza meg, hogy milyen is lesz az emlék.

Az emlék „hordozója” ezek szerint csak részben az egyéni elme, ugyanilyen fontos az előhívás közege, legyen az magányos (de társadalmi jelentésekkel és elvárásokkal átszőtt) vagy társas helyzet, illetve a kulturális produktumok rendszere (nyelv, narratívumok, jelképek, tárgyak), amelyek segítségével magunk és mások számára megformáljuk az emlékeket.¹⁹ Az emlékezet ilyen értelemben mindig kulturális tevékenység. Nem tudjuk másként megfogalmazni a múltra vonatkozó tapasztalatokat, csak külső segédlettel. Mint Jan Assmann írja: a teljesen egyedi „magánemlék” végső soron elképzelhetetlen.²⁰

Az emlékezés folyamata emiatt kettős természetű, egyéni idegrendszer nélkül nem működik, mégis alapvetően társadalmi konstrukció. Az a tény, hogy kulturális eszköztárral működő társadalomban élünk, amelyet a közösség folyamatosan módosítva ugyan, de tovább is ad a következő nemzedékeknek, azt eredményezi, hogy társadalmi életünk normáival, értékeivel, jelentéseivel ad értelmet és formát tapasztalatainknak, ami „a legmélyebb személyes élményeinkre is hatással van.”²¹ Halbwachs kissé túloz, véli Assmann, amikor azt írja, hogy a képzeletbeli egyedül felnövő embernek nem lehetnének emlékei. A lényegyet tekintve ez azonban mégsem túlzás, hiszen mire emlékezhetne az érzelmeket kiváltó társas kapcsolatok, kultúra híján.²² Michael Tomasello *Gondolkodás és kultúra* című könyvében úgy fogalmaz, hogy ha kitennénk még beszélni nem tudó kisgyerekeket egy lakatlan szigetre, s valami csoda folytán életben maradnának, előről kellene kezdeniük a kulturális evolúciót: nyelv, tárgyak, matematika, mindent újra kellene alkotniuk. Az ember gyors fejlődését a tudás átadásának és felhalmozásának köszönheti, melynek során kisebb-nagyobb ugrásokkal halad a jelen felé.²³ Az emlékezetnek mint a reprezentációk tárolásának, illetve újraalkotásának ebben nyilván fontos szerepe van.²⁴ Az írás mint külső emlékezeti tár kialakulása és elterjedése a folyamat felgyorsulását eredményezte: a memóriakapacitás sokszorosára nőtt és az emlékezet formái is megváltoztak.²⁵

Az egyéni és a kulturális szint közé ékelődő társadalmi vagy kommunikatív emlékezet feladata a kanonizált hagyománykincs használata mellett megfelelni a társadalmi lét mindennapos kihívásainak, a kölcsönös kötelezettségek rendszerén át fenntartani valamiféle egységet, közösséget, folytonosságot, egyszóval

¹⁹ Assmann J. 1999; Assmann J. 2008: 211; Sutton 2008: 37: „...mivel az információ általában nem stabil, elkülönült formában tárolódik az agyban, ezért a világ számos, egyéb »berendezésével« emlékszünk”. És kicsit előbb: [az emlékezés] „...a neurális szinttől a testen keresztül a társadalmi, intézményi, anyagi források közvetítésével valósul meg.” Sutton 2008: 36.

²⁰ Assmann J. 2006: 3. Az emlék és az emlékezés a szocializáció eredménye és oka is.

²¹ Assmann J. 2006: 3.

²² Halbwachs 1994 [1925]: V–VI.

²³ Tomasello 2002: 9–20.

²⁴ Donald 1997.

²⁵ Goody 2001: 132–151; Rubin 1995: 310–320. Döntően szóbeli kultúrákban az emlékezetesség a nyelv és az előadás ritmusától, formájától, képszerűségétől függ.

identitást.²⁶ Mint említettük, a közösség is emlékezhet, a csoport minőségétől függő hatékonysággal. A kölcsönös kötelezettségekkel összefűződő egyének egyfajta mi tudatot birtokolnak, ami a közös célok megvalósítása, emlékek felidézése idején lép működésbe.²⁷ Ha egy baleset különböző, egymást nem ismerő szemtanúi felidéznek a történeteket, akkor ez valószínűleg nagyon hasonló beszámolókat eredményez, mégsem közös emlék. Nem elég ugyanarra az epizódra emlékezni, a kollektív emlék ennél jóval többet feltételez: a csoport tagjainak közös elkötelezettséggel kell emlékeznie (amihez nem kell feltétlenül ismerniük egymást) a megfelelő emlékre, meghatározott módon.²⁸ A közösségi létet kell tehát érintenie. A forradalmi események emlékei az egykori elkötelezettséget közvetítik a jelen számára. Az emlék relevanciáját a kik voltunk/vagyunk, miért harcoltunk/harcolunk kérdésekre adott válaszok teremtik meg. Vagy ahogy később látni fogjuk: a pannonhalmi diákok közös élményei az előzetes tapasztalatok és tudás alapján emeltek ki és értékelték bizonyos elemeket: az osztályidegen családból származó gyermek számára mást jelentettek és jelentenek ma is az akkori események, mint a környék falvaiból bejárók számára.

Az emlékezet tehát amellet, hogy elszigetelt egyéni szinten is működik, amikor a külső hatások egyfajta, az emlékhöz vezető kulcsoknak tekinthetők, a csoport szintjén is kialakulhat, sőt, valójában csak ott. Ez a csoportlét természetes velejárója, az emberek egymásra utaltságának következménye. A csoport tagjait nagyrészt az interakció során közösen kialakított, nyilvánossá tett reprezentációk, illetve azok tartós fennmaradása köti össze.²⁹ Közösen felidézett, birtokolt produktumok, amelyeket néha közösen is alkotunk.

MIFÉLE EMLÉKEK?

Az emlékezés során gyakran nehéz különbséget tenni a különböző emléktípusok között. Az egységet az önéletrajzi emlékek autoetikus jellege biztosítja: tisztában vagyok emlékem saját mivoltával, én tapasztaltam meg a múlt adott eseményét, el is tudom helyezni a múltban. Az identitást építő és hordozó önéletrajzi emlékezet alaprtegét a múltban megtapasztalt epizódok adják: az epizodikus emlékek kapcsán az ember teljes joggal állíthatja: „emlékszem”. A felidézett információ valóban emlék jellegű: mintegy újra átéljük a múlt eseményeit.³⁰

²⁶ Assmann A. 2008a: 65–66; Assmann 2006: 6–11; Assmann 1999: 129–158. A narratív eszközökről lásd Pataki 2003: 36; Pataki 1999: 579.

²⁷ Gilbert 2009: 276–277.

²⁸ Sutton 2008: 41.

²⁹ Sperber így határozza meg a kultúrát. (Sperber 2001a: 52.)

³⁰ Epizodikus és szemantikus emlék megkülönböztetésében az ést származású, Kanadában élő Endel Tulving klasszikus munkáira támaszkodik az emlékezetkutatás. Egy 2002-es írásában az epizodikus emlékezet jelentőségét humánspecifikus mivoltában ragadja meg: csak az ember képes mentális időutazásra, időkapszulába zárt múltdarabka értő felidezésére (képes elhelyezni a múltban, térben): Tulving 2002: 283.

Az emlékezet emellett egyéb formákat is ölthet, lehet procedurális jellegű: gyakorlatok, eljárások, mozdulatsorok formáját rekonstruáló mozgáshoz kötött, emlékként nem tudatosított. Harmadik fő típusként lehet szemantikus, amelyről leginkább csak az mondható el: „tudom”. Ebben az esetben talán nagyjából az is rekonstruálható, honnan ered a tudás (az iskolában tanultam, a szüleimtől hallottam), mégsem beszélhetünk az epizodikus értelemben vett emlékjellegről élményszerű felidézés, újra átélés híján, azaz, ha az ismeret megszerzése nem kapcsolódik felidézhető egyedi emlékekhez.

Tudásunk jelentős részével így vagyunk: emlékszünk rá, de „csak” tudjuk. Az emlékezet, emlék tehát nagyrészt tudás, amit a hétköznapok során sokszor nem is tartunk emlékeknek, pedig joggal tekinthető annak, hiszen valamilyen kapcsolatba kerültünk vele és időről-időre felidézzük.³¹ Képek és szövegek egyaránt lehetnek emlékek. Személyes élmény vagy „homályos eredetű” tudás útján birtokolt reprezentációkként idézzük fel magunkban (mentális reprezentáció) és mások előtt (nyilvános reprezentáció). Minél többen birtokolnak egy reprezentációt annál nyilvánosabb a tudás, illetve hatékony annak terjedése. Az egykor megtapasztalt és másokkal is megosztott múlt szemantikus emlékké válhat. Az emlékezet kettős természete, az a tény, hogy a külvilágban is ott van és a fejünkben is, az emlék belsővé tételének dinamikájára hívja fel a figyelmet, mind az egyén, mind a csoport szintjén.

Vajon milyen mintázatai vannak csoportszinten az emlékeknek és miért?³² Ricoeur szerint az egyéni és a kollektív kettőségének feloldásához a kulcsot a fenomenológiai hagyomány (én emlékezem) és a szociológiai irányzat (a Halbwachsféle társadalmi keretek és tevékenység) összeegyeztethetősége adja: a nyelv, a narratívumok és a diskurzus segítségével formált gondolkodás lehetőséget nyújt az emléktulajdonításra. A másik helyébe képzelve magam úgy gondolom, neki is hasonló emlékei vannak.³³ A közös emlékezés, mint a beleélési képesség, a valahova tartozás igénye és a külső kulturális produktumok által lehetővé tett dinamikus folyamat az egyéni tudatba „zárkózó” pszichológiai hagyomány és a csak a külső produktumokat hangsúlyozó szociológiai paradigma összehangolásának fontosságára és lehetőségére utal.³⁴ Az emlék valóban egyszerre van kint is és bent is.

Nem személyes élmény alapján, de tudom – mondják az egykori pannonhalmi diákok az 56-os eseményekről. Az adott társadalom és kultúra stabilitását voltaképpen az határozza meg, hogy a szemantikus és a procedurális emlékezet tartalma milyen széles körben és mennyire tartósan terjed el. A terjedés

³¹ Boyer 2009b: 312–313.

³² Hirst – Manier 2008; Wertsch – Roediger 2008: 319–320. Utóbbiak Yadin Dudai alapján a kollektív emlékezet három összetevőjét emelik ki: a birtokolt tudás összességét (amit a magyarok tudnak az 50-es évekről), egy sajátos viszonyulást a múlthoz (az 56-osok képe a társadalomban), és egy folyamatot (amely révén ezek az időben alakulnak).

³³ Ricoeur 2004: 124.

³⁴ Olick 1999: 337–343; Hirst – Manier 2008.

mikéntjére és okaira vonatkozóan többféle elképzelés is létezik.³⁵ Nagyszabású, több diszciplína eredményeit integráló koncepcióvá Dan Sperbernek és a sperberianus antropológusoknak köszönhetően az epidemiológiai magyarázat vált, amely a velünk született és a fejlődés során a megfelelő tapasztalatoknak köszönhetően aktiválódó kognitív modulok működésétől az intézményi korlátokig terjedően igyekszik megragadni a kulturális átadás szabályszerűségeit.³⁶ Mint Lawrence Hirschfelddel közösen írt cikkében állítja, távol áll tőlük a pszichológiai redukcionizmus, de az bizonyos, hogy a pszichológiai tényezők kulcsfontosságúak a kultúrában, továbbá: „[e]zen tényezők némelyikénél nyilvánvaló, hogy inkább az érzelmekhez, mint a kognícióhoz kötődnek.”³⁷ A történelem, az emlékezés/emlékeztetés rituális politikai aktusai a szemantikus formát használják szelektív módon. A jelenbe idézve a múlt eseményeit az azonosulás érzelmi vonatkozásai egyfajta kollektív önkép alapján jelölik ki az emlék helyét, a közösen vállalt identitás, sorsközösség teszi sajátunkká az emléket.³⁸ Képzletben átéljük, amit valójában nem élünk át, azonosulunk: az emlék közösségi identitásunk részévé válik.

KÖZÖSSÉG, ÉRZELMEK, IDENTITÁS

Ahogy az egyén az önéletrajzi emlékezetben többféle idősíkot alkalmazó elbeszélésekben keresztül konstruálja meg identitását, úgy a közösség is létrehozza a maga önértelmező narratívumait.³⁹ A folytonosság és a koherencia fenntartása érdekében az identitásnak a közösség szintjén hatékony hordozókra és közvetítőkre van

³⁵ Pszichológiai, antropológiai és szociológiai szempontokat is figyelembe véve Hirst és Manier foglalja össze az emlék terjedésének lehetséges formáit. Ezek szerint van, amikor a tömegesen megtapasztalt dolog nagyjából mindenki számára egyértelmű, azonos jelentéssel bír, így is épül be a közös emlékek közé. Máskor az egyének vagy kisebb csoportok emlékeinek terjedését tapasztaljuk, változatos formában. A saját csoporton (ingroup) belül nagyobb az esély arra, hogy a tagok emlékei hasonlóak legyenek. Hirst – Manier 2008: 193.

³⁶ Sperber 2001b; Sperber – Hirschfeld 2004: 45. A velünk született modulok segítenek felismerni az arcokat, megtanulni a nyelvet, megérteni a fizika törvényeit naiv szinten (mi történik, ha két tárgy ütközik); másokat gondolkodó, szándékokkal, vágyakkal rendelkező lényekként felfogni; a különböző fajokat és fejlődésüket megérteni; embercsoportokat természetesnek tekinteni. „A kulturális reprezentációk terjedésének, stabilizálódásának és fejlődésének többféle oka lehet. Segítik vagy gátolják e folyamatokat a demográfiai és egyéb ökológiai tényezők, különösen az emberalkotta környezet és a vallás, oktatás, politika intézményei.” Az ökológiai, a szociológiai és az érzelmi tényezők is nagyon fontosak, nem csak a moduláris alap: közösen alakítják a kultúrát. Pascal Boyer a vallás minimálisan intuícióellenes vonásait jelöli meg emlékezetesként, ami hozzájárul a vallásos képzetek fennmaradásához: Boyer 2009b: 293–296. A sperberianusok Hirschfeld 2007-es szóbeli közlése alapján: Pascal Boyer, Scott Atran és ő.

³⁷ Sperber – Hirschfeld 2004: 45.

³⁸ Blatz – Ross 2009: 228–229; Assmann A. 2008a: 66–67.

³⁹ Williams – Conway 2009: 41–46; Wertsch 2009: 132–135.

szüksége.⁴⁰ A velünk született „csoporthajlam” és a biztos kötelékek iránti állandó vágynak köszönhetően Nietzsche és Freud véleményétől eltérően nemcsak teherként, kényszerként élhetjük meg a kultúrát, hanem lehetőségként is, hogy tartozunk valahova.⁴¹ Emlékeink érzelmi telítettségét a figyelemre, elismerésre, kötődésre vágyó ember sikerei és kudarcai magyarázzák. „Működő énünk” céljai és tervei jelentős részben e beágyazódás megvalósításával foglalkoznak. A kommunikatív emlékezet kialakulása során az egyének közötti viszonyok érzelmi töltete nagyon fontos szerepet játszik.⁴² A szeretet, ragaszkodás, kötődésvágy, gyűlölet, harag, bizalmatlanság, fájdalom, büntudat, szégyen érzései elválaszthatatlanok az emlékektől, valójában ezek alapján határozzuk meg őket. Az érzelmek szerepét az önéletrajzi emlékek és az általában pontos, részletes emlékként leírt villanófényvagy vakuemlék kapcsán empirikusan is igazolták a kutatások: az erős érzelmi töltetű emlék maradandóbb, mint az átlagos, érzelemmentesebb.⁴³

Nem emlékezhetünk mindenre, a felidézést a múlt eseményeihez kapcsolódó érzelmi viszonyok látják el perspektívával, az érzelmi relevancia teremti meg a kommunikatív emlékezés struktúráját az emlékképek, de (kiegészülve az értelmező tevékenységgel) a narratívumok esetében is.⁴⁴ A valahova tartozás vágya a kollektív emlékezet által közvetített identitás részesévé teszi az egyént, akinek tudatába a társadalom mintegy beleírja értékeit, normáit, megteremtve a felettes ént vagy lelkiismeretet, amely ott örködik cselekedeteink felett, állandóan szembebesítve az egyént a társadalmi elvárásokkal.⁴⁵

A nagyjából három generációt és nyolcvan évet felölelő kommunikatív emlékezet a társas viszonyok révén, a társadalom által közvetített módon, biztosított eszközökkel marad fenn (a szocializáció feltétele és eredménye is az emlékezetnek, írja Assmann), hosszabb távon, nagyobb közösségeknek azonban ennél többre van szükségük. Identitásigényüket az intézményesített kánont közvetítő kulturális emlékezet hivatott kielégíteni.⁴⁶ A kommunikációs emlékezet valóságán túli múlthoz nyúl vissza a társadalom, amelynek nem kell feltétlenül hitelesnek lennie, mert ez az azonosulás szempontjából gyakran hátrányos volna. Mítoszok, legendák, féligazságok, a relatív történelemmel szemben abszolút emlékek: érzelmi töltet és azonosulás csak így kapcsolódhat össze.⁴⁷ Az emlékezet egyféle

⁴⁰ A Conway-féle én-emlékezeti rendszer társadalmi szintű alkalmazására: Wessel – Moulds 2008: 290–291.

⁴¹ Assmann 2006: 6.

⁴² Pennebaker – Gonzales 2009: 185–191; Lambert – Scherer – Rogers – Jacoby 2009: 198–199; Assmann J. 2006: 3–4.

⁴³ Christiansen – Safer 1995: 223, 238; Robison 1995: 199–200. Barclay 1995: 123. „Életünk eseményeit jelentéssel az ruházza fel, hogy funkcionális érzelmi állapotokkal tudjuk összekötni őket, a szelf akkor őrzi meg érzékelhető koherenciáját, ha egy használható tér-idő rendszer keretei szervezik, értelmezik és magyarázzák az élet eseményeit.”

⁴⁴ Assmann J. 2006: 3.

⁴⁵ Assmann J. 2006: 6–7.

⁴⁶ Assmann A. 2008b: 104–105.

⁴⁷ Nora 1999; Assmann A. 2008a: 65.

perspektívát alkalmaz, nem tűri a többértelműséget.⁴⁸ A példamutató, hazafias, jó ősökkel azonosulunk. A múlt örökségközpontú felidezésének nem az a feladata, hogy pártatlan tanulmányozásra sarkalljon, hanem sokkal inkább az, hogy azonosulásra késztesse. A nemzeti múlt, mint közös örökség jelenközpontú célokat szolgál: meggyőz, megerősít, mozgósít.⁴⁹

A történelmi események emléke, attól függetlenül, hogy személyes tapasztalathoz kapcsolódik vagy sem, erős érzelmeket válthat ki. Néhány nappal Kennedy elnök meggyilkolása után Lyndon Johnson és Martin Luther King beszégetése tanúskodik arról, hogy a kollektív nemzeti gyász közepette kiváló alkalom kínálkozott a Kennedy által támogatott polgárjogi törvények elfogadtatására.⁵⁰ Az érzelmi reakció, ha tömegessé válik, veszélyes fegyvert jelenthet a politikai manipuláció számára. Az identitáspolitika és a történelmi emléktanyag természetes kapcsolata a politika céljaitól függően teremthet érzelmileg érintett (ha úgy tetszik, manipulált) közösséget. Eredendő esszencializmusunkat, vagyis azt a velünk született hajlamot, hogy a különböző élőlényeknek valamiféle belső, változatlan lényeket tulajdonítsunk, csaknem természetes módon alkalmazzuk a különböző társadalmi csoportok esetében is.⁵¹

A belső lényeket sokszor nem valamiféle vállalt sorsközösségként, hanem velünk született változatlan magként felfogva, a különböző csoportok könnyen válhatnak zárt, idegen formációkká, melyek „annyira különböznek”, hogy ez kizár mindenféle közeledést. Az erre építő identitáspolitika veszélyeire a 20. század tragédiái után aligha kell már felhívni a figyelmet. A totalitárius rendszerek előszeretettel éltek a kizárás politikai eszközével, esszencializáló ideológiákkal, az éberség, belső koherencia fenntartása érdekében. Hogy ez éppen etnikai, „faji” vagy az osztályideológia alapján történik, e tekintetben másodlagos. Az idegen lényegét tekintve az, akár valamelyik etnikai vagy felekezeti, akár társadalmi csoporthoz tartozik. Az 50-es években épp az osztályidegenek szenvedték el ennek az ideológiai alapú identitáspolitikának a következményeit.⁵² Az 56-os események ezért is működhetnek hatékony „ellenemlékezetként”, a rendszer alapjait megrendítő igazság- és szabadságvágy győzelmeként és elárulásaként.

A kulturális emlékezet mítoszai másként működnek a zárt, diktatórikus rendszerekben, mint a nyitott demokratikus berendezkedés keretei között. Az archívum, ami a kulturális emlékezet referenciátárának és utánpótláskészletének tekinthető, és a kánon, ami a működő kulturális emlékezetet jelenti, közötti viszony idővel változhat.⁵³ A rendszernek stabilitásra van szüksége, ezt a társadalom szintjén a rendszeres időközönként (az állami ünnepek rituális nap-tára szerint) megismételt együttemlékezések, kommemoratív ceremóniák révén

⁴⁸ Winter 2009: 267; Wertsch 2009: 126–127.

⁴⁹ Lowenthal 1998: 88–172.

⁵⁰ Lambert – Scherer – Rogers – Jacoby 2009: 213.

⁵¹ Haslam 1998; Gil-White 2001; Mahalingam 2007.

⁵² Standeisky 1995.

⁵³ Assmann A. 2008b: 101–102.

is igyekszik megteremteni.⁵⁴ Az, hogy mi kerül a kánonba, mit tesznek a kulturális emlékezet tárgyává, a rendszer jellegétől, ideológiájától függ. A működés sikerét jelzi, ha az emlékezés megerősíti a „mi” tudatot, mégis ha csak az emlékezés idejére is, de újra összekapcsolja azt, ami az egyén fejében és a közösség életében szétesett.⁵⁵ A társadalom is képes emlékezni, s e tevékenységének fontos szerepe van a folytonosság fenntartása, az egyén számára tartós referenciacsoportként, identitásforrásként szolgáló közösség erősítése miatt.

HOGYAN SZÜLETIK A TÖRTÉNELEM?

Önálló fejezet vagy csak lábjegyzet? Ez a meglepő kérdés a jelen és a közelmúlt eseményein töprengve, illetve a múltat tanulmányozva gyakran felmerülhet. Látványos nagy események néha ide, néha oda kerülnek. A rengeteg eseményből mit és miért őriz meg az utókor, s milyen eszközökkel?⁵⁶ Hogyan befolyásolja a társadalom emlékezete a történetírói gyakorlatot? Valószínűleg ezek a legfontosabb kérdések e téren. Az egykor élő emlékezetként őrzött hagyománykincs továbbadása az írásbeliség tömeges elterjedése és az iparosodás okozta társadalmi felfordulás következtében egyre problematikusabbá válik. A társadalom elszakad múltjától, eltávolodik tőle, majd történelem és nemzeti emlékezet formájában visszahozza azt. A kettő gyakran össze is mosódik az identitáspolitikai szolgáltatásban. Pierre Nora annak idején megvilágította a folyamat lényegét.⁵⁷ Az „emlékezet helyek” és az emlékező közösségek gyarodásával az egységes nemzeti múlt kánonja lassan szétesik.⁵⁸ Heller Ágnes úgy véli, hogy a modern civiltársadalomnak, éppen sokfélesége és a kizárólagosság elutasítása miatt nem lehet valódi kulturális emlékezte. Az állam a hatalom identitáspolitikája jegyében igyekszik kisajátítani a múlt szeleteit.⁵⁹

Jó példa 1956. október 23. hivatalos ünneppé tétele. Amióta nem ellenemlékezet, elszakadván ellenzéki szerepétől, az emberek egyre kevésbé tudják, mit is ünnepelnek. Minél többféle valódi működő közösség létezik, annál nehezebben integrálja a hivatalos kánon egyféle kulturális emlékeztetést a közös múltat. A történészek választhatnak: bezárkóznak a szakmai hagyományok közé, és

⁵⁴ Connerton 1989: 83–88. A habituális emlékezet fogalmát vezeti be e rítusok kapcsán. Az emlékezet ezek révén a „testbe íródik”. Akkor működnek a leghatékonyabban, ha egyéb közösségi, családi vonatkozások, érintettség is tetten érhető, mint az I. világháborús veszteségre emlékeztető július 1. esetén. Winter 2009: 266.

⁵⁵ Assmann J. 2006: 11.

⁵⁶ A kérdés tárgyalásában a médiumok szerepének hangsúlyozásával: Kansteiner 2002: 189–195. A kérdés úgy is megfogalmazható, hogy miképp lesz az összegyűjtött emlékekből kollektív emlékezet. Ez utóbbi folyamatjellegén van a hangsúly. Olick 2008: 155–159; Wertsch – Roediger 2008: 319–320.

⁵⁷ Nora 1999.

⁵⁸ K. Horváth 2005: 35. Az emlékezet hely kifejezést javasolja.

⁵⁹ Heller 2001. Hasonlóképpen vélekedik Elena Esposito a kollektív emlékezet kapcsán az egyre összetettebbé váló társadalmakban: Esposito 2008: 183–184.

elfogulatlan beszámolókkal kísérleteznek, vagy beállnak a sorba, és az emlékezést szolgálják.⁶⁰ A történezszt a problémahorizont kapcsán a múlt igazítja el, pontosabban annak valamiféle emlékezete a releváns kérdésekben. Saját szocializációs közegének múltja őt sem hagyja érintetlenül, nem vonhatja ki magát az identitáskérdések alól, valamilyen módon a legobjektívabb feldolgozások is erre reflektálnak (a kérdések közvetlen felvetésével, vagy éppen a témaválasztással szándékosan eltávolodva ezektől). Az emlékezetben őrzött történelem konstrukciója láthatóan ideologikus célokat és identitáspolitikát is tükröz, éppen ezért érdemes megvizsgálni, hogy a különböző események közül vajon melyek fontosabbak egy társadalom életében perspektivikusan is.⁶¹ A történelmi események sokaságából a történezszt is perspektivikusan válogat, folyamatosan kutatva a múlt relevanciáját a jövő és a jelen számára. Magyarországon a mohácsi vész jelentősége Trianon hatására is újabb megvilágításba kerül: a nemzetiségi ellentétek története különösebb erőfeszítés nélkül visszavezethető a török hódoltság idején elszenvedett embervesztéshez, illetve ennek következtében az etnikai arányok megváltozásához.⁶² Úgy tűnik nem függetleníthetjük magunkat teljesen a jelentől, attól, ami idővel a társadalom számára is fontosnak bizonyult.

Hogyan szelektál a társadalom a különböző események között? Vajon 2001. szeptember 11. egy emberöltő múltán lábjegyzet marad csupán vagy önálló fejezet a 21. század történetét tárgyaló munkákban? Az elmúlt évtizedek eseményeinek vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy a közösség az ismert emlékezeti folyamatok mellett a társadalmi dinamika hatására alakít maradandóvá egy emléket.⁶³ Jobban emlékszünk váratlan, látványos, megrázó eseményekre. Ezek közül azonban csak azok maradnak fenn hosszú távon, amelyek továbbra is foglalkoztatják az embereket, alapvető változást eredményeznek életükben, következményeiket tekintve kedvező képet festenek a közösségről, ráadásul a megfelelő életkorban érték az embert.⁶⁴

Az Egyesült Államokban végzett követéses vizsgálat eredményei szerint az öbölháborúhoz képest 2001. szeptember 11. az előbb felsoroltak alapján jó eséllyel kerül önálló fejezetként a jövő történelmi emlékezetébe és a korszak nagy összefoglaló munkáiba. Az előbbi jelentőségét az emberek számára nem igazolta az idő, emléke megfakult, valószínűleg csak lábjegyzet marad, pedig 1991 elején, a sivatagi vihar hadművelet első hetében estétként az amerikai városok utcái szinte teljesen elnéptelenedtek, az emberek a tévén keresztül követték az eseményeket. Kezdetben úgy tűnt (a hivatalos retorika ezt közvetítette), hogy a Szovjetunió bukása után nemzetközi összefogással folyik a küzdelem a szabadságért, az igazságért és a demokráciáért. Egy évvel később azonban a csapatok hazatértek,

⁶⁰ Gyáni Gábor több tanulmányában is foglalkozik a kérdéssel. Lásd például: Gyáni 2010: 68–84, 85–102.

⁶¹ Pennebaker – Gonzales 2009: 172 – 175; Blatz – Ross 2009: 226.

⁶² Gyáni Gábor Mohács tragikus képe kapcsán mutatja be ezt: Gyáni 2010: 117–133.

⁶³ Erdelyi 2008: 276.

⁶⁴ Pennebaker – Gonzales 2009: 171–193.

Irakban Husszein maradt hatalmon, a nemzetközi politikai élet nem jutott konszenzusra a helyzet értékelését illetően. (Az olaj a fontos vagy a demokrácia?) A háború tehát következményeit tekintve nem bizonyult jelentősnek.⁶⁵ A szeptember 11-i terrortámadás ezzel szemben amellett, hogy közösségként is foglalkoztatta az embereket, az ártatlanokat ért támadás következményeképp negatív érzelmi csúcspontot jelentett, az amerikaiak félelemről, aggodalomról, bizonytalanságról számoltak be. Mintegy 75 000 internetes blog vizsgálata alapján, az emberek a kezdeti megrázkódtatás után a kisebb közösség (család, barátok) társaságát keresték, másokkal megosztva mintegy eltávolítva maguktól az élményt: ennek köszönhetően ez egy másokkal kölcsönösen megosztott, közösen formált, majd később felidézett élménnyé vált, azaz a legjobb úton haladt a kollektív emlékké válás felé.⁶⁶ Az emberek közösségi létmódra „kapcsolva” többet használták a többes szám első személyű alanyt, jobban odafigyeltek egymásra, s ennek az összekapaszkodásnak más esetben hosszabb távon még jótékony egészségügyi következményei is megfigyelhetőek voltak.

Arra is van példa, hogy a kölcsönös társas támogatás hiánya negatív hatással jár a megrázó esemény után: erre utalhat az 1871-es chicagói tűzvész nyomán támadt széthúzás, vagy Dallas városának halálozási adatai Kennedy meggyilkolása után. Akik személyesen, közelebbről érintettek, azok nehezebben vonják ki magukat az esemény hatása alól. Mindez végső soron a megrázó élmény nyomában születő emlék elbeszélhetőségének kérdését veti fel. Miféle rendbe illeszthető az élmény, hogy jelentést kapjon, tisztázott érzelmi relevanciával, megérett, figyelmes, együttérző hallgatósággal és szélesebb kulturális közeggel, az elbeszélés megfelelő formáival? A megjelenítés és az elbeszélés problémái arra utalnak, hogy nincs vagy az érintett számára nem adott a forma, ami hiteles és vállalható elbeszélésként utalná vissza a múltba, lezárva ezzel az egykori eseményt.⁶⁷

Az sem mindegy, hogy az élet mely szakaszában tapasztaljuk meg az eseményeket. Pszichológiai és szociológiai kutatások szerint a megrázó, nagy esemény akkor épül be leginkább az emlékezetbe, ha 13 és 25 éves kor között találkoztunk vele.⁶⁸ Ez az időszak a felnőtté válással egy nagyon fontos szakasz az identitás alakulásában. Idősebb korból visszatekintve az emlékek eloszlása is alátámasztja mindezt: ebből a korszakból marad meg a legtöbb emlék. A II. világháborút fiatal felnőttként átélők számára a szeptember 11-i események nem olyan jelentősek, mint a fiatalabb nemzedék esetén. A Mannheim által vizsgált, közös tapasztalatok alapján szerveződő generációk saját meghatározó élményeiket majd 20–30 évvel később, már befutott, megállapodott, hatalommal rendelkező emberekként igyekeznek megörökíteni az utókornak emlékművek, filmek, múzeumok formájában.⁶⁹ A Halbwachs által lefektetett alapokon nyugvó

⁶⁵ Pennebaker – Gonzales 2009: 172.

⁶⁶ Pennebaker – Gonzales 2009: 179–183.

⁶⁷ Ricoeur 2004: 505; Heller 2006: 14; Erős 2007: 23–26.

⁶⁸ Pennebaker – Gonzales 2009: 173.

⁶⁹ Mannheim 1969: 57–59.

kommunikatív emlékezet születésekor sem egyenlő esélyekkel indul a kulturális emlékezetté válás felé. Ráadásul idővel az egykor mégoly jelentősnek vélt események, ünnepelt személyek varázsa is elveszhet, az emlékező közösség belső vitái, állásfoglalásai bizonyos emlékeket háttérbe szoríthatnak, ha azok jelképként már inkább terhet jelentenek, mert nem az egyetértés forrásai többé.

Jó példa Kolumbusz Kristóf személyének utazása az utóbbi fél évezredben az emlékezet hullámvasútján.⁷⁰ Kezdetben hősként ünnepelték, majd az újabb felfedezések elhomályosították alakját, aztán a 16. század közepétől újra népszerűvé vált. Az Egyesült Államokban a 18. században még nemzeti hősként tekintettek rá, majd a 19. század végére sikeres felfedezőként értékelték, Franciaországban ugyanekkor a kereszténység egyik legnagyobb hittérítőjeként szentté avatását kezdeményezték. A 20. század közepére a gyarmati örökség terhéssé válásával alakja ismét háttérbe szorult, sőt, egyre inkább az imperializmussal és a népiratással hozták összefüggésbe. Amerika felfedezésének 500. évfordulója ezek után szinte feledésbe merült az újvilágban.

Ugyanaz az esemény sokszor különböző emlékeket hagy maga után, a II. világháborút a lengyelek inkább negatívan, az oroszok semlegesén, vagy (főleg az idősebbek) pozitívan értékelik. A társadalmat ért esemény jelentősége utólag bontakozik ki, annak megfelelően, hogy kommunikatív emlékként terjedve, átjárva az egészet, hoz-e változást vagy nem. Fontos tényező továbbá, hogy kollektív azonosulásunk referenciapontjaiként az emlék milyen képet fest a közösségről. A villanófény-emlék, amelyet a 70-es évek végén írtak le a kutatók, a rendkívüli események meglehetősen pontos és részletgazdag felidezésének következménye. Az esemény jelentőségénél fogva mintha fénykörébe vonná a szűkebb környezetet és a történet idejét az emlékezetben is. Már a jelenség felfedezése idején is látszott, hogy ez a különböző társadalmi csoportok esetén eltérő módon jelentkezik: az afroamerikaiaknak Martin Luther King meggyilkolása sokkal inkább ilyen emlék, mint másoknak. Ahogy 2001. szeptember 11. is az amerikaiakat rázta meg a leginkább.⁷¹ A mi csoport hajlamos elsiklani a tagok mulasztásai, vétkei felett, másokkal szemben azonban már nem ilyen elnéző.⁷² Az emlékezet egyik feladata az volna, hogy kötelezettségeinkre, ígéreteinkre emlékeztessen és ezzel morális lény voltunk folytonosságát megteremtse.⁷³

Arra is érdemes felfigyelni, hogy az egykori dicsőség mellett a társadalmak a tragédiákat is előszeretettel teszik az emlékezés tárgyává. Az eredmény mindkét esetben ugyanaz, a csoportsszolidaritás erősítése, a tagok egymásra utaltságának, a csoport határainak hangsúlyozása: nemcsak győzelmeink, szenvedéseink is páratlanok és kizárólag a mi tulajdonunkat képezik.⁷⁴ Az utóbbi időben elterjedt bocsánatkérési hullám a kizárólagosság felfüggesztésének jelentőségére hívja fel

⁷⁰ Pennebaker – Gonzales 2009: 187–188.

⁷¹ Roediger – Zaromb – Butler 2009: 150–153.

⁷² Blatz – Ross 2009: 227–229.

⁷³ Poole 2008: 162–163.

⁷⁴ Blatz – Ross 2009: 230.

a figyelmet, a kölcsönösen elfogadott határokon átnyúló sorsközösség alapján.⁷⁵ Ahhoz, hogy viszonylagos békességben élhessünk egymás mellett, el kell kezdeni a sérelmek feldolgozását. Kérdés persze, hogy a belénk íródott társadalmi eredetű lelkiismeret tart-e önvizsgálatot a történetek nyomán, vagy ezt inkább csak a saját társadalmán belül történetek kapcsán érzi kötelességének?

A KOLLEKTÍV EMLÉKEK HORDOZÓI

A közös emlékek formáját a kultúra örökölt eszköztára alakítja ki. A kultúra tevékeny társadalmi szerepét Bruner alapján a hétköznapok irányába teljesíthetjük ki. Ezek szerint a kultúra egyrészt lehetővé teszi az együttélést: megoszthatunk egymással elképzeléseket az élet dolgainak szokás szerinti intézésére, azaz az élet hétköznapi értelmére vonatkozóan. Másrészt megteremti a társadalmi érintkezés intézményesített formáit, amelyek nélkül nem létezhetne társadalom. Ezen kívül interszubsztivitást eredményez: megoszthatjuk egymással mentális életünket, világunkat (a kultúra a közös nevező, a kölcsönösen értett jelentések alapján). Végül pedig a szokásszerűtől való eltérést is érthetővé és elfogadhatóvá teheti a narratív funkció működése révén (bonyodalmak előadásával és megoldásával, ami minden valamirevaló történet csálhatatlan ismerve).⁷⁶

A tájaktól a tárgyakig terjedő kulturális produktumok az emlékezetanyag lehorgonyzását biztosítják, vagy a felidézés újrateremtő jellegét elfogadva, annak „indítókulcsát” adják. A képek, zeneművek, emlékművek általában egy történetet mesélnek el, vagy annak fontos részét képezik. A narratív funkció nyelv nélkül is működik, belső „narrátorunk” minden igyekezetével azon fáradozik, hogy történetté kerekítve adjon értelmet a különböző (látott, hallott, olvasott) eseményeknek.⁷⁷ Az elbeszélések kulturális produktumokra támaszkodnak, a tény kontextusfüggő, a kontextust pedig a narratívumok tartják össze.⁷⁸ Az életére emlékező egyén az én gravitációs központjából építi fel önmagát, csakúgy miként ezzel párhuzamosan és állandóan reflektálva erre, szűkebb és tágabb környezetét is. Az építkezés során kulturális anyagot használunk, az elbeszélésekben közvetített jelentések alapján. Az én megteremtése során világot is teremt, amelyben másokkal szövetkezve csoportot alkot, elkülönítve magát más csoportoktól.⁷⁹ A szövetségek hálózata a kis csoportoktól, Benedict Anderson kifejezésével az elképzelt közösségekig terjedhet. Az élet és a múlt narratív konstrukciójában a helyeknek kitüntetett szerepük van, mintegy rögzítik az eseményeket az emlé-

⁷⁵ Blatz – Ross 2009: 230–234; Gyáni 2010: 373–374.

⁷⁶ Bruner 2008: 35.

⁷⁷ Bruner 2001: 39–41, 130–149; Bruner 2004: 694–695. (A kétfajta megismerésmódról és a narratívumok szerepéről.)

⁷⁸ Bruner 1998: 26.

⁷⁹ Bruner 1991: 76.

kezetben. Az egyén szintjén az életrajzok mind erről tanúskodnak.⁸⁰ A közösség is helyhez kötöten emlékezik, az egykori események kapcsán fontos, hogy hol történtek, s ha nem is az eredeti helyszínen emlékezünk, fontos, hogy az méltó legyen az emlék jellegéhez.

A jelentések szervezésében és közvetítésében a különböző „öntőformák” szerepét érdemes részletesebben is megvizsgálni. A sémák, a forгатókönyvek és az elbeszélések különböző szintjei az emlékezés során Bartlett munkája óta fontos részét képezik a tudományos magyarázatnak.⁸¹ Az a felismerés, hogy a hétköznapi tudás szerveződése nem érthető meg e formák nélkül, határozott következményekkel járt az emlékezetkutatás terén.⁸² Közös bennük az, hogy egyfajta objektív szerkezetként segítik szervezni és értelmezni a tapasztalatokat. Tartalmukat tekintve kulturális produktumok, de a szocializációval belsővé tesszük őket. Az önletraiz emlékezet időszintjeit is erősen befolyásolják: a visszaemlékezést legáltalánosabb módon az élettörténet egésze foglalja keretbe, amit a felidézett tartalom szerint tovább bonthatunk életszakaszokra (amikor iskolába jártam, amikor Budapesten éltem), majd általános eseményekre (a különböző életszakaszokban ismétlődő tevékenységek, például konferenciára járás, kávézás) végül pedig alapréteggként az eseményspecifikus epizódra (amire valóban emlékszem, az epizodikus emlékezet értelmében).⁸³ A különböző szakaszok egyrészt különböző perspektívákat alkalmazó elbeszélések, másrészt a társadalom elvárásai alapján íródott forгатókönyvekhez alkalmazkodnak, de legalábbis ezekhez viszonyítva határozzák meg magukat. A forгатókönyvek tartalma kultúránként és társadalmi csoportonként is változhat, de nagyjából mindegyik azt írja elő, hogy a társadalom tagjainak mely életszakaszban mit kell tennie. A jelenből visszatekintve vagy a jövőbe nézve úgy gondoljuk, hogy életünk az élet szokásos rendje alapján alakult vagy alakul majd: iskolák, munka, családalapítás, nyugdíjba vonulás, nagyszülőként élni.⁸⁴ Az elvárások idővel változhatnak, ma már nem alapvető szempont, hogy a férfiember, ha egy bizonyos körhöz tartozik, párbajképes legyen, mint ahogy az is egyre kevésbé érvényes szabály, hogy a nő ne lépjen ki a háztartás keretei közül. A szerepek és a hozzájuk kapcsolódó elvárások pusztán működésének rögzítésén túl az életútra vonatkozó forгатókönyv időrendbe is foglalja ezeket, perspektívát nyújtva az egyénnek az életével kapcsolatban. Az emlékezés szociokulturális hátterének jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, minthogy a nyugati és a keleti társadalmakban megfigyelt érvényes szelfkoncepciók a független, és a kölcsönös kötelekeket integráló (interdependens) múlt emlékezetét is erősen befolyásolják. Míg a nyugat függetlenség központú, individualista ideálja az egyedi részleteket hangsúlyozza az én múltjában, addig a távol-keleti társadalmak a csoporthoz tartozás fontosságát, a normák betartását és a normaszegéssel

⁸⁰ Bruner 2004: 702–704.

⁸¹ Bartlett 1985 [1932].

⁸² Baddeley 2001: 378–390; Rubin 1995: 21–31.

⁸³ Conway 1995: 76–82.

⁸⁴ Berntsen – Bohn 2009: 79–80.

kapcsolatos feddések helyezik előtérbe.⁸⁵ Ezt a különböző társadalmakban kisgyermekes családok körében végzett vizsgálatok ragadják meg a társadalom rendjét, elvárásait közvetítő, általában az édesanya és a gyermek között zajló emlékező beszélgetések eredményeképp. Vannak természetesen különbségek egy társadalmon belül is e téren, de az eredmény hasonló: a szülő a kezdetektől fogva azt is megtanítja gyermekével, hogy miként tekintsen magára: szabálykövetőként, csoporttagként vagy inkább egyedi, független, szabad lényként.⁸⁶

Az elbeszélések a társadalom szintjén közös történetformákban jelennek meg. James Wertsch, amerikai pszichológus az utóbbi évtizedben több munkájában is foglalkozott ezzel, mert mint írja, ezek a közös narratív szerkezetek biztosítják a kollektív tudat, emlékezet mélyrétegét.⁸⁷ Egy konkrét történelmi esemény vagy eseménysor megértését, felidézését és elbeszélését – például Oroszországban a II. világháború történetét – az események valódi ismeretén túl (illetve sok esetben, mint az elsősorban a tájékozatlan fiatalok esetében kiderült: az ismeretek helyett) egy sematikus narratív minta szervezi.⁸⁸ Előnye, hogy szinte az egész orosz történelem belesűrítethető, legalábbis ami a nemzeti függetlenség és identitás szempontjából fontos. A svédek, a franciák, a németek a minta szerint egy békés országot támadtak meg, minden ok nélkül, váratlanul, Oroszország nagy veszteségeket szenved, de végül hősiesség után legyűri ellenfeleit. A narratív minták a nemzetközi porondra lépve bonyodalmakat is okozhatnak, ahogy ezt például Észtország függetlenedése után Tallinnban az elnyomás jelképének tekintett szovjet katonai bronzszobra áthelyezése körül kipattant viták is jelezték. Az emberek hajlamosnak mutatkoznak a minta alapján közvetített tudás, a kollektív mélyréteg alapján megítélni a történeteket. Az észteknek ez a békés Észtország megszállását, a függetlenség elvesztését, ártatlanok szenvedését hangsúlyozta, az oroszoknál pedig a békés Oroszország megtámadásának következményeként vívott hősiességű függetlenségi harc egyenes következményeként jelenik meg (miközben mondjuk a Molotov–Ribbentrop-paktumról szó sem esik). Végül a tanulságot ismét levonva: történelem és emlékezet, noha nem függetlenek, általában véve különböző célokat szolgálnak. A múlt kritikai, több perspektívát alkalmazó részletes feltárásának eredményei nem felelnek meg az emlékezet által támasztott követelményeknek. Ez utóbbi egyértelmű értékelést, elköteleződést, perspektívát követel.⁸⁹

⁸⁵ Ross – Wang 2010; Wang 2008: 313–315.

⁸⁶ Fivush 2008; Nelson – Fivush 2004.

⁸⁷ Wertsch 2008a, 2008b, 2008c, 2009.

⁸⁸ Wertsch 2009: 128–135. Pataki Ferenc a magyar történelem kapcsán töprengett a mi változatunkról, ami így festene: megtámadtak, küzdöttünk, úgy tűnt, hogy van remény, de végül elbuktunk, amihez fontos magyarázó elemként hozzáfűzhetnénk, hogy azért buktunk el, mert akiknek ez egyébként kötelességük lett volna, nem segítettek. Pataki 2010.

⁸⁹ Novick 1999: 3–4.

A FELEJTÉS TÍPUSAI ÉS DINAMIKÁJA

A felejtés nélkül az emlékezés gyakorlata valójában nem is értelmezhető. A felejtés a valamikor birtokolt elvesztésének tudata, az emlékezet pedig paradox módon megőrzi e felejtést.⁹⁰ Az emléknym halványulása, töredezettsége az emléket a felejtés szélére sodorhatja.⁹¹ A felidézést külső és belső tényezők egyaránt akadályozhatják. Egy megrázó, feldolgozhatatlan élmény háttérbe szorítása az elfojtás eszközével teszi ideiglenesen elfeledetté az emléket, amely azonban énkünkbe beépíthetetlen elemként, lezáratlan epizódként, lüktető sebhelyként továbbra is megmarad.⁹² Az emlékezés szelektív módon működik, mindenre nem emlékezhetünk. Ahhoz, hogy bármi is megmaradjon az emlékezetben, sok dolgot el kell felejtenünk, vagy, más nézőpontból, eleve nem is szabad megjegyeznünk. Az írás, mint külső emlékezeti tár, nagyszerű lehetőség az elme tehermentesítésére. Luhmann szociológiájának rendszerében az emlékezet működésének előfeltétele a dinamikus felejtés, hogy nyitott maradjon az újdonság felé, ami egyben a rendszer mozgását is lehetővé teszi a jövő irányába.⁹³ A túlterhelt memória számítógépes analógiája az embertől a rendszerig ugyanazt a szempontot helyezi előtérbe: az információmennyiséget mindig a releváns mértékre kell csökkenteni a hatékony működés érdekében. A relevancia természetesen mindig a helyzettől és a céloktól függ. Minden helyzetben a releváns információt keressük, a kommunikáció folyamán feltételezzük, hogy olyasmit akarnak velünk közölni, ami relevanciával bír a helyzetre nézve.⁹⁴

A felejtésről írva Ricoeur az emléknym három létmódjáról, összetevőjéről szól. Az írott nyom tartós, a külső rögzítésnek köszönhetően, belül a lélekben, érzelmek útján rögzül, illetve az idegrendszerben, képszerű információként él tovább. A benyomás, az érzelem rögzíti a képet élménnyé.⁹⁵ A felejtéssel a tudat éberségi körén kívül kerül az élmény, de az élmény érzelmi oldala valahol mélyen még bennünk élhet.⁹⁶ Az emléknym törlődésével már nincs mit rekonstruálni, nem könnyű azonban eldönteni, hogy valami csak nagyon mélyen él tovább, vagy már nincs.⁹⁷ Nem tudjuk pontosan, hogy mikor és minek köszönhetően aktiválódik egy emléknym. A felejtés belső és külső tényezők összjátéka szerint lehet elfojtás eredménye (negatív érzelmi élmények esetén), manipulált emlékezet eredménye (szelektív múltábrázolás, bizonyos tények elhallgatása a hatalom vagy a bűnösök részéről), elrendelt felejtés eredménye (a hatalom elrendeli, hogy a társadalmi béke érdekében ne hánytorgassa föl többé senki a múltat), mint Athénban a 30 zsarnok uralma után vagy Franciaországban a nantes-i ediktum

⁹⁰ Ricoeur 2004: 414; Schacter 1998: 108–116.

⁹¹ Schacter 1998: 108–116.

⁹² Heller 2006: 14; Erős 2007: 21–23.

⁹³ Esposito 2008: 182. Luhmann koncepcióját alkalmazza a felejtésre.

⁹⁴ Sperber – Wilson 2002. Különösen: 251–252, 254–260.

⁹⁵ Ricoeur 2004: 414–415, 430.

⁹⁶ Ricoeur 2004: 415, 430.

⁹⁷ Wessel – Moulds 2008: 293.

kiadását követően. Ez utóbbi két esetben a közösség megtartása, a társadalom működőképességének fenntartása volt a cél.⁹⁸ A történész feladata a lelkiismeret ébren tartása, a túlzások kritikája, vadhajtások nyesegetése, a kritikus távolságtartás, a szakmai elkötelezettség fenntartása (többféle perspektívát figyelembe venni), végső soron, minden egyéb érv kimerülésével, a humanizmus jegyében.⁹⁹ Bizonyos eseményeket nem hagyhat feledésbe merülni.

A felejtés funkcionális oldalát kidomborítva Paul Connerton nemrég próbálta összegyűjteni a felejtés típusait.¹⁰⁰ Miután beláttuk, hogy nem csak hibaként vagy működési zavarként fogható fel, a felejtés, mint ami társadalmi szempontból tudatos tevékenység eredménye, az alábbi módon csoportosítható:

1. Az elnyomó hatalom rendelkezésére eltörölt emlékezet: A totalitárius rendszerek működése szolgál a legfrissebb példakkal, de már az ókor óta ismert eljárás, a római jogból (*damnatio memoriae*, a bűnös személyére utaló nyilvános emlék eltörlése). A francia forradalom idején a nemesi titulusok, történelmi tartományok neve bánta ezt a gyakorlatot. Ide tartozhat az az eljárás is, amit egyes nagy múzeumok (Connerton a new yorki Metropolitanat említi) gyakran alkalmaznak: a nyugati kánon szerint emelik ki a látnivalót, míg a többi, a világ egyéb részeivel együtt háttérbe szorul.¹⁰¹

2. Elrendelt felejtés: Az előzőtől abban különbözik, hogy a szembenálló feleket a társadalmi béke érdekében kötelezik a múlt elhantolására. Erre a „borítsunk fátylat a múltra” típusra Ricoeur munkájából idéztünk példákat pár sorral feljebb.

3. Egy új identitás kialakítása érdekében eltörölt emlékezet, avagy: szakítsunk a múlttal. Az iparosodás és a felvilágosodás által mozgatott nagy átalakulás a 18. század végétől radikális módon alakította át az élet kereteit. Az egyén számára ez a régi identitáskeretek felbomlását, elavulását jelentette: újat kellett kialakítani a régi elhagyásával. (Gondoljunk csak a városokba érkező paraszti tömegekre.)

4. Strukturális amnézia: Evans-Pritchard brit antropológus ezzel a kifejezéssel írta le a társadalom által nem használt dolgok elfelejtését. Connerton példaként a hagyományos receptek sorsát említi, melyek az írásbeliség korában, ha nem rögzítik őket, feledésbe merülnek.

5. Az információáradatból fakadó túlterheltség kiküszöbölése: Mivel az információk jó része teljesen felesleges, ezeket időről-időre törölni kell.

⁹⁸ Wessel – Moulds 2008: 444.

⁹⁹ White 2007: 248: a történész feladata az állampolgár lelkiismeretének ébren tartása is, hogy a 20. század botrányos jogtípusai ne fordulhassanak elő többé. Uo: 239–241: A történetek után ebben a helyzetben erkölcsi kötelesség emlékezni. Assmann A. 2008a: 70.

¹⁰⁰ Connerton 2008: 59–71. Aleida Assmann kétféle felejtést különböztet meg a kánon szempontjából: a külső emléknymok törlését, megsemmisítését (a diktatúrákban bevett gyakorlat), valamint a feledésbe merülést, elhanyagolást, amivel párhuzamosan a referenciamemóriával szolgáló archívum egy későbbi felelevenítés számára elérhetővé teszi az emlékeket: lásd Assmann A. 2008b: 97–99.

¹⁰¹ Hasonlóképpen vélekedik a nyugatközpontú történetírás tevékenységéről Jack Goody, aki ezt a világ egyéb kultúrái szempontjából a történelem ellopásaként írja le: Goody 2006.

Ez manapság az archiválás új technikáinak köszönhetően egyre fontosabb probléma. Vajon mit kezdünk az egyre inkább halmozódó információkkal?

6. A múlt szándékos elavulttá tétele: A fogyasztói társadalom nem működhet a fogyasztási kedv folyamatos fenntartása nélkül, ennek egyik eszköze a régít (ami akár egy fél éve vásárolt mobiltelefon is lehet) elavultként bemutatni a megvételre kínált új tükrében. Ez a stratégia a gyermekeket, mint egyre dinamikusabb fogyasztókat, külön is megcélozza.

7. A felejtés mint a megaláztatás csendje: A II. világháborúban elszenvedett veszteségekről, sérelmekről Németországban sokáig nem beszéltek, a gazdasági csoda tulajdonképpen a gyászos emlékek elfelejtésének eszköze is volt.

Közös nevezőket keresve megállapítható, hogy a különböző típusok egyén és közösség érintettsége, viszonya alapján is meghatározhatóak: az első kettő inkább közösségi, a harmadik, negyedik és hetedik pont alatti egyaránt érinti a közösséget és az egyént.

E sokféle felejtés kevesebb tényezőre visszavezetve használhatóbb tipológia volna, írják a kritikusok.¹⁰² Ha az emlékeket részben hozzáférhetőként, részben meglévőként, de nem hozzáférhetőként különböztetjük meg, akkor az első típusnál azt a gyakorlatot érdemes kiemelni, ami az emlékefelidőzés kulturális produktumok formájában élő kulcsait igyekszik eltávolítani az emberek életéből: ne emlékeztesse őket semmi a hatalom által eltörölni kívánt múltra. A második és a harmadik típus esetén a közösség és az egyén identitásának újjáépítéséről és megőrzéséről van szó. Az én céljai idővel változhatnak, így az identitásában szerepet játszó emlékek érzelmi értéke is módosulhat. (A hajdani vesztes mérkőzések emléke egyre kevésbé fáj...) A múltat, ha átalakítva és szelektíven is, de továbbra is használja az egyén és a társadalom is. A strukturális amnézia esetén érdemes az ideológiai változásokat nyomon követni, hogy az emlék relevanciáját megállapíthassuk a változó világban. Az mindenesetre valószínű, hogy inkább újrendeződésről van szó, esetleg ideiglenes háttérbe szorulásról, mintsem törlésről. A további típusok mindegyikénél elmondható, hogy valójában nem törölődnek az emlékek, csak a hozzáférés feltételei változnak meg. A kritika lényege szerint tehát, a felejtés e típusai nem igazi felejtésre utalnak, hanem csak a hozzáférhetőség korlátozásáról árulkodnak az identitás megőrzése vagy megváltoztatása érdekében. A fenti tipológia korlátozását és egységesítését megkísérelhetjük az egyén szintjén korábban már idézett „én-emlékezeti rendszer” társadalmi változatán keresztül is.¹⁰³ Ezek szerint az egyént a konceptuális én céljai mozgatják, a mentális struktúrák összjátékával együtt ez alakítja az önéletrajzi emlékezetet. Kollektív szinten ez a következőképpen fest: a tudásalapot a múzeumok és különféle archívumok, külső tudástárak biztosítják, a kormányok és egyéb társadalmi intézmények a hozzáférést strukturáló ellenőrző mechanizmusok, a társadalomban kibontakozó múlt (aktív múlt) az egyéni emlékeknek felelnek meg,

¹⁰²Singer – Conway 2008: 279–285.

¹⁰³Wessel – Moulds 2008: 290–291.

a társadalom értékei és normái a koncepuális énnel azonosíthatók, ami ugyanúgy koherenciára törekszik, mint az egyén esetén. A funkcionális rendszer a társadalomra is alkalmazható, Connerton felejtéstípusainak többségét az új identitás megteremtésére, majd fenntartására való törekvés köti össze, az információ túlterhelés eseteit (ötödik és hatodik pont) leszámítva.¹⁰⁴ Ez az ellenemlékezeti csoportokra szakadó társadalmak esetében természetesen nem mindig egyszerű feladat. Gondoljunk csak az 1944–45-ös bácskai vérengzésre: az események nyomát eltörlő hatalom a „megaláztatás csendjét” állandósította, nemzedékek nőttek fel úgy, hogy szinte semmit sem tudtak az egykori eseményekről. A történeteket feldolgozni egyébként is nagyon nehéz, de az elhallgatás, tagadás és szégyen tisztázatlan közegében erre szinte semmi esély.

Végül a különböző területeket összefűző szálként érdemes még egyszer kiemelni az emlékezet funkcionalitását: a társadalmak erre szakosodott csoportja által kanonizált és továbbadásra szánt emlékeit „konnektív funkcióval” jellemezhetjük.¹⁰⁵ Ezek az emlékek, ha közösen birtokoltak és közös jelentéssel bírnak, összekötik a társadalom tagjait, az időben pedig folytonosságot biztosítanak számára, azaz maradandóvá teszik a kollektív identitást. A rendi keretek felbomlása után a nemzetállamok elképzelt közösségeit azonosulásra ösztönző, érzelmi elköteleződés megteremtésére alkalmas emlékekkel lehet igazán összefűzni. Az emlék közös mivolta rendkívül fontos, ez pedig a társadalmi keretek, és az egyéni tevékenység kölcsönhatásának eredményeképp alakul ki.¹⁰⁶ Az egyén szerepét mindközben annak tükrében kell értékelnünk, ahogy ezt a közös múltra vonatkozó tudást önéletrajzi emlékezetébe, identitásába korszakonként és kultúránként változó célok és feltételek mellett beépíti. A pozitív és a negatív érzelmek egyaránt lehetnek közösségépítő, mozgósító hatásúak. A valahova tartozás vágya hajtja az egyént a közösség felé, talán ösztönösen is.¹⁰⁷ A kötődés kultúrához láncol, és a fejünkbe plántálja azt, és a jártasság révén otthonosságot teremt. Az emlékezés egyik következménye, hogy személyes kultúrát teremt.¹⁰⁸ Tamási Áron szavaival: „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne”.

EMLÉKEZŐ KÖZÖSSÉG, KÖZÖSSÉGI EMLÉKEZET. A PANNONHALMI DIÁKOK 1956-OS ÉLMÉNYEI¹⁰⁹

Mozaik, Pannonhalma 1956. 2009-ben ezzel a címmel jelent meg Szalai Béla egykori pannonhalmi bencés diák gondozásában és fáradságot nem kímélő gyűj-

¹⁰⁴Wessel – Moulds : 2008: 291.

¹⁰⁵Assmann A. 2008a, 2008b; Assmann J. 2008.

¹⁰⁶Hirst – Manier 2008: 196–197.

¹⁰⁷Brockmeier 2010: 18.

¹⁰⁸Barclay – Smith 1998: 51.

¹⁰⁹Hálás köszönet Gereben Ferenc kollégámnak, aki a visszaemlékezésekre felhívta a figyelmemet és saját pannonhalmi élményeit megosztotta velem, utalva az emlékezés sajátos torzulásaira a „valóság” és a „legendák” kapcsán.

tőmunkájának eredményeként az akkori diákok visszaemlékezéseit tartalmazó kötet.¹¹⁰ A pannonhalmi események 1956 ősztől 1957 tavaszáig zajlottak, a forradalom kitörésétől az akkori igazgató, Söveges Dávid elhurcolásáig. Szalai Béla, aki harmadik osztályos diák volt akkoriban, arra kérte azokat, akik 56 őszen és/vagy 57 tavaszán a gimnázium diákjai voltak, hogy írják le emlékeiket ezen időszak eseményeiről. Az 1956/57-es tanévben összesen 298-an jártak a gimnáziumba. Közülük 214 élő szemtanú hollétét sikerült felderíteni. 210-en válaszoltak is a felkérésre, ez a korábban írt, megjelentetett visszaemlékezésekkel együtt 214 emléket jelentene, de néhányan csak pár mondatban válaszoltak, mondván, hogy nem tudnak mit hozzátenni ahhoz, amit mindenki tud, vagy nem kívántak emlékezni. Az értékelhető visszaemlékezések száma így is 200 fölött van, közülük heten lányok.¹¹¹ A könyv az osztályonkénti névsor szerint közölt emlékezések után, amennyiben ez lehetséges volt, az akkor ott tartózkodó novíciusok és egykori tanárok emlékeit is megidézi 56 őszeről és 57 tavaszáról. Az egyéni emlékezések után pedig összefoglalja a történeteket, ahogy az a visszaemlékezések összessége alapján rekonstruálható. Innen a cím is: Pannonhalma 1956-os története egy mozaik, amelynek darabjait a múlt egyénileg felidézett tapasztalatai adják.

Az utólag rekonstruált teljes történetet egyik visszaemlékezés sem tartalmazza, a múltnak vannak egyedi, személyes elemei. A hivatalos történelem és a megélt múlt viszonyára emlékeztet a helyzet: az összefoglalt, főként az eseménytörténetre összpontosító történelemhez való viszony kettőséget tükröz. Az egyes emlékezőké is az egész, de mégsem teljesen úgy... Hiányzik a személyes jelleg, a megélt múlt jelentőségének kiemelése az egyén életében, az érzelmek. A hivatalos történelem eseménysorának időrendje és az egyéni emlékezetben felidézett múlté különbözik. Az egyik kívülről konstruál, ennek megfelelő időstruktúrával (korszakok, időtartamok), a másik a belső, megélt időt és a személyes jelentőséget tükrözi.¹¹² Az emlékek összesítése a történelemmé válás útján nyilván kiegészíthető volna még egyéb forrásokkal is, a hatalom és egyéb külső szereplők működésének és motívumainak részletesebb feltárásával, ismertetésével. A levéltári források és a másik oldal visszaemlékezései, miután újabb, akkor nem tapasztalt, külső szempontok bevonását jelentené, csak tovább távolítaná az emlékezést a megélt történelemtől. Ez persze nem azt jelenti, hogy a történész munkája ne volna fontos. Épp ellenkezőleg, nagyon is az, a teljesebb kép érdekében, hogy jobban megérthessük a különböző erők összeütközését, főleg a mikrofolyamatok szintjén, miután az akkori egyházpolitikáról, a hatalom működéséről általában véve már elég sokat tudunk. Az egykori szereplők azonban valószínűleg úgy éreznék, hogy az már nem az ő megélt múltjuk. Kérdés, hogy egy hivatalos változat vajon elfogadható, elsajátítható lesz-e az érintettek számára. Ez a korábban ismertetett modell értelmében minden esetben a működő én céljai alapján derül ki, mely a tágabb társadalmi közegnek és

¹¹⁰Szalai 2009.

¹¹¹Ebben az időszakban még lányok is jártak a gimnáziumba, összesen kilencen, mind végzősök voltak. Szalai 2009: 41.

¹¹²A két időrend különbségéről Ricoeur 2004: 183–184.

a szűkebb kommunikációs környezetnek megfelelően változhat. Az emlék birtoklása, személyes jellege és szerepe az egyén életében nagyon fontos. Változó éniük idővel módosít céljain, és ennek megfelelően átértékeli a múltat.

Egyén és történelem viszonyának alakulásából a fentiek alapján most első sorban az a fontos, hogy miként válik a történelem a személyes világ részévé. Ez átvezet a kollektív emlékezet szintjére, a fentebb már érintett kérdések alapján: miért van szükség közös tudásra, mondjuk emlékek formájában, hogyan születik ez a tudás, és milyen módon terjed (például, ha nem együtt és egyértelmű módon érintett, illetve érint minket az egykori esemény)?

Mivel a Kádár-rendszer 56 tagadására épült és ennek megfelelően az eseményekről hallgatni kellett, a hivatalos emlékezés csak a tagadást szolgálhatta, az emlékek tapasztalatközeli felidézései és a felidézés közegei erősen korlátozottak voltak. Itthon a forradalom tapasztalata legfeljebb a magánszféra ellenemlékezeteként működhetett, a megtorlás után támadt félelem közepette.¹¹³ Ez a nyilvános hallgatás idővel az emlékek elhalványodását eredményezhette. A pannonhalmi diákok emlékei részben azért közösek, mert kommunikatív módon is szerepet játszottak. A közösségi kapcsolatok fenntartása, az odatartozás igénye kijelölte és visszamenőleg is kijelöli (a lelki benyomás, érzelmi kódolás jelentőségének köszönhetően) az érzelmileg releváns emlékek körét. Ha nem is személyesen látták, akkori közös sorsuk szempontjából annyira fontos volt, hogy az igazgató, Dávid atya elhurcolásáról majdnem mindenki tudott (116-an emlékeztek rá spontán módon, de valószínűleg mindenki felidézte volna, ha mondjuk egy interjú keretében rákérdezzünk).¹¹⁴ Többben még úgy is „valóban” emlékezni vélnek erre, hogy (amennyire ez rekonstruálható) nem voltak jelen.

Az emlékek fennmaradása és megformálása kommunikatív tevékenység is – erre Halbwachs és Assmann gondolatait idézhetjük. Ahhoz, hogy valami megmaradjon, a közösen fontosnak tartott tudásnak időről-időre fel kell bukkannia a párbeszédekben. Az emlék beszélgetések során keresztül történő közös formálása jól ismert jelenség, ami gyermekkorától kezdve végigkíséri az embert élete folyamán.¹¹⁵ Az érzelmi jelentőség és a működő én céljai (s e kettő összehangolása) mellett a társas közeg jellege (család, barátok, mi csoport) is meghatározó az emléknym újabb és újabb felidézéseibenél. Mindezek az emlékezés konstruált természetére mutatnak, ami nem azonos a tudatos emlékhamisítással, a hazugsággal, hanem az emlékezés természetes folyamatából ered. Minden egyes felidézés újraalkotás, amely saját perspektívánk (működő éniük) és az emlékezés közegének, valamint a felidézés eszközének összjátékából születik meg.

Az emlékezés csoportdinamikája az érzelmek szerepén, a kontextuson és a kommunikációs folyamaton túl, az egyes csoportok szerveződését is fontos tényezőként határozza meg. Úgy tűnik, a csoport számára jelentős referen-

¹¹³Gyáni 2010: 314.

¹¹⁴Szalai 2009: 53. Erre emlékeztek a legtöbben.

¹¹⁵Nelson – Fivush 2004; Fivush 2008; Hirst – Echterhoff 2008; Middleton – Brown 2005: 88–117.

ciaszemélyek perspektívája, melyből határozott módon emlékeznek valamire, befolyásolja a többiekét is, akik a későbbiekben hajlamosak ennek megfelelően emlékezni.¹¹⁶ Bizonyos emlékek inkább azért „képlékenyek” az eredeti tapasztalathoz képest, mert főként az egykori személyes érintettség és annak érzelmi lehorgonyzása tette tartóssá őket. Ami nagyon kellemetlen, annak érzelmi jelentőségét manipulálhatjuk ugyan, a felidézés során a minket kedvezőtlen színben feltüntető emlék tartalmával együtt, többnyire azonban annak tudatával, hogy nem egészen úgy történtek a dolgok. A közös emlékek közös formálódása folyamat tehát, ami ha hosszabb időn keresztül folyik, jó eséllyel teremt tartós kollektív emlékezetet. A „mire emlékszünk?” kérdésre az adott közegben és időben személyes és közösségi szinten (ez több ponton összeér) relevanciával bíró események körét figyelembe véve válaszolhatunk. A „hogyanra?” a felidézés társas, kommunikatív közegét és csoportdinamikáját vizsgálva adható felelet. A „milyen tartósan?” kérdésre válaszolva pedig a felidézés folytonosságát, ismétlését, több esetben magának az emlékeknek a megszületését is eredményező társas közeg tartósságát emelhetjük ki. Jól látszik, hogy aki még ősszel külföldre menekült, tehát kikerült az élő emlékező közösségből, annak emlékei jobban megfakultak, csakúgy, mint azok esetében, akik ennek a közösségnek a magjától (akik végig ott voltak, bentlakóként, az iskolaévek után is összejártak) távolabb helyezkedtek el. A bejárók külön kasztja, ahogy ők fogalmaztak, és a pannonhalmi környezetben idegenként mozgó lányok (ezt ők is érezték, de gondosan el is különítették őket a fiúktól) a nagyobb emlékezeti közösség peremére szorultak.¹¹⁷

Vannak természetesen mindenki számára közös emlékek, de az élő közösség a fentiek szerint többre, részletesebben és pontosabban emlékszik.¹¹⁸ Azok, akik az 50-es években osztályidegenként megtapasztalták, mit is jelent másodrendű állampolgárnak lenni, sajátosan emlékeznek. Az emlékek relevanciája nyilvánvalóan nagyrészt innen ered: sokaknak, főleg a messzebről és városokból érkező diákok közül, az egyházi gimnázium volt az egyetlen elfogadható, sőt elérhető iskola.¹¹⁹ A diktatúra egyfajta sorsközösséget jelentett az ott tanulók, szülei és a bencés tanárok számára. Másfelől a közösség a maga sajátos szerkezetével, szerzetesek által felügyelt rendjével biztonságot nyújtott a fiataloknak, akiknek ez fontos volt. Éppen emiatt emlékezetes a rendet, biztonságukat fenyegető minden mozzanat.

E közösségnek, mint láttuk, volt egy jobban és egy kevésbé érintett rétege. A múlt és az otthoni szocializáció ilyenformán strukturálták előre a tapasztalatokat, az események jelentőségét.¹²⁰ Olyan diákok is akadtak (igaz kevesen), akik noha származásukat tekintve nagyon is érintettek voltak, mégsem emlékeztek a történetekre, annyira elvonta figyelmüket a szabadulás reménye. Ez az én

¹¹⁶Hirst – Echterhoff 2008: 194–196.

¹¹⁷Szalai 2009: például 220, 223, 221, 226, 253, 330.

¹¹⁸Szalai 2009: 42–43. A közösségek jelentőségét emeli ki.

¹¹⁹Az 1956/57-es tanévben a diákok mindössze 18%-a származott munkás (6%) és parasztcsaládból (12%).

¹²⁰Szalai 2009: például 158, 172, 211–212.

céljait felidézve érthető meg: az egykori csendőrtiszt fia, akinek az iskola átmeneti menedéket nyújtott, arról számolt be, hogy miután az élet Magyarországon elképzelhetetlen volt számára, minden gondolata akörül forgott, hogy eljött a szabadulás órája, nemsokára találkozik külföldre menekült édesapjával, ő gondolatban már máshol járt.¹²¹

Az események idején más oka is lehetett a közösségből való „kitekintésnek”. Akinek szülője halt meg akkoriban (az eseményektől függetlenül), az elsősorban a személyes gyász miatt nem tudta befogadni a külvilág történéseit a közösség segítségével, az emlékek ebben az esetben is hiányoznak.¹²² Akad olyan is, aki a menekülés során tapasztalt megrázó élmények hatása alatt állva nem nagyon tud másra emlékezni, pedig nem beszélt róluk senkinek, inkább elfelejteni igyekezett a történeteket. Ezek azonban több mint ötven év távlatából is megdöbbentően pontosak: az emlékezet villanófényként világítja meg az apró részleteket is. (Az emlék arról, hogy a fiú, akit úszás közben fejbe löttek az emlékező mellett a vízben, a kutyájával volt.)¹²³

Az életkor is fontos változó: az elsősök, hacsak nincs már tizennégy évesen otthonról hozott, kiforrott tudásuk a korabeli élet lehetőségeire nézve, nehezebben birkóztak meg az egykori tapasztalatok strukturálásával. Leginkább bizonytalanságról, aggodalmakról számolnak be, nem nagyon értették, mi történik. Esetükben a tanárok referenciaszemélyként különösen fontosak, az ő perspektívájukon keresztül próbálják megérteni mi is történik. Söveges Dávid kezdetben úgy nyilatkozott – erre nagyon sokan emlékeztek, nyilván releváns információ volt a „mi történik?” kérdésre, hogy két kommunista csoport üti egymást Pesten, amitől Pannonhalmán az élet nem áll meg.¹²⁴

Vanyó Tihamér részletes elemzései is megragadtak – főleg az idősebbek emlékezetében – az események kimeneteléről (ezek ráadásul pontos előrejelzésnek bizonyultak, a szovjet henger beindulása kapcsán). Az igazgató igyekezett a nyugalmat fenntartani és a tájékoztatás folytonosságát is biztosítani, ami nem volt könnyű, sok budapesti diák a rádióhírek alapján aggódott az otthoniakért. Ebben a helyzetben a faliújságra helyezett hírek fontos tájékozási pontként szolgáltak, a külső események ismerete főként innen és a rádióhírekből eredt. Az elsősök és a többiek között határozott különbség látszik az események felfogása és elraktározása között, amiben nyilván szerepet játszik a háttértudás bővülése, bizonyára a gimnáziumi oktatás hatására is.

Az önéletrajzi emlékezet szakirodalma szerint idősebb korból visszatekintve a tizenöt és huszonöt éves kor közötti szakasz a leggazdagabb emlékekben, a tízes évek vége felé egyre sűrűsödő módon. Az identitásformálódás jelentős szakaszaként az egyén nem véletlenül emlékszik olyan sok mindenre ebből az időszakból. A felnőtté válás, az önállóság felé vezető úton alaptapasz-

¹²¹ Szalai 2009: például 80, 187.

¹²² Szalai 2009: 209.

¹²³ Szalai 2009: 246.

¹²⁴ Szalai 2009: például 155, 274.

talatok sora éri az embert: a párkapcsolatoktól az önálló társadalmi szerepvállalásig. Az idősebbek ennek megfelelően részletesebben és gyakran a felnőtté válás szempontjából is idézték fel a történeteket. Voltak, aki kisebb csoportok tagjaként elhagyták az országot, voltak, akik fegyverrel őrizték Győrszentmártonban a rendet, és sokan világosan felfogták az események jelentőségét.¹²⁵ Valószínűleg itt is igaz, hogy az élő emlékező közösség hatására fennmaradó emlékek élénkebb színnel, pontosabban ábrázolják, ami történt. A közös, kölcsönös emlékezés, emlékeztetés a múltat felelevenítve adja a külső kulcsot az egyén számára, tehát közös eredmény.¹²⁶

Végezetül hadd szóljunk még az egykori tapasztalatokat és az emlékezést szervező örökölt struktúráról, ami a közös emlékezet „mélyrétegét” adja.¹²⁷ Az események megértését jól láthatóan országos szinten is segítette a reprezentáció alaprétegét meghatározó történelmi tudás, 1848 forradalmának kulturális emlékezete. Ez a felidézett jelképrendszerrel, emlékhelyekkel sokak számára egyet jelentett az események megértésével. Volt olyan diák, aki 24-én reggel, értetlenkedve a történet felett, azt a választ kapja, hogy forradalom van „mint 1848-ban”. Majd mindenki emlékezett arra, hogy lementek a faluba együtt ünnepelni az eseményeket, de az sem merült feledésbe, hogy az egyik diák elszavalta a *Nemzeti dalt*. A forradalom képze az előkép alapján valószínűleg egyfajta forgatókönyvet is jelentett a diákok számára. Mit is kellene tenni ebben a helyzetben? Az események után egy nagyobb csapat el is indult, hogy Győrben segítsen a forradalomnak (az egyik változat szerint liszteszákókat szállítani a kenyérellátás biztosítására), de két tanár az écsi vasútállomáson utolérte és visszafordította őket. Az őszi események forradalomként való rögzülése a 48-as előképek segítségével a gyors és a hátrányos helyzetből származó teljes azonosulás nyomán többek számára azonnali tettvággyal párosult. Ezt aztán a szerzetestanárok józan, megfontolt értékeléssel és a felelősségtudat, lelkiismeret kiemelésével ellensúlyozták. Többen aláhúzzák, hogy tanáraik abban az időben hangsúlyozták, a diákok visszafogása szüleiknek tett ígéretük alapján jogos: vigyáznak rájuk. A korlátozás eredményeképp megjelenik egy sajátos perspektíva, az ablakon keresztül látott, „meglesett” eseményeké. (Dávid atya elhurcolását többen is így elevenítik fel.)¹²⁸

A visszaemlékezések által legtöbbször említett események a forradalom panonhalmi tapasztalatának sajátos időrendjét hozzák létre. Az összesített egyéni és a közösségi relevancia által kiemelt történések szerint az események 24-én reggel kezdődnek a hírek érkezésével, majd az ünnepség, szobordöntéssel és *Nemzeti dallal* (88 emlékező), a diákok szökése (49 emlékező), november 4-e után a szovjet csapatok megjelenése, tankok és fegyverek a várhegyen (71 emlékező), majd a magyar karhatalom és nagy közös élményként a házkutatás, illetve

¹²⁵ Szalai 2009: 322.

¹²⁶ Sutton 2008: 31–32, 40.

¹²⁷ Wertsch 2009: 130–131; Assmann J. 1999: 49–66; Assmann J. 2006: 1.

¹²⁸ Szalai 2009: 244, 251.

a motozás, végül Dávid atya elhurcolása (e két utóbbi szinte egy időben történt – 116 emlék).¹²⁹ Ez adja a történet vázát, ami egyénenként és osztályonként vagy kisebb csoportonként kiegészül még számos egyedi vonással, amilyen például a meglőtt faláb legendája (a katona ezek szerint azt hitte volna, hogy az egyik diák lecsatolható falába egy rejtőzködő forradalmárhoz tartozik) vagy a „svejkolás” (az ágylábak ütemes emelgetése és földhöz ütése).¹³⁰

A történet váza narratív mintába szerveződve, értékelő elemekkel kiegészülve valahogy így fest: a mindennapok megszokott nyugalmát, rendjét, biztonságát hirtelen fölborította valami, ami külső veszélyforrásként leselkedett a fiatalokra és a helyzet bizonytalanságát az otthoniak miatti aggodalmakkal fokozta. Később megtudták, hogy forradalom tört ki, de tanáraik ígéretükhöz és elkötelezettségükhöz hűen mindent megtettek annak érdekében, hogy megnyugtassák és megóvják őket, fenntartsák a békét és biztonságot. Ezt a szovjet csapatok és a karhatalom házkutatása látványosan megsérti, és végül a diákok felett atyáskodó (sokan említik, mennyire szerették) igazgató elhurcolása zárja le a történetet.

A viszonylagos nyugalom, biztonságérzés jelentőségére utal, hogy a tankok és a gépfegyveres katonák megjelenése olyannyira emlékezetes maradt, a hozzá kapcsolódó félelemmel együtt. A biztonságot nyújtó iskola és otthon közti út is élénken él az egykori diákokban, ugyancsak a biztos pontok közötti veszélyek, félelem miatt. Dávid atya személye mintha ennek a törékeny egyensúlynak a biztosító lett volna sokak számára, aminek köszönhetően a félelemtől övezve ugyan, de mégis biztonságban voltak. Elhurcolása és szenvedései ennek a törékeny stabilitásnak a jelképét távolították el, ezért lehetett olyan fontos azok számára is, akik nem számoltak be szorosabb kötődésről. Másfelől, mintha mindenki helyett ő bűnhődött volna, pedig semmit sem követett el.

A forradalmi lelkesedés, remények 57-ben már illegalitásba kényszerültek, az események pozitív emlékezetét a büntetés veszélye árnyékolta be, ami a közösséget végül el is érte.¹³¹ A rend újra helyre áll, de, mint többen beszámolnak róla, már semmi sem ugyanaz. Osztálytársak hiányoznak innen is, onnan is. Az üres helyek emlékeztetik arra a többieket, hogy mi is történt, és hogy ez milyen következményekkel járt az itthon maradók számára.¹³² Az üres székek, a megkínzott Dávid atya, Pannonhalma bencés gimnáziumának belső és külső terei, ahogy remélhetőleg a könyv is, emlékezhelyekként működnek. Kulcsot adnak a személyes és a közös múlt felidézéséhez. Önmagunk megértéséhez társas lényként az időben.

¹²⁹ Szalai 2009: 53.

¹³⁰ Szalai 2009: például 147, 259.

¹³¹ Utólag úgy tűnik egyszerűen példát akartak statuálni. Szalai 2009: 421–428.

¹³² Szalai 2009: 211–212.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Assmann, Aleida 2008a: Transformations between History and Memory. *Social Research* (75.) 1. 49–72.
- Assmann Aleida 2008b: Canon and Archive. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (eds.): *Cultural Memory Studies*. Berlin – New York, 97–107.
- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet*. Budapest.
- Assmann, Jan 2006: *Religion and Cultural Memory*. Stanford.
- Assmann, Jan 2008: Communicative and Cultural Memory. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (eds.): *Cultural Memory Studies*. Berlin – New York, 109–118.
- Baddeley, Alan 2001: *Az emberi emlékezet*. Budapest.
- Barclay, Craig 1995: Autobiographical remembering: Narrative constraints on objectified selves In: Rubin, David C. (ed): *Remembering Our Past*. Cambridge, 94–125.
- Barclay, Craig – Smith, Thomas S. 1998: Önéletrajzi emlékezés: a személyes kultúra megteremtése. *Tudomány és Lélek* (1.) 2. 33–59.
- Bartlett, Frederick 1985 [1932]: *Az emlékezés: kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Budapest.
- Berntsen, Dorthe – Bohn, Annette 2009: Cultural Life Scripts and Individual Life Stories. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 62–82.
- Blatz, Craig – Ross, Michael 2009: Historical Memories. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 223–237.
- Blight, David W. 2009: The Memory Boom. Why and Why Now? In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 238–251.
- Boyer, Pascal 2009a: What Are Memories For? Functions of Recall in Cognition and Culture. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 3–28.
- Boyer, Pascal 2009b: Cognitive Predisposition and Cultural Transmission. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 288–319.
- Brockmeier, Jens 2010: After the Archive: Remapping Memory *Culture&Psychology* (16.) 1. 5–35.
- Bruner, Jerome 1991: Self-Making and World-Making. *Journal of Aesthetic Education*. (25.) 1. Special Issue: More Ways of Worldmaking (Spring 1991), 67–78.
- Bruner, Jerome 1998: What is a Narrative Fact? *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 560. 17–27.
- Bruner, Jerome 2001: *The Culture of Education*. Cambridge.
- Bruner, Jerome 2004: Life as Narrative. *Social Research* (71.) 3. 691–710.
- Bruner, Jerome 2008: Culture and Mind: Their Fruitful Incommensurability. *Ethos* (36.) 1. 29–45.
- Christianson, Sven-Ake-Safer, Martin A. 1995: Emotional events and emotions in autobiographical memories In: Rubin, David C. (ed): *Remembering Our Past*. Cambridge, 218–243.
- Connerton, Paul 1989: *How Societies Remember*. Cambridge.

- Connerton, Paul 2008: Seven Types of Forgetting. *Memory Studies* (1.) 1. 59–71.
- Conway, Martin A. 1995: Autobiographical knowledge and autobiographical Memories In: Rubin, David C. (ed): *Remembering Our Past*. Cambridge, 67–93.
- Conway, Martin A. – Pleydell-Pearce, Christopher W. 2000: The Construction of Autobiographical Memories in the Self-Memory System. *Psychological Review* (107.) 2. 261–288.
- Donald, Merlin 1997: *Precis of Origins of the Modern Mind. Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition*. <ftp://ftp.priceton.edu/pub/harnad/BBS/www.bbs.donald.htm> (Utolsó letöltés: 2010. november 1.)
- Erős Ferenc 2007: *Trauma és történelem*. Budapest.
- Esposito, Elena 2008: Social Forgetting: A Systems-Theory Approach. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (eds.): *Cultural Memory Studies*. Berlin – New York, 181–189.
- Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2010: *Az elveszített múlt*. Budapest.
- Hirst, William – Echterhoff, Gerald 2008: Creating Shared Memories in Conversation: Toward a Psychology of Collective Memory. *Social Research* (75.) 1. 183–216.
- Erdelyi, Matthew Hugh 2008: Forgetting and remembering in Psychology. Commentary on Paul Connerton's 'Seven types of forgetting'. *Memory Studies* (1.) 3. 273–278.
- Fivush, Robyn 2008: Remembering and Reminiscing: How individual lives are constructed in family narratives. *Memory Studies* (1.) 1. 49–58.
- Gilbert, Margaret 2009: A Real Unity of them All. *The Monist* (92.) 2. 268–285.
- Gil-White, Francisco 2001: Are Ethnic Groups Biological „Species” to the Human Brain? *Current Anthropology* (42.) 4. 515–554.
- Goody, Jack 2001: *The Power of the Written Tradition*. Washington – London.
- Goody, Jack 2006: *The Theft of History*. New York.
- Halbwachs, Maurice 1994 [1925]: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris.
- Haslam, Nick O. 1998: Natural Kinds, Human Kinds, and Essentialism. *Social Research* (65.) 2. 291–314.
- Heller Ágnes 2001: A Tentative Answer to the Question: Has Civil Society Cultural Memory? *Social Research* (68.) 4. 1031–1040.
- Heller Ágnes 2006: *Trauma*. Budapest.
- Hirst, William-Manier, David 2009: Towards a Psychology of Collective Memory. *Memory* (16.) 3. 183–200.
- K. Horváth Zsolt 1999: Az eltűnt emlékezet nyomában. *Aetas* (14.) 3. 132–141.
- K. Horváth Zsolt 2005: Harc a szocializmusért a szimbolikus mezőben. *Századvég* 35. 31–68.
- Kansteiner, Wulf 2002: Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory* 41. 179–197.
- Kónya Anikó 1999: A személyes emlékek társas természete. In: Kónya Anikó – Krály Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba: *Kollektív, társas, társadalmi*. Budapest, 545–558.
- Lambert, Alan J. – Scherer, Laura – Nesse-Rogers, Chad – Jacoby, Larry 2009: How Does Collective Memory Create a Sense of the Collective? In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 194–217.
- Lowenthal, David 1998: *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge.

- Mahalingam, Ramaswami 2007: Essentialism, Power, and the Representation of Social Categories: A Folk Sociology Perspective. *Human Development* 50. 300–319.
- Middleton, David – Brown, Steven D. 2005: *The Social Psychology of Experience. Studies in Remembering and Forgetting*. Thousand Oaks – London – New Delhi.
- Nelson, Kathrine – Fivush, Robyn 2004: The Emergence of Autobiographical Memory: A Social Cultural Developmental Theory. *Psychological Review* (111.) 2. 486–511.
- Nora, Pierre 1999: Emlékezet és történelem között. *Aetas* (14.) 3. 142–157.
- Novick, Peter 1999: *The Holocaust in American Life*. Boston.
- Mannheim, Karl (1969): A nemzedéki probléma. In: Huszár Tibor – Sükösd Mihály (szerk.): *Iffúságszociológia*. Budapest, 31–67.
- Olick, Jeffrey K. 1999: Collective Memory: The Two Cultures. *Sociological Theory* (17.) 3. 333–348.
- Olick, Jeffrey K. 2008: From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (eds.): *Cultural Memory Studies*. Berlin – New York, 151–161.
- Pataki Ferenc 2010: Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika. *Magyar Tudomány* 7. 778–798.
- Pataki Ferenc 2003: Együttes élmény, kollektív emlékezet. *Magyar Tudomány* 1. 26–36.
- Pataki Ferenc 1999: A kollektív narratívunok és a csoportidentitás. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba: *Kollektív, társas, társadalmi*. Budapest, 577–581.
- Pennebaker, James W. – Gonzales, Amy 2009: Making History: Social and Psychological Processes Underlying Memory. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 171–193.
- Poole, Ross 2008: Memory, History and the Claims of the Past. *Memory Studies* (1.) 2. 149–166.
- Ricoeur, Paul 2004: *Memory, History, Forgetting*. Chicago – London.
- Robinson, John A. 1995: Perspective, meaning, and remembering. In: Rubin, David C. (ed): *Remembering Our Past*. Cambridge, 199–217.
- Roediger, Henry III. – Zaromb, Franklin M. – Butler, Andrew C. 2009: The Role of Repeated Retrieval in Shaping Collective Memory. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 138–170.
- Roediger, Henry III. – Wertsch, James V. 2008: Creating a new discipline of memory studies. *Memory Studies* (1.) 1. 9–22.
- Ross, Michael – Wang, Qi 2010: Why We Remember and What We Remember: Culture and Autobiographical Memory. *Perspectives on Psychological Science* (5.) 4. 401–409.
- Rubin, David C. 1995: *Memory in Oral Traditions*. Oxford.
- Schacter, Daniel L. 1998: *Emlékeink nyomában*. Budapest.
- Singer, Jefferson A. – Conway, Martin A. 2008: Should We Forget Forgetting? *Memory Studies* (1.) 3. 279–285.
- Sperber, Dan 2001a: *A kultúra magyarázata*. Budapest.
- Sperber, Dan 2001b: Conceptual Tools for a Natural Science of Society and Culture. In: *Proceedings of the British Academy* 111. 297–317.

- Sperber, Dan – Hirschfeld, Lawrence A. 2004: The cognitive foundations of cultural stability and diversity. *Trends in Cognitive Sciences* (8.) 1. 40–46.
- Standeisky Éva 1995: A kommunista polgárelleenség. *Budapesti Negyed* (3.) 8. 209–222.
- Sutton, John 2008: Between Individual and Collective Memory: Coordination, Interaction, Distribution. *Social Research* (75.) 1. 23–48.
- Szalai Béla 2009: *Mozaik. Pannonhalma 1956*. Budapest.
- Tomasello, Michael 2002: *Gondolkodás és kultúra*. Budapest.
- Tulving, Endel 2002: Episodic memory and common sense: how far apart? In: Baddeley, Alan – Aggleton, John P. – Conway, Martin A. (eds.): *Episodic Memory: New Directions in Research*. Oxford, 269–287.
- Tulving, Endel 2007: ‘Are There 256 Different Kinds of Memory?’ In: Nairne, J. S. (ed.) *The Foundations of Remembering: Essays in Honor of Henry L. Roediger. III*. USA, 39–52.
- Wang, Qi 2008: On the Cultural Constitution of Collective Memory. *Memory* (16.) 3. 305–317.
- Wertsch, James V. 2008a: Collective Memory and Narrative Templates. *Social Research* (75.) 1. 133–156.
- Wertsch, James V. 2008b: Blank Spots in Collective Memory: A Case Study of Russia. *ANNALS, AAPSS* 617. 58–71.
- Wertsch, James V. 2008c: The Narrative Organization of Collective Memory. *Ethos* (36.) 1. 120–135.
- Wertsch, James V. 2009: Collective Memory. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 117–137.
- Wertsch, James V. – Roediger, Henry III. 2008: Collective Memory: Conceptual Foundations and Theoretical Approaches. *Memory* (16.) 3. 318–326.
- Wessel, Ineke – Moulds, Michelle L. 2008: How many types of forgetting? Comments on Connerton (2008). *Memory Studies* (1.) 3. 287–294.
- White, Hayden 2007: Guilty of History? The Longue Durée of Paul Ricoeur. *History and Theory* 46. 233–251.
- Williams, Helen L. – Conway, Martin A. 2009: Networks of Autobiographical Memory. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 33–61.
- Wilson, Deirdre – Sperber, Dan 2002: Relevance Theory. In: *UCL Working Papers in Linguistics* 14. 249–287.
- Winter, Jay 2009: Historians and Sites of Memory. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 252–267.

Dobszay Tamás

Emlék, felidézés, önéletírás

Egy cívis-memoár tapasztalatai

A VISSZAEMLÉKEZÉS MŰFAJA ÉS A TÁRSADALOMTÖRTÉNET

Az emlékirat – még a kisemberé is – gyakran önmagában is érdekes. A narratív jelleg, a történetmondás, a regényes vagy anekdotikus vonások közepszerűen megírt emlékezést is olvasmányélménnyé tehetnek. Az olvasóközönség valóban mindig is kedvelte a memoárt, de a történettudomány is fontos kútfői közé számította a személyes jellegű forrásokat. A műfaj használatában azonban az utóbbi évtizedekben figyelemre méltó elmozdulás következett be, amely a társadalomtörténet fejlődésével függ össze.

A társadalomtudományos igényű történetírás ugyan érzékelte e dokumentumcsoport fontosságát, de annak sokáig meghatározó, makroszemléletű, strukturalista irányzata nehezen tudta ezek tapasztalatait a rekonstruálandó nagy folyamatok, struktúrák képéhez illeszteni. Kérdéses ugyanis, hogy egy-egy mégoly kifejező, érzékletes forrás is mennyiben ad egész folyamatokra, teljes társadalmi csoportokra érvényes, általánosítható képet, s mihez kezdhet az olvasó a nagy folyamatoknak ellentmondó megállapításokkal. Kétségtelen, hogy a nagy fejlődési trendek rajza ennek révén konkrét anyaggal alátámasztva megerősítést és kifejezőbb képet nyerhet. Kínálkozó, ám gyakran kétes, és a forráscsoportot leminősítő eljárás, hogy az emlékezések csak más, tömeges adatokból épített kép illusztrációjaként vagy kontrolljaként kapjanak szerepet.

Az újabb irányzatok viszont, amelyek a történelmet egyénileg megtapasztaló embert helyezik a vizsgálat középpontjába, kitűnő forrásra lelnek a személyes jellegű írásos anyagban. Segítségükkel egyben előtűnik a társadalomnak a nagyfolyamatok által gyakran elfedett sokszínűsége, a fejlődés fő vonalából kieső vagy kiszoruló, abban „vesztesnek” bizonyult csoportok, illetve a változások uralkodóvá lett irányával ellentétes, vagy más irányba mutató jelenségek, tehát az uralkodó folyamatok nehézségei, a velük járó veszteségek is. A mikrovizsgálatok hívják fel a figyelmet arra az esetleges különbségre és ellentmondásra is, amely a személyes tapasztalatok, illetve ama kép között feszül, amelyet a társadalmi struktúrákról és tendenciákról egyéb – általában tömeges, számszerű – források és vizsgálatok alapján rajzolt a történetírás.

Az egyén vagy csoport által „megélt” történelem rekonstrukciójához alapot nyújtó, szubjektív képet, véleményt rögzítő forráscsoport egyik legfontosabb

eleme a napló és a levél mellett éppen az emlékirat, s az elmondottak értelmében a kisember emlékezése éppúgy, mint másoké.¹

A VISSZAEMLEKEZÉS-MŰFAJ KUTATÁSÁNAK NÉHÁNY IRÁNYÁRÓL

A vázolt fejlemények az emlékezés jelenségével és műfajával foglalkozó tekintélyes – jelen tanulmány kereti között csak vázlatosan ismertethető – elméleti irodalom születését eredményezték. Ezen belül – egyebeket ki nem zárva – legalább három nagyobb irányt látunk kirajzolódni, amelyek persze egymástól nehezen választhatóak el.

Az első a múltra vonatkozó személyes emlékezést, tudás- és tudatformákat, a közvetlen tapasztalatok emlékezéssé válásának lelki és tudati folyamatait, közte a felejtés és a szelekció mechanizmusait elemzi lélektani, filozófiai és történetelméleti szempontból. Ide sorolhatjuk a „nagy történelem” egyénre gyakorolt hatásának, a történelmi események közvetlen személyes átélésének problematikáját is.²

A második irány – nem függetlenül az előzőtől – az egyéni emlékezés, valamint a – csoportidentitás biztosítását hivatott – kollektív történelmi emlékezet kapcsolatát, illetve a múltról folyamatosan közösségileg és/vagy politikailag-ideológiailag ismételt (újra)alkotott konstrukciók, képzetek megjelenítését, ennek eszközeit, technikáit állítja érdeklődése középpontjába. Az ilyen vizsgálatok alkalmával tűnik elő egyrészt a történelmi emlékezetnek – az egyéni identitások, látásmódok és ismeretek pluralitásából következő – sokszorozódása, de ugyanígy a magánjellegű, illetve nem hivatalos, „népi” emlékezet elemeinek a hivatalos történetmondásból való kihagyásának, kirekesztődésének folyamata is.³

A harmadik, főképp irodalomtudományi ihletésű irány szorosan a személyes típusú források szövegéből, főként azok műfaji problémáiból kiindulva vizsgálja az emlékezés kérdéskörét. Ennek következményeképpen az önéletírás, majd a személyes jellegű források más műfajainak (napló, levél) kutatása önálló, sajátos tudásterületté nőtte ki magát. E folyamat során az eredeti irány, amely irodalmi szempontból jelentős alkotók által létrehozott, irodalmi igényű, de nem fiktív önéletrajzi szövegekkel foglalkozott, tárgykörét illetően jelentősen kibővült. Kiegészült az igénytelenebb, nem irodalmi megfogalmazású, nem „jeles személyiségektől” származó emlékezésekkel, sőt utóbb a „valós” emlékirat és a vál-

¹ Gyáni 1997a és Gyáni 1997b; Majtényi 2002. Gyáni Gábor 2000-ben megjelent tanulmánykötetének (Gyáni 2000.) több tanulmánya is foglalkozik az ego-forráscsoport kérdéseivel, különösen Gyáni 2000f. Lásd továbbá Gyáni 2002a.

² Hazai áttekintések a historiográfiai fejleményekről: K. Horváth 2002; Gyáni 2002a. Lásd még Ricoeur 1999; illetve Ricoeur 2001.

³ Nora 1999; Gyáni 2002b; Gyáni 2000c; illetve a kötet többi tanulmánya is: Gyáni 2000d; Assmann 2004.

laltan fiktív jellegű irodalom területeinek határán fekvő műfajokat és alkotásokat is tárgykörébe vonta a kutatás.⁴

ÚJABB 19. SZÁZADI MEMOÁRKIADÁSOK

A 18–19. század időszaka kiemelten fontos a műfaj és forrástípus szempontjából. Idehaza ekkor ért el az alfabetizáció olyan szintet, hogy sorra születhettek ilyen fajta feljegyzések. A nemesség és értelmiség műveltségi szintjének emelkedése, ugyanakkor jelentős részének vidéki életformája hasonló írásos tevékenységet váltott ki, mint a brit középosztályé talán kissé korábban; az írás élménye egyben a vidéki élet unalmának űzését is szolgálta.

Magyarország 19. századi történetéről a sorsfordító események hatalmi helyzetben lévő szereplőinek emlékeit másfél évszázada gyűjti a történetkutatás. Ennek az iránynak a folytatója például az az 1848/49 történetére vonatkozó memoárokat tartalmazó gyűjtemény, amely – gyakran csaknem egykorúan, aktuálisan készült – teljes szövegek közlése mellett gazdagon merített más visszatekintések vonatkozó részleteiből. Igen informatív források jelentek meg ezen kívül önálló kötetben is (pl. mások mellett Gyulay Lajos naplója, vagy Máriássy János honvédezredes memoárja, a későbbi időszakra vonatkozóan pedig Fest Imre teljes visszaemlékezése, illetve Lónyay Menyhért naplójának egy politikatörténeti szempontból kulcsfontosságú esztendejéről szóló része). Az első gyűjteményes kötetben is némely forrás maga, az utóbbiak esetében a közlés jellege széles lehetőséget nyújt arra, hogy a memoárt ne csak eseménytörténeti „adatbányaként” használjuk, hanem az emlékezők viselkedését, a körülöttük vagy bennük zajló folyamatok tudatosodását is vizsgálat alá vegyük.⁵

Az 1848 százötvenedik évfordulója nyomán megélnékülő kutatások és kiadási-közlési hullám azonban arra is alkalmat adott, hogy néhány politikailag másodvonalbeli, avagy éppen háttérszereplő korábban közölt, a 19. századra

⁴ Az irány kezdeményezését és a műfaji kérdések kulcsfogalmainak (a szerző és olvasó között létrejövő „önéletírói paktum”, valamint azonos szerző több önéletrajzi elemeket is tartalmazó szövegének egymásra hatása, illetve a szövegek megírásának és kiadásának bizonyos tervszerű illeszkedésére használt „önéletrajzi tér” fogalmának és koncepciójának) kidolgozását Philippe Lejeune nevéhez szokás kapcsolni, akinek fontosabb írásai idehaza Z. Varga Zoltán szerkesztésében jelentek meg: Z. Varga 2003. A hazai irodalomtudomány részéről felélenkült érdeklődést jelzi a *Helikon. Irodalomtudományi Szemle* „Autobiográfia-kutatás” száma (XLVIII. [2002] 3.), valamint több egyetem e téren tevékenykedő irodalomtudósainak konferenciája és az ennek nyomán született kötet tanulmányai: Mekis D. – Z. Varga (szerk.) 2008. A kezdeményezés aránylag korai hazai recepciójára: Szávai 1988. A történettudományban legutóbb az *Aetas* folyóirat szentelt egy teljes számot (23. [2008] 3. „Személyes történelem”) egyes források elemzéseinek, de egyes memoárok és naplók kapcsán számos szerző foglalkozott korábban is a személyes források elemzésének inkább gyakorlati, olykor elméleti-módszertani feladataival.

⁵ Újabb, érdekesebb emlékirat-kiadások 1848–1849-ről és a 19. század politikatörténetéről: Hermann 2000; Gyulay 2003; Máriássy 1999; Fest 1999; Lónyay 2004.

vonatkozó emlékezése után⁶ olyan újabb források kapjanak nyilvánosságot, amelyek némelyike csak távolabbról kapcsolódik a hadi- vagy politikai eseménytörténethez,⁷ vagy épp „alulról”, a kisember szemszögéből tekintenek az eseményekre. Plosszer Ferenc mezővárosi káplán feljegyzései pl. végképp inkább csak a „megélt”, személyes történelem, mint a nagy események megvilágítására alkalmasak.⁸

A politikával kapcsolatba került elitek és középrétegek számos tagjának visszaemlékezéseit ismerjük, az „alsóbb” rétegek ilyen típusú forrásairól viszont vázlatosabb a képünk. Az előbbieket forrástermeléséhez képest az utóbbiakról származó emléktanyag arányaiban eleve soványabb mennyiségű lehetett. Mégis minden bizonnyal számos feljegyzés született, amelyek tekintélyes része azonban a kutatói érdeklődés hiánya miatt nem vált ismertté. Mára jelentős forrásvesztéssel is számolhatunk; a 20. század viharai közepette (két világháború, áttelepülések, menekülések, kitelepítések) számos ilyen forrás semmisülhetett meg. A rendszerváltások által megbolygatott társadalmi viszonyok miatt egyes emlékiratokat maga a rokonság semmisíthetett meg, máskor értéküket fel nem ismerve hagyta veszni azokat.

Az alsóbb rétegek soraiban keletkezett ritkább, s ezért társadalomtörténeti szempontból különösen értékes emlékiratok, naplók közül az utóbbi időben mégis jó néhány került publikálásra.⁹ A gyakran csak nehezen hozzáférhető helyen közölt paraszti feljegyzések olykor nagyon vázlatosak,¹⁰ a mezővárosi-kisvárosi környezetben születettek viszont a szélesebb körű, olykor magasabb szintű írásbeliség miatt figyelemre, közlésre különösen érdemesek.¹¹

EGY MEZŐVÁROSI KISNEMES VISSZAEMLEKEZÉSE – MIÉRT ÍR EGY CÍVIS MEMOÁRT?

A közelmúltban előkerült egy ilyen memoár, amely a magyar polgári átalakulás korszakába, elsősorban az alföldi mezővárosok világába kalauzol bennünket.¹² A szerző személye, származása és életútja miatt a feljegyzésekben a kor számos életformája, társadalmi viszonyrendszere felbukkan. A sarvasi Jeszenszky Ferdinánd (1818–1901) birtoktalan kisnemes családjának tagjai paraszti-kispol-

⁶ Lásd egyebek mellett például Tánicsics 1978; Splényi 1984; Pulszky 1958; Degré 1983; Teleki 1958; Hunkár 2004.

⁷ Egyebek mellett Sujánszky 2007; Krasznai 1998.

⁸ Plosszer 1998; de ilyen a szegedi építőmester emlékezése is; Kováts 1981.

⁹ Például Nemes Székely János (2004); vagy Francsics Károly (2001) naplói. Mindkét kötet bibliográfiája utal számos más emlékezésre. Visszaemlékezéseket tekint át, elemez és egyben utal értelmezésük problémáira is; Sasfi 2000: 18–20, 40–41. Egy gazdálkodó kisnemes feljegyzéseinek kultúrtörténeti vetületét elemzi Gergely 2002: 351–357.

¹⁰ Gyakran hivatkozott példa Öreg Gyűker József krónikája. Lásd Varga 1964. De számos vidéki folyóiratban, gyűjteményes kötetben jelentek meg továbbiak: Csorba 1982; Csorba 1981.

¹¹ E körből gyakran hivatkozott példa az említett Francsics Károlyé. Az érintett délalföldi területről: Hentz 1988.

¹² Jeszenszky-krónika 1818–1900.

gári közegben éltek, polgári (szabóság) és paraszti keresetmódra kényszerültek. Az emlékező ifjúsága, céhlegény vándorévei – amelyek Gyulán, Debrecenen, Miskolcon és Egeren keresztül Pestre is elvezetik – a reformkorra estek. A negyvenes években alapított családot; ekkor szabóként kereste kenyerét, de kísérletezett fuvarozással, boltnyitással is, és tervezgette, hogy gazdálkodásba kezd. Érett férfiként élte meg az 1848/49-es forradalmat és szabadságharcot, majd a Habsburg-önkényuralom alatt és a kiegyezés utáni időszakban – tehát épp a mezőgazdaság tőkés átalakulása idején – évtizedekig gazdatiszt volt valamelyik uradalomban, máskor meg bérlőként maga próbálkozott a gazdálkodással. Az öregedő Jeszenszkynek a hetvenes és nyolcvanas években a kiépülő oktatási intézményrendszer adott megélhetést. Másfél évtizedig különböző, főképp tanyasi iskolákban tanított, amíg a képzett okleveles tanítók számának növekedése és hajlott kora miatt innen is ki nem szorult. Utolsó éveit, miután feleségét eltemette, gyermekei otthonában töltötte kissé megkeseredett öregemberként.

Emlékeit a századforduló éveiben rögzítette. Állítása szerint különösebb szándéka nem volt vele, csak „néhány jelesebb esetet” akart leírni gyermekei és unokái részére. Feltehető, hogy épp ők bíztatták a megözvegyült idős rokont emlékeinek felidezésére. Erre utalnak a rögzítés körülményei is: a leszármazottak szerint a memoár részben diktálás útján került papírra. A hajlott kora miatt munkavégzéstől már visszavonult nagypapa számára az emlékezés, az újra-átélés az értelmes időtöltés megfelelő módja lehetett, miként a felidézés és elmesélés is a családi együttlét alkalmául szolgálhatott. A cél kifejezett megfogalmazása nélkül is a tapasztalatok átadásának-átvételének kölcsönös szándékára utal az unoka részvétele a leírásban, majd az a tény is, hogy a szövegről írógépes változat készült – a leszármazottak eljárása megőrzendő értéknek minősítette az emlékeket.

Az emlékezésre ösztönző másik tényező minden bizonnyal a '48/49-es évfordulós ünnepségek, s ennek kapcsán az emlékek gyűjtésének hivatalosan is megfogalmazott igénye lehetett. A kollektív (nemzeti) emlékezet rituáléja is ösztönzőleg hatott a kortársakra; az első emlékezésekre újabbak válaszoltak. Ez a hullám azokban is tudatosította a kortársi emlékek értékét, akik esetleg maguk nem gondoltak volna memoáírásra, s ezzel további emlékezések születéséhez járult hozzá.¹³ Bár Jeszenszky esetében 1898 egybeesett a megözvegyülése esztendőjével, bizonyára nem véletlenül kezdte el 1899-ben, a „nagy év” ötvenedik évfordulója táján a memoár írását. A szöveg fel is idézi, s éppen '48-as emlékei lejegyzésekor, hogy ezt az időszakot „vidám lobogós kedvben” ünnepli a „magyar nemzet”. Jeszenszky azonban, magát a kisemberek közé sorolva, nem tulajdonított a vele történekmek „történelemformáló” jelentőséget. Jegyzeteit sem a nyilvánosságnak szánta, és csak remélte, hogy esetleg családtagjai közt akad, aki olvasásra érdemesíti.

¹³ A reformkor és a szabadságharc (igaz, főleg politikai tartalmú) emlékeinek összegyűjtésére már 1885-ben felszólított Tisza Kálmán, mint belügyminiszter (11 830/1885. sz. BM-rendelet), majd Kossuth iratainak megjelenése kiváltotta a kortársi memoárok megjelenésének nagy hullámát a 80-as évektől.

Végigtekintve a szöveg egészén, figyelembe véve a megörökített eseményeket, jelenségeket, a hozzá fűzött megjegyzéseket, a családot illető és egyéb emlékezetes érdekességek rögzítése mellett kirajzolódik egy további, vallásos célzat és indíték. A gondviselés megtapasztalásának visszatérő motívuma, lehet a halálra készülő idős ember végső számvetése. Az élmények tudatos újra-átélése alkalmat ad arra, hogy az eltelt életnek az emlékező valamilyen értelmet tulajdonítson, sőt a pszichológia képviselői szerint ez az értelemtulajdonítás az emlékezés kiemelt mozzanata, egyben az emlék rögzülésének is feltétele.¹⁴ Jeszenszkynél az említett két indíték, a számvetés és a családtagoknak adott értelmezés összekapcsolódása egyben nevelő célzatú is: abban, ahogyan a gondviselésre hagyatkozást kiemeli az ifjabb családtagoknak szóló emlékezésben minden bizonnyal szerepet kapott az iránymutatás szándéka.

A gondviselésben való megnyugvást az életút nem könnyítette meg Jeszenszky számára, aki nem nagyon találta helyét a világban. A kor gazdasági viszonyai nem tették lehetővé, hogy tanult mesterségéből megéljen, többször is irányváltásra kényszerült. Valószínűleg nemesi státusából származó öntudata állította gyakran szembe cívis környezetével, s ez növelhette mérték felett önbizalmát is. Menekülésszerűen, de szakértelme hiányosságai ellenére aggály nélkül kezd ugyanis újabb és újabb tevékenységekbe (gazdálkodás, tanítás), így nem meglepő, hogy gyakran érik kudarcok. Kisemberi egzisztenciája miatt a nemesi, úri társadalomban is idegenül mozog, családalapítását pedig saját, azt nem helyeslő szüleivel kialakult konfliktus keserítette meg.

Mindennek következményeképpen az idős Jeszenszky nem tud megelégedéssel visszatekinteni lefolyt életére, kudarcaiért – nem mindig okkal – a külső körülményeket vagy embertársait teszi felelőssé. Innen származhat sértett, keserű hozzáállása a világ dolgaihoz. Gondosan számon tartja, szinte ápolgatja, évtizedekig őrizgeti magában az elszenvedett sérelmek emlékét. Vigaszt saját erkölcsi felülkerekedésében szeretne látni, magát méltánytalanságokat szenvedő igaz, tisztalelkű embernek szeretné mutatni, akinek utóbb olykor a neki sérelmet okozók sorsa rosszabbra fordulása szolgált igazságot egy sajátosan értelmezett gondviselészerű elégtétel gyanánt. A pszichológia éppen a „sorsüldözött, de feltörekvő” életút-értelmezést tartja az általánosítható élettörténet-sémák közül az egyik jellegzetes típusnak.¹⁵

AZ EMLÉKEZÉS FELÉPÍTÉSE ÉS NYELVE – HOGYAN ÍR EGY CÍVIS MEMOÁRT?

A visszaemlékezés 1899–1900-ban született, két részletben. A nagy kedvvel, részletezően széles beszéddel kezdett, címmel el nem látott első sietősen fejezte be az emlékező 1899 novemberében, a kiegészítéseket tartalmazó másodikat a következő esztendőben. A családi hagyomány úgy tudja, hogy tollba mondta a szöve-

¹⁴ Pataki 2001: 370–371, 377.

¹⁵ Pataki 2001: 381.

get unokájának, aki azután 1906 vagy 1908-ban, már III. éves joghallgatóként gépel(tet)te le a kéziratot. A szöveg nyelvi sajátosságai azonban nem egy tanult fiatalember, inkább a hat népiskolai osztályt végzett nagyapa műveltségét tükrözik. Lehetett egy fenn nem maradt saját kezű változat, és arról készülhetett a gépirat, csekély eltérésekkel igazodva annak nyelvi sajátosságaihoz és helyesírásához. Megerősítik ezt magának az emlékezőnek a szavai, aki az első oldalon még úgy fogalmaz, hogy „elhatározta magát a történeteket leírni”. Talán ereje fogytán átengedte a tollat unokájának, s csak a mesélést folytatta.

Az önéletírások legbeváltabb, kézenfekvő szervezési elve az idő. Nem ritka azonban az emlékek előadásának alkalmi-véletlenszerű, vagy tematikus jellegű szervezése sem.¹⁶ Megfigyelhető ez a kettősség Jeszenszky emlékezése esetében is. A család által őrzött forrás nem tudatosan alkotott, „komponált” történeti vagy irodalmi mű; az egyetlen – lazán ugyan, de valamelyest érvényesülő – szerkesztési iránymutatója az idő.

A történetek mégsem mindig szorosan időrendben, inkább az emlékezés lélektani folyamataitól függő módon kerültek rögzítésre. Az olykor ötven-hatvan év távlatából és két szakaszban visszapillantó idős emlékező gyakran összevonta, illetve felcserélte élményeit. Különösen látványos zavarhoz vezet ez például a szabadságharc emlékei esetében, amikor az Aradon tett két – 1848 októberi, illetve a vereség napjaiban, 1849 júliusában tett második – látogatás elemei keveredtek össze, és az olvasó első látásra nem értheti, hogyan kerültek orosz katonák már ősszel Arad vidékére. Máskor az emlékezés folyamatában megélnkülő, felfrissülő, nekilendülő elme csapongó asszociációi borítják fel az időrendet. Jeszenszkyt olykor a téma hasonlósága, a történet távolabbi következményei vagy a szereplő személyek azonossága arra készteti, hogy időrendben nem következő, de az említettek révén kapcsolódó élményeket a korábban történtek mellett rögzítsen. Az egyszerű emlékező nem mindig igyekezett az ilyen módon előkerülő témákat a kronologikus rendhez szorosan igazodva újraprendezni, az elkészült szöveget újraszervezni. Az emlékezés tehát csak részben kronologikus, de részben asszociatív szerkezetű is.

De nemcsak az emlékezés maga, hanem annak előadása is befolyásolta a viszszatekintőt és élményeinek rögzítését. Az élettörténetek narrátorai a dokumentátor pozíciójából gyakran akaratlanul is a mesélő helyzetébe kerülnek át; ilyenkor felértékelődnek azok az életút-elemek, amelyek alkalmasak figyelem felkeltésére, szórakoztató jelleggel is bírnak. Ezek között a jól formált, adoma típusú kerek történetek között akadhat, amely az elbeszélő által követett mintákhoz, avagy a hallgató-olvasó által ismert sémákhoz igazodik.¹⁷ Néhol Jeszenszky esetében is érezhető, hogy az előadott történet lekerekítésének, csattanósabb befejezésének igénye vezette, amikor eltért a szoros időrendtől. A visszaemlékezés talán nem is mindig tudatos szerkesztési gyakorlatának sajátosságai közé tehát az időrendhez

¹⁶ Pataki 2001: 382–383.

¹⁷ Pataki 2001: 379.

igazodó és az asszociációs emlékező-technika mellett az anekdotikus szervezőmódot is odasorolhatjuk.

Utóbbi tényt nem pusztán strukturális vagy esztétikai szempontból kell kiemelnünk (hiszen nem szépírói szöveggel van dolgunk), hanem azért, mert az anekdotikus részek éppen kerekek voltak, fordulatos jellegük miatt könnyen magára vonják az olvasó figyelmét. Ezáltal a bennük foglalt életút-elemek nagyobb figyelmet kaphatnak, mint egyéb, unalmasabb szövegrészek. A „szerkesztés” és narráció sajátosságai ezzel átsúlyozzák az életút bizonyos elemeit, nagyobb jelentőséget adhatnak egyes elemeknek, mint másoknak. Olykor a történetek kikerekítésének pusztá szándéka is megnövelheti az ilyen egységek terjedelmét, míg más események mellett szinte elsiet az emlékezés, sőt akadnak, amelyeket egyenesen említés nélkül hagy. Így törpül el például számos kiemelkedő családi történet, noha az emlékező önképe szerint élete legfontosabb mozzanatai a családi élethez kapcsolódnak. Nem könnyű megállapítani, hogy bizonyos elemek háttérbe szorulása az adott elemeknek az emlékező számára jelentéktelen voltából, a közönséget képező családtagok számára ismert voltából, vagy egyszerűen az elmesélés sajátosságaiból fakadnak-e. Az anekdotikus narráció igényéből fakadó másik problémára alább még visszatérünk.

Jeszenszkyre jellemző az élőbeszédszerű fogalmazás, szabad mondatfűzés, az ingadozás a függő beszéd és a párbeszédes megjelenítés között, valamint a népnyelvi szóhasználat, a szólásokkal színesített ízes népi beszéd. Ugyanennek az élőbeszédhez közelálló nyelvnek, s az emlékező iskolázatlan tollának tudható be, hogy sok helyütt megmarad a szóban kevésbé zavaró, írásban viszont néhol döcögős fogalmazás. A szöveg nyelvezetén érződik az adott emlék, esemény nyelvi környezetének hangulata. Olyan emlékek felidézésekor, ahol hatóságokhoz kellett fordulnia, megfogalmazásán a cselekmények ismertetésekor is átüt a „tekintetes megyéhez” intézett folyamodás hangja. Főleg a kézművesvilág és a még nagyrészt német nyelvű Pest bemutatásakor, a kor hangulatát öntudatlanul is érzékeltetve, de néhol másutt is használ népnyelvi alakban adott német szavakat. Egy otthoni – szarvasi – igen nehéz emberi helyzet ismertetésekor, a konfliktus párbeszédének rögzítésekor egy ponton három mondat erejéig egyszerűen az egykori szlovák környezet nyelvére vált a memoár.

A lutheránus Jeszenszky gyakran él bibliás hangvétellel és példákkal, kiváltképp, ha a gondviselés szerepéről van szó saját élete fordulataiban (Jób megpróbáltatásai, Eszter története '48 kapcsán).

A tanulatlan kismemes műveltségének korlátait mutatja ugyanakkor az idegen szavak néhol furcsa használata. Az egyszerű emlékező törekszik a középrétegeknél bevett idegen (főként latin és német) fordulatok, valamint pl. a katonai- vagy a jogi szaknyelv használatára. Ezenközben számos pontatlanságot, hibát ejt (rosszul címzi a tiszteket, tisztviselőket, promonádot mond promenád helyett, ambitus helyett ambit stb.). Ugyanígy jár el a nevek írásában is, az idegen eredetű nevek esetében ingadozó és fonetikus írásmódot követ (Brutkovszky – Brutkószky, Neubarth – Nájbart, sőt Májbert, Keblóvszky – Klebószky stb.).

Az emlékezés mesélős nyelvezete, anekdotikus szövegformái, a kor hangulatát visszaadó megfogalmazásai is hozzájárulnak ahhoz, hogy a feljegyzéseket élvezettel olvassuk.

HAGYOMÁNY, TOPOSZ, ELVÁRÁS – ÉLŐBESZÉD ÉS LEÍRT EMLÉKEZÉS

Mint láttuk az anekdotikus szövegformálás befolyásolhatja a szöveg tartalmának értékelését. Fentebb az esztétikai szempontot, a kerek történetek kiemelődését említettük. Van azonban a memoárnak néhány olyan témaköre, amelyek esetében az elbeszélés beszédhelyzete és az emlékezés formája veti fel egyrészt az elvárások, hagyományok és közhelyek emlékezésre gyakorolt hatásának problémáját, másrészt az előszavas és leírt visszaemlékezés eltérő sajátosságainak kérdését.

Az egyik ilyen terület a mezővárosi környezet vallási és hiedelemvilága; Jeszenszky nem hagyja említés nélkül a kor egyházi, vallási viszonyait. A civisvilág vallásosságának és hiedelemvilágának láthatóan két rétege volt. Az első a hivatalos, egyházas, előírászerű vallásosság, amely Jeszenszkynek – ha a halál közeledtekor írtak pontosan tükrözik az életút folyamán követett magatartást – neveltetése, családi kötődése révén átélt benső meggyőződésévé is vált: evangélikus voltának döntéseiben és világlátásában fontos szerep jutott. Élete fordulatainak magyarázatában – mint említettük – első helyre a gondviselést teszi. Öregemberként legalábbis így magyarázza nehéz helyzetekből történt szerencsés megmeneküléseit. A gondviselés működését azonban – kevésbé keresztyéni módon – a haragosait ért károkban, mint az őt ért méltánytalanságokért kirott igazságos evilági büntetésben is meglátni véli. E ponton az egyházas vallásosság már a hiedelemvilág második, népi rétegével érintkezik: a gondviselésbe vetett hit összevegyül a tisztán földi ügyek babonás szemléletével. Ez a hiedelemvilág egyre jobban hat rá, ahogy a mezővárosi közegbe visszakerül. Eleinte még megmosolyogja a szarvasi asszonyok babonáit, később azonban – talán csípőficamos gyermekének születésétől kezdve – maga is hajlik a jelenségek ilyen magyarázatára. Szaporodnak az álomlátásai, ellopott pénzét is vásári látó segítségével kereseti, idősebb korában már egészen mesészerű víziókról számol be.

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a népi hiedelemvilág személyessé formált felmutatása hátterében egy lokális hagyományt is feltételezhetünk. Ismert, hogy a szarvasi evangélikus értelmiség irodalmi tevékenységében a helyi krónikaműfaj keretében Markovitz Mátyás 18. századi tiszteletes óta szokás volt a furcsa természeti jelenségek, testi jegyek, megszokottól elütő viselkedések rögzítése, valamint az is, hogy e csapások, jelek és az ezeket megelőző vagy követő cselekedetek, fejlemények között összefüggést feltételezzenek.¹⁸ Ugyanakkor igaz, hogy például már Markovitz utóda Tessedik Sámuel (Jeszenszky emlékezésénél már jó évszázaddal korábban) felvilágosultabb hozzáállással, némi szkepszissel folytatja

¹⁸ Markovitz 1997: 154–161, különösen: 154, 156, 158; Tessedik 1979: 269–270, 272–273.

ezeknek a jeleknek a feljegyzését. Nehéz megítélni, hogy maga Jeszenszky mennyire hitt ténylegesen az általa előadott, s a közösségének hagyományához tartozó babonás jelenségekben.

Van még egy szempont, amely miatt az emlékezést olvasva némi fenntartással élhetünk abban a tekintetben, hogy valóban elfogadhatjuk-e az ilyen részeket egyszerűen maga Jeszenszky hiedelemvilága, gondolkodásmódja kifejezésének. Nem sikerült ugyanis minden részletre kiterjedően tisztázni az emlékek felidézésének és rögzítésének pontos körülményeit. Mint említettük, mind a sajátkezü iratra, mind a családtagoknak szóló diktálásra utalnak szövegelemek, illetve családi emlékek. Márpedig írásban is, de az élıszavas előadásnál különösen fontos a beszédhelyzet, hogy milyen hatást, milyen eszközökkel akar a mesélő kiváltani.¹⁹ Írásban nem láthatjuk pl. a mesélő metakommunikatív jeleit, amikor egyes folklorisztikus toposzokból építkező történeteket (garabonciás) ad elő. Ha az emlékező legalábbis részben élıszóban közölte emlékeit unokáival, ilyen előadás közben sokféleképpen lehetett jelezni, mennyire kell a hallottakat komolyan venni...

A másik terület, amely az események, a minták és az előadás kapcsolatát illetően kérdést vet fel, a szerelmi életre vonatkozó történeteké. Jeszenszky itt a valóságos erkölcsi szigor szellemében határolja el magát korhely társaitól, és talán ez az egyik oka a nőnimmel szembeni (ha igaz) félnék, egyben gyanakvó magatartásának. Feljegyzései szerint a házasságot szentnek tekintette: míg legénykorában – mestere szerint – a leányokhoz eljárt, addig a mesternék közeledését nem akarta vagy nem merte kihasználni. A kérdéskört legénykorában szerepelteti gyakoribb témaként, pesti emlékeiben kiemelt helye van a nagyvárosi prostitúciónak. Saját házassága után nem ír többé kalandokról. Jeszenszky úgy láttatja magát, mint aki már vándorlegény korában is értékelte, sőt magától is megkövetelte szerelmi téren az önfegyelmet.

Kérdés, hogy vajon a házasság vallásos tisztelete, vagy valami más oka volt tartózkodó magatartásának. E viselkedés megjelenítésében persze lehet öregkori elhallgatás-szépítés az ifjakkal okulásul írt feljegyzésekben. A mesterfeleségekkel kapcsolatban talán fiatal kora, vagy az idegen környezet, esetleg a következmények miatti félelmek is óvatosságra inthették. Debrecenből való távozásakor kifejezetten ezt adja meg okként: nem akarta hogy „bot alá kerüljön”, „mert az asszony igen szép volt”. Nincs ugyanakkor jele annak, hogy e szituációkat az iparos legénynek alárendelt helyzetéből fakadó motívumok átszínezték volna; általában hozzá vagy apjához hasonló helyzetű mesterei iránt – egy kivételével – Jeszenszky emlékezése inkább tiszteletet vagy szánalmat, de nem ellenszegülést rögzít.²⁰ A mesternék esetében is – noha egy esetben a legény függő helyzetét kihasználva történik a közeledés (pohár víz, illetve eldobott harisnya ágyba hoza-

¹⁹ Pataki 2001: 371, 379.

²⁰ Szemben a Robert Darnton által leírt esettel, amikor a legények kiszolgáltatók helyzetükről állnak rituális és helyettesítő jellegű bosszút a gyűlölt mesteren és feleségén macskáik elpusztításával (Darnton ezt szimbolikus gyilkosságnak és erőszakvételnek magyarázta). Lásd Darnton 1984.

tása) – inkább játékos csábítási kísérletről, mintsem a hatalmi helyzet kiéléséről volt szó. Saját házastársa kiválasztásánál viszont ezek a tapasztalatok is tehettek gyanakvóvá és féltékennyé: menyasszonyát ellenőrzi, első mátkáját hűtlenségen is kapja és el is hagyja. Mindenesetre a Putifárné-típusú mesterné-legény alaphelyzet, valamint az említett beavatási kísérletek láthatóan még öreg korában is foglalkoztatták. Nem kizárt, hogy itt is oda kell képzelnünk az elmesélés szövegéhez valamilyen huncut kacsintást.

A „MEGÉLT” TÖRTÉNELEM – AZ EMLÉKEZET MŰKÖDÉSE ÉS AZ ÖNÉLETÍRÁS

Mint korábban már jeleztük, az emlékezet működésének sajátosságai befolyásolták az emlékezés szerkezetét. A közlendő előadásának rendjénél e szempontból lényegesebb azonban azok tartalma: vajon maga Jeszenszky mit tartott fontosnak elmondani, mely témák maradtak öregkoráig az emlékezetében? A memoárok értelmezésénél egyik fő probléma az egykor történetek és a lejegyzettek viszonyában mutatkozó többszörös fénytörés. A történetek megtapasztalásakor már egyidejűleg is szelekció történik, majd az emlékezet további rostálást, átstrukturálást hajt végre az emlék képén. A későbbi felidézés során az időközben történetek további átértékelésre készítenek, majd a lejegyzés során az emlék elbeszéléssé alakul át, amely már nemcsak az emlékezés játékaiknak, hanem a narráció, az elmesélés műfaji sajátosságainak is alá van vetve.²¹

Ha azt nézzük, hogy milyen terjedelmet foglalnak el az emlékezésben az egyes életrészek, feltűnő az ifjúkor dominanciája. Az idősek által előadott élettörténetekben meglehetősen gyakori a felidézett emlékek ilyenfajta időbeli súlyozódása, az ifjú- és fiatal felnőttkori emlékek sűrűsödése, hiszen ekkorra tehető az életre szóló döntések és elköteleződések születése.²² A vándorévek időszakának szenteli a terjedelem bő egynegyedét, a családalapítás, a kezdő iparosévek és az ifjú férfikor újabb negyedét. A következő két, együttesen ismét csak mintegy negyedét kitevő rész, bár szorosabb időhatárok közt mozog, időrendben szintén ehhez az életrészhez kapcsolható. Ezek a 48/49-es szabadságharc másfél évét, illetve egy elmeháborodott rokonnal való küzdelmének mély hatást gyakorló, pár hetes-hónapos időszakát ölelik fel. Összesen tehát a terjedelem háromnegyedét az első harminc-harminckét életév történései foglalják le. Ez részben annak is tulajdonítható, hogy az emlékező időrendben haladva belefáradhatott az elbeszélésbe, mégis mindenképpen az ifjúkor élményanyagának meghatározó szerepére utal.

Ezen belül különbség van az egyes részek közt; míg a vándorévek részletesebb, színesebb képet adnak a hétköznapi életviszonyokról, addig a Szarvason és környékén töltött következő évtized eseményei inkább csak akkor mozgatták

²¹ Lásd Gyáni Gábor már idézett kötetének tanulmányait: Gyáni 2000a: különösen: 13–14, 17–20, 23–24; Gyáni 2000e; Gyáni 2000f.

²² Pataki 2001: 385–386.

meg Jeszenszky emlékezetét, ha a családalapítással összefüggő történetet mondhatott el (házasság, jegyesség, ezzel kapcsolatos családi feszültségek, gyermekszületés, házvásárlás), vagy ha a hétköznapiól elütő kalandokba keveredett. A bennük foglalt időhöz képest messze a legnagyobb terjedelmet azok a leírások kapták (nemzetőrélmények, közte halálveszély, találkozások „miniszterekkel”, egy elmeháborodott rokon esete), amikor Jeszenszky szokatlan, sőt a legszélsőségesebb helyzetekbe került. Az idős Jeszenszky tehát az ifjúkorra, illetve arra emlékezett jól (vagy azt tartotta említésre méltónak), ami kimozdította őt az alföldi mezőváros megszokott világából.

A későbbi évekre-évtizedekre nézve, az emlékezés egyre vázlatosabb. Ezen belül is az agrárvilágban eltöltött három teljes évtizedről szól többet, a másfél évtizedes tanítói működésére csupán egy-két oldalt hagy, ugyanannyit, amennyit az időskor utolsó négy-öt évére. Az idő előre haladtával mindinkább az elszenvedett sérelmek kapnak nagy súlyt, és láthatóan szaporodnak a vallásos, illetve máskor a babonás hiedelmekre vonatkozó utalások.

A leírtak effajta súlyozódása ismét csak általánosnak mondható jellegzetesség: a váratlan, szokatlan esemény illetve a személyközi konfliktusok, valamint a megpróbáltatások éppen e sajátosságuk által emelkednek ki a rutin-jellegű, ismétlődő, s épp ezért könnyen feledésbe merülő életesemények közül.²³

A különleges élmények, a nehéz helyzetekből való megmenekülések említésében, az életút fordulatainak, az egykori döntéseknek magyarázatában azonban egy protestáns vallásos mozzanat is mutatkozik; ez és a moralizáló hangvétel összefügghet a halál közelségét érző embernek a gondviselésbe vetett reményiségével, amelyet az emlékezés visszatérő vezérmotívumának tarthatunk.²⁴ Ez is hasonló a másoknál szintén megfigyelhető, „életfilozófiából”, biográfiai alapeszméből származó, magyarázó-szervező jellegű értelmezésekhez. Az utódok számára írt feljegyzésben a másik kiemelt téma a családi viszonyok ábrázolása.

Ugyanilyen fontos lehet azonban – különösen az egyéni életút és a köztörténeti megállapítások viszonya szempontjából – az, amiről nem ír Jeszenszky, amit nem tart feljegyzésre érdemesnek azokból a jelenségekből, amelyeket a történetírás utólag a korszak fontos fejleményeinek, eseményeinek tekintett.

A jobbágyfelszabadítás és a vele szoros kapcsolatban álló, 48-hoz kötött társadalmi és alkotmányos átalakulás a más uraság földjén élő birtoktalan nemes Jeszenszkynél egyszerűen említés nélkül maradt. Ennek egyik oka a nemesi státus, amely miatt a földesúri hatalom megszűnése őt kevésbé érintette. Másrészt Szarvas mezőváros volt, amelynek lakosai korábban is saját előljáróságukon keresztül érintkeztek csak földesurukkal, ráadásul a település 1845-ben az úrbéres szolgáltatások alól is megváltotta magát. Jeszenszkynek tehát soha nem kellett megtapasztalnia a közvetlen jobbágyviszony esetleges hátrányait, s így nem élhette át a jobbágyfelszabadítás eseményének jelentőségét sem.

²³ Pataki 2001: 380.

²⁴ Pataki 2001: 382–384.

A század másik két összekapcsolódó nagy élménye, a tőkés modernizáció és az urbanizáció is hidegen hagyta, vagy idős korában nem tartotta fontosnak szólni róla, ilyen tárgyú feljegyzések csak mellékesen kerülnek szóba. Ennek egyik oka az lehetett, hogy ezek a jelenségek (a közlekedési infrastruktúra kiépülése, az ármentesítés, a mezőgazdaság gépesítésének kezdetei, az információáramlás új és gyors csatornáinak megjelenése, a távíró, a sajtó, a városi és házi kényelmi berendezések terjedése, a csatornázás, a közvilágítás stb.) ekkor már nem friss élmények számára. Emberöltőnyi idő alatt hozzászokott e tapasztalatokhoz, ráadásul megcélzott hallgatói, olvasói számára végképp nem új és említésre-kiemelésre érdemes jelenségekként értelmeződhetnek. Másrészt, amikor ezek a folyamatok nagyobb lendületet vettek, Jeszenszky már majorságokban, később tanyasi, pusztai iskolákban meglehetősen elzárt életet volt kénytelen élni. Az a tény azonban, hogy a fiatal korában látott Pest –, amely pedig magasan állt a kis alföldi mezővárosok felett – szintén nem ragadta meg, arra utal, hogy talán tényleg hiányzott belőle a fogékonyság a városi élet kellemei iránt. Az emlékezésben a nagyváros Jeszenszky számára inkább az erkölcsi veszélyek – kisebb részben persze ugyanakkor a kaland – terepe, és sokkal kevésbé az érdekes új ismeretek és benyomások forrása, fantáziát, lelket mobilizáló tényezője.

Úgyszintén teljesen hiányzik az emlékekből a politika, amely iránt a szerző úgy tűnik közönnnyel viseltetett, vagy nem tartotta említésre méltónak. Bár nemesként volt részvételi- és választójoga, csak egyszer említi, hogy tisztújításkor, közgyűléskor a megyeszékhelyen tartózkodott – úgy tűnik azonban, hogy ekkor sem a politikai részvétel volt fontos számára, csak alkalomnak tekintette bizonyos jogi ügyek elintézésére. A szabadságharcot, noha nemzetörként részt kellett vennie benne, szintén érzelmi távolságtartással szemlélte, az 1849 utáni önkényuralmi rendszerről sem nyilvánított véleményt: míg társai visszautasítják, hogy az alattvalóit látogató Ferenc József köszöntéséhez a fogadó gyermekeknek díszruhákat varrjanak, azaz részt vesznek a passzív rezisztencia valamiféle kifejezésében, Jeszenszky vállalja a feladatot. Ennek azonban nem a lojalitás az oka, hanem a munka szeretete. Jeszenszky mintha fel sem fogta volna a helyzet fonákságát, morális csapdáját, észre sem vette, hogy a passzív ellenállás idején „sztrájktrőként” viselkedett. A fogadáskor elmegy megnézni „művét”, a ruhákat, miközben egyetlen szót sem ejt az alattvalói közé leereszkedő uralkodóról.

Mint látható, az emlékiró nem tartozott a történelmi nagyfolyamatok nyertesek közé, s élete sem esett a fő trendek vonalába. Még epizodistaként sem került igazán „nagy” események, személyiségek közelébe. Helyzete folytán a történelmi hagyomány által fontosnak tekintett fejlemények közül sem az urbanizáció, sem a modernizáció, sem a jobbágyfelszabadítás nem érintette közvetlenül. Írása fényt vet a hazai polgárosodás sokszínű, sokágú jellegére, olykor veszteségekkel járó voltára. De épp ezért segít megérteni, hogy mit is jelenthettek e változások, események az abban részt vevő vagy azt elszenvető egyének, csoportok számára, egyáltalán mit és hogyan érzékeltek a körülöttük, rájuk ható folyamatokból.

FORRÁSOK

Jeszzenszky-krónika 1818–1900. Egy mezővárosi kisnemes és emlékezései a XIX. századból. (S. a. r., jegyzetek és utószó: Dobszay Tamás.) Budapest, 2010.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Assmann, Jan 2004: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest.
- Csorba Csaba 1982: A Fige-család feljegyzései. In: *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve XXI.* Miskolc.
- Csorba Csaba 1981: A geszti Serfőző Mihály följegyzései. In: Dankó Imre (szerk.): *Antológia a Déri Múzeum Baráti Köre fennállása 50. évfordulójára.* Debrecen.
- Darnton, Robert 1984: A nagy macskamészárlás. In: Darnton, Robert: *Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás.* Budapest.
- Degré Alajos 1983: *Visszaemlékezéseim* (Szerk.: Ugrin Aranka.) Budapest.
- Fest Imre 1999: *Emlékirataim.* (Ford.: V. Windisch Éva, s. a. r.: Korompay Bertalanné – Korompay H. János.) Budapest.
- Francsics Károly 2001: *Francsics Károly visszaemlékezései.* (S. a. r.: Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemények.
- Gergely András 2002: Miről álmodik a kisnemes a XIX. század elején? In: Ablonczy Balázs – ifj. Bertényi Iván et al. (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára.* Budapest, 351–357.
- Gyáni Gábor 1997a: A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas* (12.) 1. 151–161.
- Gyáni Gábor 1997b: A hétköznapiok historikuma. In: Dusnoki Daróczi József – Erdész Ádám (szerk.) *A hétköznapiok historikuma.* (Körösök Vidéke 5. Sorozatszerkesztő: Erdmann Gyula) Gyula, 11–28.
- Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest.
- Gyáni Gábor 2000a: Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, 13–31.
- Gyáni Gábor 2000b: Fin de siècle-történetírás. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, 31–48.
- Gyáni Gábor 2000c: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, 81–95.
- Gyáni Gábor 2000d: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, 95–128.
- Gyáni Gábor 2000e: Emlékezés és oral history. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, 128–145.
- Gyáni Gábor 2000f: A napló, mint társadalomtörténeti forrás. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, 148–152.
- Gyáni Gábor 2002: *Történelemszövegek.* Budapest.

- Gyáni Gábor 2002a: Emlékezés, narrativitás és a múlt. In: *Uő: Történetstáurkurzusok*. Budapest, 297–301.
- Gyáni Gábor 2002b: A történeti emlékezet rítusai. In: Szekeres András (szerk.): *A történetstáur szerstáumládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. Budapest, 103–113.
- Gyulay Lajos 2003: *Gyulay Lajos naplói I-II*. (S. a. r. és jegyzetekkel ellátta: V. András János – Csetri Elek – Miskolczy Ambrus.) Budapest.
- Hentz Lajos 1988: Egy mezőberényi szűcsmester feljegyzései és rajzai 1833–34. In: Szabó Ferenc (szerk.): *A Békés megyei múzeumi kutatások eredményeiből. Tanulmányok, forrásközlemények*. Békéscsaba, 93–110.
- Hermann Róbert 2000: *Szószerék és csatatér. Politikusi naplók és visszaemlékezések 1848–1849*. (S. a. r.: Hermann Róbert.) Budapest.
- K. Horváth Zsolt 2002: Önarcképssarnok. A személyes emlékezés mint történeti probléma. In: Szekeres András (szerk.): *A történetstáur szerstáumládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. Budapest, 81–103.
- Hunkár Antal 2004: *Hunkár Antal visszaemlékezései és iratai*. (Szerk.: Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemények, 2004.
- Kováts István 1981: *Egy szegény pórfű önéletrajza*. (A szöveget gondozta: Bálint Sándor.) Budapest.
- Krasznai Péter 1998: „Naplójegyzetei Krasznai Péter kemecsei lakosnak...” *Visszaemlékezések 1830–1861*. (Szerk.: Forrai Ibolya.) Budapest.
- Lónyay Menyhért 2004: *Lónyay Menyhért naplója, 1860–1861*. (Szerk.: Deák Ágnes, utószó: Cieger András – Deák Ágnes.) Budapest.
- Majtényi György 2002: Emlékezés és személyiség. Az életút rekonstrukciójáról. *Aetas* (17.) 2–3. 162–178.
- Máriássy János 1999: *Visszaemlékezések az 1848–49. évi szabadságharc alatt végzett szolgálataimra*. (S. a. r.: Hermann Róbert – Sugár István.) Budapest.
- Markovitz Mátyás 1997: Szarvasi csodajelek és más nevezetességek. In: Dusnoki Daróczi József – Erdész Ádám (szerk.) *A hétköznapok historikuma*. (Körösök Vidéke 5. Sorozatszerkesztő: Erdmann Gyula.) Gyula, 154–161.
- Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.) 2008: *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*. Budapest – Pécs.
- Nora, Pierre 1999: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* (14.) 3. 142–58.
- Pataki Ferenc 2001: *Élettörténet és identitás*. Budapest.
- Plosszer Ferenc 1998: *Plosszer Ferenc káplán feljegyzései 1848–1849-ről a pápai Szent István Római Katolikus Plébánia historia domusában*. (Szerk.: Hermann István.) (Jókai füzetek 1998. 21.) Pápa.
- Pulszky Ferenc 1958: *Életem, és korom*. I–II. (S. a. r.: Oltványi Ambrus.) Budapest.
- Ricoeur, Paul 1999: Emlékezet – felejtés – történelem. In: N. Kovács Tímea (vál.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, 51–67.
- Ricoeur, Paul 2001: A narratív azonosság. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest, 15–25.

- Sasfi Csaba 2000: Négy dunántúli nemesifjú kiművelése a reformkorban. In: Sasfi Csaba (szerk): *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 11.) Esztergom, 15–41.
- Splényi Béla 1984: *Splényi Béla emlékiratai I–II*. (Közreadja: Kendi Mária, s. a. r.: Fábri Anna.) Budapest.
- Sujánszky György Euszták 2007: *Az aradi rendház naplója (1847–1851)*. (S. a. r.: Zakar Péter.) Budapest.
- Szávai János 1988: *Magyar emlékirók*. Budapest.
- Nemes Székely János 2004: *Nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója, 1808–1866*. (S. a. r.: Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemények.
- Táncsics Mihály 1978: *Életpályám*. (A szöveget gondozta: Czibor János.) Budapest.
- Teleki Sándor 1958: *Teleki Sándor emlékezései* (S. a. r.: Görög Livia.) Budapest.
- Tessedik Sámuel 1979: Szarvasi nevezetességek. In: Tessedik Sámuel – Berzeviczy Ger-
gely: *A parasztok állapotáról Magyarországon*. (Szerk.: Zsigmond Gábor.) (A magyar
néprajz klasszikusai.) Budapest, 264–338.
- Varga János 1964: Öreg Gyüker József krónikája (1787–1866). *Agrártörténeti Szemle*
(VI.) 453–472.
- Z. Varga Zoltán 2003: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásai-
ból*. (Szöveg és emlékezet. Sorozatszerk.: Kónya Anna.) Budapest.

Kunt Gergely

Egy kamasznapló két olvasata*

Jelen tanulmány fókuszában egy 1947¹-ben megjelent kötet áll – Zsolt Ágnes: *Éva lányom. Napló* –, melyet az Új Idők Irodalmi Intézet adott ki, rendkívül kis példányszámban. A közzétett naplót az előszónak tekinthető visszaemlékezés előzi meg, és a kötetet két levél zárja. A könyvvel tudomásom szerint eddig hazánkban alig foglalkoztak, külföldön többször kiadták, angolra, héberre is lefordították.² Angolul először a Yad Vashem Intézet adta ki 1974-ben, ez volt az első kötet, amelyet a múzeum a magyar zsidóság tragédiájának szentelt.

EGY KISLÁNY KRÍZISNAPLÓJA

A napló szerzője az 1931-ben Nagyváradon született Heyman Éva, aki neológ zsidó nagypolgári családból származott. A város első neológ főrbibija Éva dédapja, Rosenberg Sándor volt.³ Az anyai nagyapja nevét Rosenbergről Rácra magyarosította, egyes források szerint erről kapta az általa vezetett Rác gyógyszerár a nevét; más – pontosabbnak tűnő – kútfők szerint Rác Rezső patikája a Magyar Korona Gyógyszerár nevet viselte.⁴ A lányuk, Rác Ágnes gyógyszerészetet tanult Kolozsvárott, első házasságából – amelyet az építész Heyman Bélával kötött – származott a naplóíró Éva. Ez a kapcsolat azonban hamarosan válással végződött, s Ágnes a polgári radikális íróhoz, Zsolt Bélához ment feleségül,

* Ez az írás *Egy krízisnapló két olvasata* című jóval hosszabb tanulmány rövidített változata, amelynek szűk körű vitája 2009. május 6-án volt a Szijártó István által tartott *A történelem textusa* című doktori szemináriumon. Az ott elhangzott kritikai észrevételek nagyban hozzájárultak az írás fejlesztéséhez, ezeket ezúton is köszönöm. E dolgozat nem készülhetett volna el Vas József Pál pszichiáter tanácsai, együttműködése nélkül, ezekért is itt mondok köszönetet.

¹ A kötetben 1948-as dátum szerepel, azonban ez minden valószínűség szerint nyomdahiba, mert a róla szóló recenziók, mint ahogy azt a későbbiekben tárgyalni fogom, mind 1947 októberre, novembere környékén jelentek meg. A Magyar Életrajzi Lexikon is ezt a dátumot használja. Ennek megfelelően a tanulmányban az 1947-es dátumot tekintem valósnak. Egy másik nyomdahiba is található a kötetben: az április 13-i bejegyzést a 18-i követi, majd pedig csak ez után jön a 16-i feljegyzés. A tizennyolcadikai dátum mögött minden valószínűséggel az április 15-i írást kell sejtteni.

² A Yad Vashem által kiadott angol szöveghez előszót író Judah Marton az életben maradt hozzátartozókkal és a család tagjaival való beszélgetések alapján a napló hitelességét megkérdőjelezhetetlennek tartja. Heyman 1974: 16–17. Továbbá, *A tegnap városa* címmel a nagyváradai zsidóság emlékére megjelent kötet egyik szerzője is autentikusnak – de az anya által megcsonkítottnak – fogadja el a forrást. Hasonlóan eredeti naplónak tartja Ember Mária és rá támaszkodva Pécsi Katalin. Ember 1994: 155; Pécsi é. n.

³ Heyman 1974: 10.

⁴ Heyman 1974: 11, illetve Zsolt 1947: 28; Péter 2002: 88–89.

így neve Zsolt Ágnesre változott.⁵ A házaspár Budapestre költözött, de a kislány Nagyváradon maradt, ahol anyai nagyszüleivel élt.

A kötetben a napló elé illesztett, Zsolt Ágnes által írt visszaemlékezésből nem derül ki, hogy a szöveget mennyiben változtatta meg az azt publikáló szülő. A világháború befejezését követően kiadott feljegyzések Éva tizenharmadik születésnapjával veszik kezdetüket. „1944 február 13. 13 éves lettem, tizenharmadikán és pénteken születtem...”⁶ A naplóból azonban kitűnik, hogy e kezdődatum mögött minden valószerűséggel szülői választást kell látni, tehát nem a teljes napló került publikálásra, hanem annak csak néhány hónapot átfogó része. A kislány személyes feljegyzéseiből arra következtethetünk, hogy naplóját Zsolt Béla (akit a leány naplójában Béla bácsiként említ) 1942-es munkaszolgálatának kezdete *előtt*,⁷ s barátnőjének 1941 nyarán bekövetkezett deportálása *után* kezdte vezetni. Úgy tűnik tehát, hogy a két időpont között – talán 10–11 éves korától – kezdhetete el a naplóírást. Egy másik bejegyzésben helyhez kötött emlékezik meg arról, hogy hol járt már vele a naplója: „Kis Naplóm, te már nem a Gyöngyösi István-utca 3 szám alatt vagy, vagyis otthon, se Anikónál, sem Tusnádon, se a Balatonnál, sem Pesten, ahol már mindenütt voltál velem...”⁸ A feljegyzéseinek gyűjteményeiből nem derül ki, hogy mikor járt ezeken a helyeken, feltételezhetőleg nyaralás végett. A pesti élményeiről részletesen beszámol, azonban ezt nem köti időponthoz, azt leszámítva, hogy a fővárosban Zsolt Béla munkaszolgálatát *előtt* volt. Összefoglalva, látható, hogy az előttünk álló korpusz csupán a naplónak egy része.

A napló hitelességét több közvetett bizonyíték támasztja alá. Ezek közé sorolom az abban található tévedéseket, amelyek azt igazolják, hogy a szövegen nem hajtottak végre mélyreható változtatásokat. Többek között a szöveg kiadásakor is megmaradt az anya rossz születési dátuma.⁹ Látható, hogy Éva tévesen emlékezett az anyja születésnapjára, amely nem december másodikán, ahogy a naplóban többször szerepel, hanem tíz nappal később, 12-én volt, például: „December 2-án délután Ági [Éva édesanyja – K. G.] és Béla bácsi [Zsolt Béla – K. G.] megérkeztek Pestről. Azt hittem, vidám születésnapot ünneplünk [...]”¹⁰ Ezen túl még két kisebb hibát szándékozom kiemelni, amelyek azt mutatják, hogy amennyiben következetesen végigjavították volna a naplót, akkor ezek nem lennének benne. 1944. május elsején írja: a család értesülést szerzett arról, hogy gettóba kell vonulniuk. Május ötödikén¹¹ a gettóba kerülés napján így írt: „Három napig vártuk, hogy értünk jöjjenek.”¹² Itt Éva számára összefolytak a napok,

⁵ Így a tanulmányban Zsolt Ágnes leánykori nevén Rácz Ágnes megnevezés ugyanazt a személyt (Éva édesanyját) jelöli.

⁶ Zsolt 1947: 7.

⁷ 1942–1943-ban Ukrajnában volt 19 hónapig munkaszolgálaton.

⁸ Zsolt 1947: 58.

⁹ <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC17155/17430.htm>

¹⁰ Zsolt 1947: 31.

¹¹ A család május ötödikei gettóba hurcolását Kellér Andor is megerősíti. Kellér 1964: 97.

¹² Zsolt 1947: 58.

mivel ha már elsején tudtak a gettórendeletéről, akkor négy napig vártak. Ugyanez a bejegyzés egy másik következetlenséget is tartalmaz. Először azt írja: „Olyan csend is volt nálunk, kis Naplóm, még Mandi [Éva kanárija – K. G.] sem énekelt”; azonban egy oldallal később megjegyzi, hogy „Mandit már tegnap elvitte Mariska.”¹³ Tehát a madár nem lévén ott, eleve nem énekelhetett.

A napló hitelességét más források is alátámasztják. A gyereknaplóban Béla bácsiként emlegetett Zsolt Béla visszaemlékezése *Kilenc koffer* címmel jelent meg folytatásokban a Magyar Radikális Párt lapjában, a *Haladásban* (amelynek főszerkesztője volt). Ha röviden is, de megemlékezik bizonyos eseményekről és személyekről, amelyek Éva naplójában is megtalálhatóak, hiszen március közepétől körülbelül május végéig együtt voltak Nagyváradon. Mindkettőben szó esik az első menekülési kísérletről, amikor hamis papírokkal elsősorban Zsolt Bélát, illetve Évát akarták Pestre szöktetni.¹⁴ Számos esemény, többek között a család egy szem gyerekének megmentésére irányuló utolsó kísérlet is két szemszögből követhető végig. Ekkor a család volt alkalmazottja, egy varrónő tett kísérletet a kislány megmentésére, azonban az ő próbálkozása is zátonyra futott. Éva és Zsolt Béla szövegében ez is teljesen azonosan jelenik meg, de itt is a gyerek szövege az, amelyik jóval pontosabb.¹⁵

Életkori sajátosságok és a válás hatása az érzelmi kötődésekre

A serdülőkor különféle szerepkísérletek kora, s ezzel összefüggésben a kamaszok változatos viselkedésmintákat sajátítanak el, érdeklődési irányokat alakítanak ki. A gyakran egy-egy kiválasztott szakmához, hivatáshoz kötődően kialakított szerep, amelyet e korszakban magukra öltenek, változtatható, cserélhető. Kiválasztásuknál nem esik latba racionálisan, hogy képességeik, tehetségük alkalmassá teszik-e őket a választott pályára. Az ilyen álmodozásoknak két fontos

¹³ Zsolt 1947: 60.

¹⁴ Erről az újságíró több részletben számolt be regényében: „... másodszer sem mentem el, amikor pesti barátaim leküldték értem a budapesti Pannónia-szálló szobafőnökét, aki benne volt valamelyik ellenállási mozgalomban, s Páttermann Ferenc szarajevói születésű pincér nevére kiállított hamis papírokat hozott nekem.” (Zsolt 1980: 252.) Jól láthatóan nem emlékezett a szöktető pontos nevére. Ugyanez az esemény jóval pontosabban jelenik meg a gyerek naplójában. Az eset 1944. április 16-án történt, amely akkor vasárnapra esett: „Ma lejött Pestről Ági keresztény unokatestvére [a rokonság tudtommal nem igazolható, itt a gyerek téved, vagy a felnőttek direkt így mutatták be az idegent, akivel szökését előkészítették – K. G.], aki ott a Pannónia szállodában tisztviselő. Kaufmann Sanyinak hívják. Hozott Áginak és Béla bácsinak hamis iratokat, amiket a szállodából lopott el. És el akarta szöktetni őket éjjel Békéscsabán át Pestre.” (Zsolt 1947: 53–54.) Azt, hogy Éva egészen biztosan nem téved a névvel kapcsolatban a naplójában, mi sem bizonyítja jobban, hogy a személy pontosan azonosítható: Kaufmann Sándort, aki szobafelelősként a budapesti Pannónia Szállóban dolgozott, posztumusz kitüntették a Yad Vashem Intézet Világ Igaza címmel 2008 februárjában (<http://budapest.mfa.gov.il/mfm/web/main/document.asp?DocumentID=133678&MissionID=39>).

¹⁵ Zsolt 1980: 271; Zsolt 1947: 55.

funkciója van. Egyrészt a naplók alapján a gyerekek minden esetben, mint a megálmódott szakma jövőbeli vagy jelenlegi sikeres művelői tűnnek fel önmaguk előtt, s ez segíti énképük megerősödését. Másrészt az álmok a biztos, eredményes jövő nyugalmát, kontrollálhatóságát és tervezhetőségét is kölcsönzik számukra. Éva naplójában ez ott érhető tetten, hogy fotóriporter szeretett volna lenni. E foglalkozás kiválasztásában talán a felnőttvilág normáinak követése játszott némi szerepet. Pontosabban, az apja által birtokolt tárgy – a fényképezőgép – volt az, amihez – feltételezhetően – egy hivatást konstruált a maga számára. Más szempontból is fontos volt a leány számára e hivatás, hiszen olyan foglalkozásnak tekintette, amellyel a másik nem körében sikereket érhet el. Annak érdekében, hogy az előző mondat s a következő idézet mélyebb megértést nyerjen, el kell helyezni a *Zeiss*-gépet és az ezzel összefüggő hivatást a kislány világában. Éva önképének alakulásában – mint minden gyereknél, így nála is – fontos volt a külvilág visszajelzése. Erre viszonylag ritkán tér ki, azonban nagyapja észrevételét lejegyzí:

„Nagyapa csak Ágit szereti és ha valaki azt mondja, hogy én szép gyerek vagyok, akkor mindig azt feleli, hogy az anyja most is szebb. Egyáltalán, Nagyapa néha Ágiról olyan butaságokat mond, hogy Ági szebb, mint Greta Garbo, pedig ezen mindenki nevet. Nagymama azt mondja, hogy én mégis szebb leszek, mint Ági...”¹⁶

A lányka nagyapjától nyíltan olyan megjegyzéseket hallott, amelyek énképét kikezdték, s ráadásul az anyjával állították szembe. Talán ennek lehet az a hatása, hogy a kislány számára a fotóriporterség nem csupán egy hivatás volt:

„...ha nagy leszek és fotóriporter én utánam fognak szaladni a fiúk. Bár nem tudom, mert néha hallgatóztam, ha az Ági barátnői nálunk voltak és úgy látom, hogy ő utánuk sem szaladnak a férfiak, inkább fordítva.”¹⁷

Tehát ez a foglalkozás számára egyben a saját – az ellentétes nem körében aratott jövőbeli – sikerének is a kulcsa. Naplójában ugyanakkor azt is jelzi, hogy e hivatás majdan számára a saját életet, a teljes önállósulást és az egyenrangúságot jelenti, egyben a gyerekléttől és a gyámkodástól való szabadulást is: „Én most is csak azért fogadok szót, hogy ne legyen veszekedés, mert azt utálok, de ha nagy leszek, kenyeret fogok keresni, mint fotóriporter és azt csinálom, amit akarok.”¹⁸ Éva a fotóriporterség választásával, illetve annak sajátos, énközpontú interpretálásával a serdülőkor két égetően fontos problémáját oldotta meg. Egyrészt a célterv kiválasztását, másrészt az ellentétes nemhez való viszonyát rendezte önmaga számára megnyugtatóan.

¹⁶ Zsolt 1980: 11.

¹⁷ Zsolt 1947: 26.

¹⁸ Zsolt 1947: 16.

A nagyváradi kislány feljegyzéseiben tisztán tükröződik, milyen mély és begyógyíthatatlan lelki sebet okozott benne az, hogy szülei még kisgyerekkorában elváltak. A válás visszatérő téma naplójában. A német megszállás itt is éles vonal-ként húzódik végig, ekkortól már nincs lehetőség arra, hogy Éva a múlt traumáinak újragondolásával, értelmezésével töltse naplójának oldalait. A válás traumáját nagyban mélyítette, hogy a kislány gyakorlatilag szülők nélkül nőtt fel. Családban ugyan, de ez a közösség a nagyszülőkből, a szakácsnőből (Mariska) és a nevelőnőből (Juszt) állt, az azonos korú gyerekközösség teljesen hiányzott. Az édesanyja Pesten lakott, édesapja Váradon élt, de külön a gyereket nevelő anyai nagyszülőktől. Éva több helyen felállított egy érzelmi rangsort, amely bizonyos személyekhez való kötődését reprezentálja:

„Jusztit a világon a legjobban szeretem, kicsit jobban, mint Ágit, de utána Ágit, aztán apukát, rögtön apuka után Béla bácsit és a Rácz nagyszülőket, aztán Lujza nagymamát. Rácz nagymamának ezt nem lehet megmondani, mert ő mindjárt dühös lesz.”¹⁹

Ezen érzelmi háló szövésében két tényező játszott döntő szerepet: elsőként a személyeknek a kislány életében való állandósága, másrészt – kevésbé hangsúlyosan – a fizikai közelség. A válás és az együttélés hiánya miatt a legerősebb érzelmi kötődés nem az édesanya, hanem az osztrák nevelőnő iránt alakult ki, aki már 1913-tól családtagként élt velük.²⁰ Mellette szólt, hogy ő nevelte édesanyját is, másrészt ő jelentette az állandóságot az életében, miközben a szülők csak alkalmanként tűntek fel.²¹ Fontos azt is megjegyezni, hogy az anyának a második helyre való sorolását a kislány, önkéntelenül is, kétszer emeli ki. A kislány a nagyszülők házában élt, akiket azonban mégiscsak a kevésbé preferált helyekre sorolt. E mögött a napló alapján az állhat, hogy a nagymamától, akinek idegrohamai voltak, Éva szó szerint többször rettegett. Emellett a család nélkül, a nagyszülői házban lévő gyerek talán a teljesen egyedül maradás gondolatától is félt.²²

A családkról alkotott reprezentációjában élesen különül el az egész és a csonka család, míg az egyik boldog, a másik keserű gyermekkort determinál. Ezt a bipoláris képet az otthoni diskurzus is erősítette:

¹⁹ Zsolt 1947: 18.

²⁰ Zsolt 1947: 79.

²¹ Zsolt 1947: 17.

²² Az, hogy a nagyszülők irányában kevésbé volt elkötelezett, annak az is mozgatórugója lehetett, hogy egy családi krízishelyzetben a nagymama nem tartott ki a gyerek mellett, sőt őt egy megnyilatkozásában gyakorlatilag tehernek nevezte. Erre akkor került sor, amikor a város visszacsatolását követően, a család anyagi alapját biztosító gyógyszertárat a magyar hatóságok elvették: „Ágit folyton szidta nagymama, hogy miért vált el apukától és most én is itt vagyok a nyakán és éhezni és fájni fogunk mind.” (Zsolt 1947: 28.) Tehát egy újabb elhagyás, otthagytás miatti félelem is motiválhatta azt az érzését, hogy nagyanyját kevésbé szerette.

„Annit [Éva legjobb barátnője – K. G.] nagyon szeretem és Ági szerint állítólag jó hatással van rám, de azért kicsit irigylem. Először is szülei nem váltak el, sőt nagyon is szeretik egymást és Anninak, ahogy Juszti mondja, ideális és zavartalan gyermekora van.”²³

A nevelőnő biztos kötődést nyújtott a kislány számára, azonban külső kényszer hatására tőle is meg kellett válnia. 1943 tavaszán ugyanis a nevelőnőnek – mivel német állampolgár volt – nem lehetett tovább zsidóknál dolgoznia, így egy keresztény családnál volt kénytelen elhelyezkedni, ahol a családfő ráadásul antiszemita volt.²⁴ Az elszakadás azoktól a személyektől, akikhez érzelmileg kötődött, mélyen megrázta a gyereket. Ezt követően feljegyzéseiben felemás visszarendeződés figyelhető meg. Az elválás után ideiglenesen újra az anya tölti be az űrt, de úgy, hogy az elsőbbséget, a nevelőnő pozícióját mégsem tudja meghódítani: „Tulajdonképpen Ági után csak azóta vágyódom ilyen nagyon, amióta Juszti nincs nálunk...”²⁵ A szülők elválását a kislány elhagyásként élte meg, az anya irányában mindvégig labilis kötődései voltak, közelségének a hiányát úgy értelmezte, hogy az nem szereti.²⁶ A gyerek számára fontos volt, hogy anyját mint biztos támaszt maga mögött tudja, s hogy ez milyen jelentős volt számára, azt az is jelzi, hogy szülőjétől személyesen próbált meggyőződni arról, hogy tényleg szereti-e őt. Mivel azonban erre nem kapott egyértelmű megerősítő s biztató választ, így saját maga próbálta naplójában édesanyja érzelmvilágát feltérképezni. A rangsorban a gyerek önmagát anyja számára a második legfontosabbnak tartotta, Zsolt Béla után. Éva számára szülője úgy tűnik fel, mint aki nem kellően szereti a gyereket. A fentiek alapján úgy vélem, hogy a napló vezetésének egyik legfőbb mozgatórugója az volt Éva számára, hogy a családot, az egykorú barátot pótolni próbálja, s teremtsen magának egy társat, ha virtuálisan is. Ez a *Kis Napló*, akinek őszintén mesélhet, s mondhatja el érzelmeit és félelmeit.

²³ Zsolt 1947: 25.

²⁴ A nevelőnő távozását – feltehetőleg a kislány miatt – a család igyekezett megakadályozni. Ez Éva naplójában, illetve a nevelőnő levelében eltérőképpen jelenik meg, amely úgyszintén a napló hitelességét támasztja alá. A gyerek verziója szerint arról volt szó, hogy a nagypapa nem akart előre fizetni a „megvásárolt” férjnek: „Senki sem akarta, hogy elmenjen és nagypapa folyton azt akarta, hogy magyar állampolgár legyen, de ez nem sikerült. Ági meg azt akarta, hogy menjen valakihez férjhez, aki magyar állampolgár és akkor ő is az lesz. Nagypapa tárgyalt is egy pincérrel a Royal kávéházból, de az előre akarta az 1000 pengőt, még mielőtt elveszi Jusztit és így nem lett belőle semmi.” (Zsolt 1947: 20.) A nevelőnő ezt a következőképpen magyarázza: „...vén számár, templomba járó kispolgár voltam, azt hittem az a becsületesség, hogy nem tudok névházasságot kötni a pincérrel, akit apád [Zsolt Ágnesé – K. G.] hozott...” (Zsolt 1947: 82.) A gyerek verziója szerint nevelőnő érdeklődésének – hogy magyar állampolgár legyen – kudarca a pincéren múlt. Azonban leveléből ez saját döntéseként jelenik meg. Feltehetőleg a gyerek számára tapintatosabb volt ezt a pincért megtenni „bűnbaknak”, mint hogy az igazat megvallva kimondani, hogy a nevelőnő „saját döntése” végett kénytelen elhagyni a zsidó családot, mert német állampolgár.

²⁵ Zsolt 1947: 20.

²⁶ Zsolt 1947: 7.

Éva bipoláris világgépe

A kislány naplójának szóhasználatán és nyelvezetén jól érezhető, hogy társadalomképében milyen fontos szerepet játszott zsidó identitása. Éles határt vont saját közössége és a nem zsidók közé, s rájuk a politikai hatalom jogi kategóriáját, az *árja* kifejezést használja rendszeresen. A társadalomnak az ily módon való megosztása elég egyértelmű. A saját és a család kollektív tapasztalatai alapján félelemmel és bizalmatlanul tekintett a nem zsidók tömegére. A társadalom e két csoportjának a viszonya szerinte egyenlőtlen, hiszen társadalomképében mindvégig az árják azok, akiknek a sora jobban megy, s a zsidóságot elnyomják. A személyes tapasztalatai alapján konstruált társadalomképe nemcsak a zsidóüldözésre érvényes. Ennek alapját, az egyenlőtlen zsidó–árja viszonyt, időben állandónak tekintette, ellentétben a nagyszülőkkel, akik a napló szerint az üldözést ideiglenesnek tartották. A gyerek a felnőttek nyomán az árják társadalmát a vagyon alapján két élesen, de sematikusan elkülöníthető részre osztja. Ennek kialakításában nyilván fontos szerepe volt annak, hogy az elsődleges politikai szocializációs közege erősen baloldali volt. Erre vezethető vissza az is, hogy Éva – Zsolt Béla kijelentése nyomán – úgy látja, az árják szegény rétegei azok, amelyek empátiával fordulnak a zsidóság irányába, a csillagviselést követően is: „Hiába Béla bácsinak abban is igaza van, a szegény árják jobbak, mint az úri árják, mert azok kinevetnek az utcán és nem szegyelik magukat, mint Mariska.”²⁷ A német megszállást követően Éva bipoláris társadalomképe még jobban elmélyül, s szinte csodálkozással jegyzi fel naplójába azt, hogy vannak olyan árják, akik segíteni próbálnak a zsidókon. Az árják és zsidók egymással szemben álló, markánsan elkülöníthető csoportjához a kislány politikai preferenciákat is rendel, így az árjakra mint a politikai berendezkedés támogatóira, míg a zsidókra – saját családi tapasztalatai alapján is – mint kommunistákra, szocialistákra tekint. Váratlanul érte az is, hogy nem csak a zsidók tartoznak az ő és a család által preferált politikai irányhoz.²⁸ A gyerek az árják csoportjából csak saját tapasztalatai és személyes ismeretsége alapján emel ki néhány személyt (köztük a család keresztény alkalmazottait). Többek között Nadányi Zoltánt, Bihar vármegye főlevéltárosát, akire támaszkodva a család sikertelen kísérletet tett arra, hogy hamis származási iratokat szerezzen be. A nyílt családi kommunikációt illusztrálja, hogy az egyetlen gyereket bizonyos kérdésekben teljesen felnőttként kezelték: Éva naplójában a saját szemszögéből beszámol erről az eseményről is.

Az angolok egyöntetűen pozitív ábrázolása is a családi szocializációra vezethető vissza. Ezzel indokolható talán a kislány esetében a jövődöbéli angol férj választása is, amelyet az anya szánt a lányának, s amelyet a gyerek elméletben el is fogadott. Így Éva félt bevallani, hogy titokban egy már húsz év körüli,

²⁷ Zsolt 1947: 48.

²⁸ Zsolt 1947: 52.

a zsidótörvények miatt egyetemet nem látogatható, így nagybátyja textilüzletében dolgozó fiúba szerelmes. Egy másik esetben ezt hosszabban taglalja:

„Ági azt mondja, hogy Hitler az ördög és aki vele van, az mind az ördög cimborája. Igaz, hogy Ági folyton politizál és nem is értem, sokszor úgy drukkol az angoloknak és közben azt szokta mondani, hogy Hitlerről is az angolok tehetnek, mert Hitler a veszett kutya és az angolok a sintérek és mégis engedték garázdálkodni a veszett kutyát, aki végül mindenkit megmárt. Ági mégis alig várja, hogy hallgathassa az angol rádiót és engem is egy angol árjához akar hozzáadni feleségül, de – biztos egy olyanhoz, aki nem tehet Hitlerről.”²⁹

Éva világában az emberek egyrészt árjakra és zsidókra, valamint a halált hozó németekre s a velük szövetséges magyarokra, másrészt az ezekkel szemben álló pozitív oldalra: a jó angolokra s főleg a – politikai berendezkedésük miatt preferált – szovjetekre tagolódnak.

Mint más zsidó lányoknak, neki is szembe kellett néznie azokkal az antiszemita sztereotípiákkal, amelyeket a zsidókról terjesztettek. A gyereknaplókból úgy tetszik, hogy a lányok ezt egyben saját önképük megkérdőjelezéseként fogták fel, s különféle védekezési stratégiákat alkalmaztak önértékelésük megóvására. Éva a felnőttek világából érkező ilyen reakciókat saját tapasztalatai alapján igyekezett megcáfolni, amikor az antiszemita felnőttek azt mondták rá, hogy *még szép, de ha felnő, kijön majd rajta fajtája jellege*.³⁰ Ekkor nem anyját hozta fel ellenpéldaként, hanem apját, aki talán férfiideál lehetett számára önmegerősítésként, amikor ezt a megjegyzést magában elhárítani próbálkozott:

„Én ezt nem hiszem, mert az én Apukám, Heyman Béla építész mérnök, olyan, mint egy árja. Éppen olyan karcsú, magas és kékszemű, mint a Signalban az árja férfitípusok. Az én szép kékszemű apukám még most is szereti a magyarokat... Apuka igazán árjának látszik és nagyon szép ember, Ági nem szerette és azért elváltak.”³¹

Ebből az is látható, hogy a leány számára e megjegyzéssel kapcsolatban nem az esett döntő jelentőséggel latba, hogy burkoltan zsidónak nevezték; ez az, amit nem tagad az idézetben, hanem jóval fontosabb volt, hogy jövődöbéli szépségét vonták kétségbe. A kijelentés negatív jelentéstartalmához fűzött kommentárból az tűnik ki, hogy Éva – miként más lányok is – a külvilág által zsidónak vagy zsidósnak minősített külsőre, mint az újságok, a fotók és a mozi által közvetített szépségideál ellentétére tekintett.

²⁹ Zsolt 1947: 20.

³⁰ Zsolt 1947: 10.

³¹ Zsolt 1947: 10.

Éva világának asszociatív szemantikus hálója

A kislány naplójában bizonyos szavak erős asszociációs kapcsolatban vannak egymással, így egy szemantikai hálót alkotnak. Ezeknek a felfejtése és értelmezése egyedülálló lehetőséget ad arra, hogy a gyerek lelkivilágának főbb csomópontjait feltárjuk. E háló egyes elemei rendkívül összetettek, így nem csupán fogalmakhoz, hanem érzésekhez, emlékekhez, helynevekhez, tárgyakhoz kötődnek. Ezek kölcsönösen felidéznek egymást. Éva mindegyiküket egy saját maga által konstruált jelentéstartalommal látta el. Jelen esetben csak egy csomópontra fókuszálok, s annak elemeire térek ki, melyek minden esetben Éva számára mélyen traumatikus és felzaklató eseményekhez kötődnek.

A háló csomópontjai a gyerekírás alapján csak nehézkesen s némi torzítással emelhetőek ki, hiszen sokkal inkább úgy tűnik, hogy azonos rangú csomópontok rendszeréről beszélhetünk, amelyek kölcsönös kapcsolatban állnak egymással. Ennek ellenére az elemzendő szemantikai hálónak talán legfontosabb, de nem központi fogalma az első olvasásra hétköznapiak tűnő *kerékpár*, hiszen az a napló alapján más szavakkal, fogalmakkal, érzésekkel van ekvivalens és szoros asszociációs kapcsolatban. Ehhez Éva világában sajátos jelentések kötődnek. A bicikli többszörös jelentéstartalommal bír számára, s egy teljesen hétköznapi cselekvés taglalásakor, e szó papírra vetésekor, a szemantikai hálójában a hozzá rendelt élményekre, eseményekre asszociál:

„Ma lehoztam a biciklimet a padlásról, két hét múlva talán már mehetek vele. Imádok biciklizni és az én biciklim igazi bicikli, nem gyerekeknek való, hanem felnőttek.”³²

E tárgyhoz Éva esetében egy barátnője emléke tapad szorosán:

„Csak ne jutna még most is Márta az eszembe, ha ránézek. Kis Naplóm, megígértem, hogy Márta történetét beléd írom, mert Te vagy a legjobb barátom és előttem nem lehet titkom.”³³

Ekkor kezd bele egykori barátnője tragikus történetének leírásába. Ennek kiváltó oka a piros bicikli lehozása volt. A kislány lelkivilágában ez a kerékpár a legfájdalmasabb pont, s mélységes halálfélelmek kiindulópontja. Elsősorban azért, mert deportált barátnőjéhez hasonlóan neki is piros színű volt a biciklijé, s úgy tűnik, olyan félelmek gyötörték, hogy e két tárgy azonossága a tulajdonosok azonos sorsát is jelentheti egyben. Édesanyja – a visszaemlékezésének tekinthető előszóban – a lánya ezzel kapcsolatos rémképeiről a következőképpen szólt:

³² Zsolt 1947: 13.

³³ Zsolt 1947: 13.

„Valóságos idegbajává vált, hogy ő és mi mindannyian, akiket szeretett, erre a sorsra juthatunk. Nehéz volt az érzékeny, rendkívül értelmes kisleányt ettől a már-már kényszerképzetévé fajult félelmétől megszabadítani.”³⁴

Zsolt Ágnes e mondatai egy jelentős ponton ellentmondanak a kislány naplójának. Az anya úgy interpretálja a kislány félelmeit, hogy azok csak a gyerek aggodalmai voltak. Éva a naplójában éppen ennek az ellentétét állítja, amikor egy korábbi emlékét idézi fel:

„Ági hangosan sírt valahányszor meglátta a két piros biciklit egymás mellett. Én meg is kérdeztem tőle, hogy miért sír folyton... De ő csak sírt és azt mondta, még sok minden történhetik és minket is elvihetnek vagonban Lengyelországba csak azért, mert zsidók vagyunk és itt fasizmus van.”³⁵

Ez alapján úgy tűnik, hogy ennek a félelemnek az elmélyítésében és rögzülésében nagy szerepe volt a kislány szerint az édesanyjának, akit kimondva vagy kimondatlanul hasonló rémképek gyötörtek. Arról, hogy Éva milyen családban nőtt fel, s milyen fogalmakban gondolkozott a családról, már ejtettem szót. A teljes családban élő barátnőjének deportálásával kapcsolatban fontosnak tartotta több ízben lejegyezni, hogy szülei még deportálás előtt sem váltak el, pedig állítólag így meg lehetett volna menteni a gyerek életét. A válás többszöri kiemelésével a saját helyzetével is szembe állítja a Münczer családot, akik minden körülmények között ragaszkodtak a familia egységéhez. A kislány igyekezett mindent megtudni arról, hogy mi történt barátnőjével. Ennek hatására újabb szavak és helynevek – mint asszociációs hálójának új elemei – léptek be világába. Például Lengyelország, amely a kislány számára ezt követően a bizonytalanság, a félelem és a halál ismeretlen földjévé vált:

„Már többször voltak nála [Márta nagymamájánál – K. G.] katonák, akik előbb pénzt kértek tőle és csak aztán mondták el, hogy látták Mártát és az anyukáját is valami Kamanecz-Podolszk nevű lengyel városban. Ezt meg is néztem a térképen és pírissal aláhúztam.”³⁶

³⁴ Zsolt 1947: 5.

³⁵ Zsolt 1947: 15.

³⁶ Zsolt 1947: 15. A gyerek rosszul emlékezett Kamenyec-Podolszkij elhelyezkedésére, mert az nem Lengyelországban, hanem Ukrajnában volt valójában, közel az 1939-es lengyel határhoz (Ormos 1998: 235). A szakirodalom szerint ez a megszárlás ismert lehetett a kortársak számára, hiszen annak számos magyar szemtanúja volt, fényképek is készültek (Karsai 2001: 271). A tömeges deportálások és kivégzések híre külföldre is eljutott, amelyről a *New York Post* is beszámolt (Karsai 2001: 232). 1941 őszén a vérengzés egyik túlélője Rabinovits munkácsi főrabbi eljutott Nagyváradra „... közvetlen forrásból tájékoztatta a város jómódú polgárait a nácik által elkövetett tömegmegszárlásról. Közlésének a város asszimilált magyar zsidósága nem sok hitelt adott, tovább élte megszokott életét.” (Braham [szerk.] 2007: 330.) Azonban egy olyan családban, amely korábban (az 1940-es visszacsatolásakor a Rác Gyógyszertárat ideiglenesen elvették a családtól), mind pedig később (Zsolt Béla munkaszolgálat) többször saját

Tehát Éva szemantikai hálójában a *saját piros bicikli* birtoklásához gyakorlatilag a *piros kerékpár*=*Márta*=*Lengyelország*=*német(ek)*=*halál* rendkívül erős asszociatív kapcsolatban álló jelentések társultak, bármelyik elem megjelenése magával vonzotta a többi jelentés aktivizálódását is. Amikor nagyapját halálosan megfenyegették, akkor úgyszintén rögtön a deportált barátnője jutott eszébe. A szavak köre, amelyeket a hozzájuk tapadó negatív jelentéstartalommal ruház fel, ebben az esetben tovább bővült:

„De úgy fenyegette nagyapát, hogy majd ő megmutatja, nagypapa nem fog ágyban meghalni, hanem egészen máshogy. Én azt hittem, csak ágyban lehet meghalni. De azt mondják, Mártáék sem ágyban haltak meg Lengyelországban, hanem agyonlőtték őket a németek...”³⁷

Jól látható az előbbi idézet kapcsán is, hogy a kislány a halálos fenyegetésből rögtön Lengyelországra asszociált, s bár nem írta le, de minden bizonnyal olyan halálra gondolt, mint amilyenben barátnőjének volt része a németek által. De igyekezett ezt a félelmét racionális érvekkel kordában tartani, azzal nyugtatva magát, hogy nagyapja Kaposváron, dédapja pedig Tabon született.

A jelen traumáinak verbalizálása

A gyerek naplójában a német megszállás előtt Márta csupán két alkalommal tűnik fel. Az első esetben Éva ígéretet tesz arra, hogy ezt részletesebben megírja, a második alkalommal pedig már el is meséli, miképpen élte meg legjobb barátnőjének deportálását. A megszállást követő héten jelenik meg újra Márta képe a naplóban, hiszen a már korábban elemzett szemantikai háló egyik eleme (németek) lépett színre a valóságban. A németek jelenléte miatt már egyértelműen a Márta sorsától fél, s itt a két sors közötti azonosságot ekkor nem a piros biciklire, hanem az azonos életkorra alapozza:

„...amióta itt vannak a németek csak Mártára gondolok. Ő is gyerek volt mégis megölték a németek. De én nem akarom, hogy engem megöljenek!”³⁸

Ezt egy vágyott, boldog jövőképpel állítja szembe, amelyben a kislány minden korábbi vágya beteljesedik:

---

bőrén érezte a diszkriminációt, feltehetőleg (legalább részben) hitelt adott e híreszteléseknek. Különösen a Zsolt-házaspár, hiszen a naplóból látható, hogy az idősebb, nagyszülői generáció csak ideiglenesnek tartotta az antiszemitizmus feléledését, így az esetleges szöktetési, menekülési kísérleteket sem vette komolyan.

³⁷ Zsolt 1947: 30.

³⁸ Zsolt 1947: 40–41.

„Én fotóriporter akarok lenni és 24 éves koromban férjhez megyek egy angol árjához, de az is lehet, hogy Vadas Pistához. Pistát nem láttam, mióta bejöttek a németek, de nem is gondolok rá, mert olyan rettenetes az egész élet március 19-e óta. Bár inkább Pistára gondolnék, mint Mártára...”³⁹

Az egy nappal későbbi bejegyzéséből kiderül az, hogy a két sors azonosságát a szülői kijelentések is erősítették, s különösen fontos volt a gyerek számára, hogy e kijelentéseket saját anyjától hallotta. Ekkor ugyancsak asszociált Mártára:

„Már van új kormány és Sztójai a miniszterelnök. A többit nem tudom, de Ági azt mondja: itt mindennek vége, nem érjük meg a háború befejezését. Pedig én meg akarom élni és el akarok bújni, legjobb lenne Jusztihoz, mert Poroszláékát nem fogják bántani, ők árják.”⁴⁰

A piros kerékpár összesen három alkalommal kerül elő a naplóban: először Márta történetének elmesélésekor, majd pedig április 7-én, illetve azt követően még egyszer. Az április eleji napon fosztották meg Évát a kerékpárjától. A hatóság emberei erőszakkal vették el tőle biciklijét, s a gyerek ezt minden tőle telhető eszközzel igyekezett megakadályozni:

„Szóval, kis Naplóm, bizony levettem magamat a földre s alulról átöleltem a biciklim hátsó kerekét, s ordítottam mindenfélét a rendőröknek, »szégyeljék magukat elvenni egy gyereknek a biciklijét«. »Hiszen ez lopás!»⁴¹

A gyerek a naplójában megmaradt törvénytisztelőnek és illedelmesnek, s utólag visszatekintve a rendőröket (embertelen viselkedésük ellenére is) a hatóság közegeinek tekintette, akiket – bármennyire is fél tőlük – tisztelet illet meg: „Utólag nagyon szégyenlem magam, hogy a rendőrök előtt ezt csináltam.”⁴² E magatartás mögött az is meghúzódik, hogy anyja felszólította, többet ne álljon ellen, bármit is vesznek el. A kerékpár megvételét egyébként igen részletesen tárgyalja, amit az e napi bejegyzés alapján talán az magyaráz, hogy a gyerek úgy vélte, a durva rendőrök azért viszik el tőle a biciklit, mert lopott volt, s ezt meg is fogalmazza:

„Tulajdonképpen mit gondol ez a gonosz rendőr, hogy mi loptuk azt a biciklit? Mi vettük a Hoffmantól pénzt és azért a pénzért megdolgozott a nagypapa és mindenki, aki pénz adott hozzá.”⁴³

³⁹ Zsolt 1947: 41.

⁴⁰ Zsolt 1947: 40.

⁴¹ Zsolt 1947: 48.

⁴² Zsolt 1947: 48.

⁴³ Zsolt 1947: 49.

Talán éppen emiatt van az, hogy Éva e napi feljegyzésében igen nagy hangsúlyt fektet annak taglalására, hogy miképpen és mely családtagok segítségével jutott a biciklijéhez. Azt, hogy a gyerek lelkivilágában milyen jelentéstartalmak társultak a Lengyelország kifejezéshez, már korábban tárgyaltam. Itt lényeges kiemelni, hogy a piros bicikli újabb s egyben utolsó felbukkanását a feljegyzésekben édesanyja kijelentése hívta elő a gyerekekben:

„Ági keservesen zokogott és azt mondta, hogy az utolsó lehetőséget elmulasztották, és mindnyájan *megdöglünk* [kiemelés az eredetiben – K. G.] Lengyelországban.”⁴⁴

A kijelentés e legutolsó szavainak hallatára a napló lapjain a gyerek rögtön deportált barátnőjére asszociált:

„Ezt először hallom Ági szájából. Szóval mégis igaz, Lengyelországba visznek úgy, mint Mártát.”⁴⁵

A napló az, amellyel a gyerek aggodalmait leginkább gátlások nélkül tudta megosztani. Így legnagyobb félelmét is beleírta. Ez jól mutatja, hogy az azonos tárgy birtoklása egyben azonos sorsot is jelöl a kislány számára, s ezt anyja is megerősítette közvetett módon immár: „Talán azért visznek engem is, mert piros biciklim volt, mint Mártának.”⁴⁶ Nyilván a félelme tompítása végett a korábbi kijelentését próbálta bagatellizálni önmaga előtt, hogy azt értelmetlennek nevezve próbáljon halálfélelmén úrra lenni:

„Tudom, hogy ez butaság, amit most leírtam, de kis naplóm hidd el, hogy már én is attól félek, megzavarodom, mint nagymama.”⁴⁷

A család együttléte az egyik legritkább nagy örömforrás volt a gyerek számára. Az Éva által áhított családi együttlét tragikus módon ezekben a kritikus napokban valósult meg. Ekkor egyébként a nagyszülőkben az is felmerült, hogy öngyilkosságot követnek el, azonban erről a gyerek nem tudott a napló alapján. De talán mintha mégis megérzett volna valamit a nagyapja viselkedéséből, hogy milyen baljós szándék rejlik az egyes mozdulatok mögött.⁴⁸ A gyerek feltehetőleg megsejtette, hogy miről van szó, s a nagyapjának lányától, Rácz Ágnestől való búcsúzására, mint utolsó búcsúra tekintett, amely a család egységét megbontja, s anyját, annak apjától megfosztja. Ekkor, ugyancsak a szüleivel együtt deportált barátnője képe jelent meg előtte:

---

⁴⁴ Zsolt 1947: 54.

⁴⁵ Zsolt 1947: 54.

⁴⁶ Zsolt 1947: 54.

⁴⁷ Zsolt 1947: 54.

⁴⁸ Zsolt 1947: 57.

„Márta nem akart apukája nélkül itt maradni és elment velem meghalni Lengyelországba. Igaz, hogy nem tudhatta előre, hogy meghalni viszik. Már sokszor gondoltam, kis Naplóm, mióta itt vannak a németek, hogyha Márta már Váradon tudta volna, milyen rettenetes halál vár rá, ha elmegy az apukájával, vajjon akkor is elment volna-e? Kis naplóm én bevallom neked, hogy úgy, de úgy szeretnék élni, hogyha engem is választás elé állítanának, mint Mártát, én apukám és Ági és mindenki nélkül is maradnék, mert én életben akarok maradni!”⁴⁹

A gettóban

A napló szerint a család május ötödikén került a nagyváradai gettóba, a Szacsyay utca 20. szám alá. E napokból származnak a kislány első gettófeljegyzései is, melyek sokban eltérnek a korábbiaktól. Egyrészt alig van bennük szó a múlt eseményeiről – például a szülők válásáról – , másrészt részletesen foglalkozik az álmaival. Az első gettóban töltött éjszakai álmában az előző napi események maradványai köszönnek vissza. Azonban a korábbi ébrenlét történései a valósággal teljesen ellentétes előjelűek. Az álomban két elem keveredik össze. Egyrészt a negatív élmény, amikor kénytelenek voltak a lakást elhagyni, s teherautóval a váradi főutcán keresztül a gettóba szállították őket. Itt külön kitér arra: „Az autó sofőrje egy német katona volt, azt hiszem egy SS, mert fekete uniformis volt rajta.”⁵⁰ Ez az élmény, pontosabban ez a sofőr, akit újra felidéz az álmában, de ekkor már a nap pozitív élményével keveredik össze, azzal, hogy a titkon szeretett fiúval találkozhatott: „Én azt álmodtam, hogy Vadas Pista volt a teherautó sofőrje és borzasztóan mérgelődtem, hogy miért lett Vadas Pistából SS.”⁵¹ A naplóban feljegyzett álomban egy sűrítés érhető tetten. A korábbi képekből két elemet ragadt ki, mindkettő kimondatlanul a gettóhoz kötődik. Az egyik oda szállította, míg a másikkal érkezésekor találkozott. Másrészt észrevehető egyfajta eltolás is, hiszen a gyerek számára a rosszat szimbolizáló SS-katona helyére álmában szerelmét ülteti. Első olvasásra úgy tűnik, hogy ezzel őt az ellenséges táborba sorolja, ehelyett sokkal valószínűbb, hogy így próbálta a gettóba szállítás traumáját magában megfordítani, s azt minden mérgeződése ellenére egy elviselhetőbb élménnyé alakítani.

Amint e rémálmából is kitűnik, mélyen megviselte a gettóba hurcolás, ennek ellenére saját megerősítése végett igyekezett az egész esetet a maga számára úgy interpretálni, hogy annak pozitív oldalát domborítsa ki. Más gyereknaplókban is megfigyelhető, hogy a gyerekek például a sárga csillagos házakat, a gettót⁵² első-sorban az egykorú gyerekek társaságával, játszótársakkal kapcsolták össze, amely

⁴⁹ Zsolt 1947: 57.

⁵⁰ Az, hogy az autót SS-katona vezette, az Évával hasonló korú Steiner Róbertnek is megmaradt emlékezetében. Steiner 2005: 60.

⁵¹ Zsolt 1947: 63.

⁵² A nagyváradai gettóba gyerekként kerülő Steiner Róbert is feljegyezte, hogy az milyen jó élményként maradt meg emlékezetében. Steiner 2005: 72.

a huzamos ideig tartó otthoni bezártság után, amint naplóikból kiderül, pozitívan hatott rájuk. Éva a gettóra elsősorban úgy próbált tekinteni, hogy ez egy olyan hely, illetve lehetőség, ahol végül a család együtt van, annak ellenére, hogy édesapját ekkor még mindig fogva tartották:

„Én összebújtam Maricával és mind a ketten, akár hiszed, akár nem, majdnem boldogok voltunk, kis Naplóm. Bármilyen furcsa is ez, de mégis mindenkinek együtt volt, akit szeretünk, persze nekem apukám hiányzott, de gondoltam, reggel majd megkeresem.”⁵³

E bejegyzése tehát arról tanúskodik, a gettóval kapcsolatos félelmein úgy akart úrrá lenni, hogy azokat ellenkező előjelűvé alakította át magában. E kényszerkörülmények közötti együttlétet talán az állandó vágyának beteljesüléseként próbálta felfogni. Minden eszközt igyekezett megragadni, amivel megerősíthette magát. Ezt a cél szolgálta az is, hogy úgy jelenítette meg önmagát feljegyzéseiben, mint aki jó fizikai állapotban van, s minden munkára alkalmas, minden körülmények között. Abban az esetben is, amikor felmerül, hogy a deportálás úti célja az Alföld lesz: „Oh, bárcsak igaza lenne Áginak, én milyen szívesen aratnék, igaz, hogy még sohasem arattam, de én erős vagyok és jól tudnék aratni.”⁵⁴

Félelmeit jól jellemzik álmai, amelyeket mégis azt mutatják, hogy nem sikerült önmagát megnyugtattania, s rettegeéseit, aggodalmait elúznie. A kilátástalansága leginkább szorongó álmain csapódik le, amelyeket ezt követően még két egymás követő alkalommal írt le. Öt nappal később lejegyzett álma bizonytalan, félelmetes jelenből a biztonságos múltba való visszavágyódást fejezi ki, hiszen abban a számára a legnagyobb biztonságot, szeretetet s állandóságot szimbolizáló nevelőnő jelenik meg: „Éjjel Jusztiról álmodtam, kis Naplóm és reggel sírva ébredtem.”⁵⁵ A négy nappal későbbi, május 14-i álma viszont a félelmének elfojtására tett kísérlet kudarcának tekinthető, pedig önfegyelme révén igyekezett a tragikus sorsú barátnő emlékét távol tartani magától:

„Tegnap például azt álmodtam, hogy én voltam Márta és egy nagy réten álltam, akkora rétet még sohasem láttam és aztán rájöttem, hogy ez a rét Lengyelország. Sehol egy ember, sehol egy madár vagy más állat s olyan csend volt, mint akkor, amikor vártuk otthon, hogy vigyenek a gettóba. Nagyon megijedtem álmomban a csendtől s elkezdtem szaladni. Egyszerre csak az a kancsi csendőr, aki Áginak visszaadta a cigarettát, megfogta hátulról a nyakamat és a revolverét a tarkómra tette. Éreztem, hogy egész hideg a revolver, kiabálni akartam, de nem jött hang a torkomból.”⁵⁶

---

⁵³ Zsolt 1947: 62.

⁵⁴ Zsolt 1947: 72.

⁵⁵ Zsolt 1947: 65.

⁵⁶ Zsolt 1947: 68–69.

Ebben az újabb rémálmában tehát a közelmúlt negatív élményei jelennek meg sűrítve. Mindegyik a gettóval van összefüggésben. Ilyen a csend, illetve a „kancsi” rendőr alakjának feltűnése. Ez a csendőr volt az, aki a rekvirálások idején az anyját prostituálnak nevezte, s minden élelmiszerüktől megfosztotta őket, majd mégis visszaadott egy nagy adag cigarettát. A szerepváltás, miszerint Éva immár Mártaként jelenik meg az álomban, jól mutatja azt, mennyire próbálta magában elfojtani ezt a rémképet, s a naplójában is csupán egyszer merete leírni, attól rettege, hogy kettőjük sorsa azonos. Azt, hogy a Lengyelország kifejezéshez milyen más negatív s mélyen traumatikus jelentéstársítások kötődnek, korábban már bemutattam. Álmában teljesen kihalt helyként jelenik meg, ami egyben arra is utal, hogy a gyerek világában ez az ország a halállal egyenlő, s attól elválaszthatatlan. A tizenhárom éves kislány rémálmai tragikus módon valóra váltak Lengyelországban. Amint a kiadott naplóhoz írt „előszóából” kiderül, Éva 1944. október 16-án halt meg Auschwitzban, ahová júniusban deportálták. Édesanyjának és Zsolt Bélának azonban sikerült megszökniük a nagyváradi gettóból, s végül a Kasztner-vonattal Svájcba menekültek.⁵⁷

EGY GYÁSZOLÓ ANYA KRÍZISNARRATÍVÁJA

Zseniális gyereknaplókval kapcsolatban könnyen születnek olyan kijelentések, amelyek a kútfő hitelességét firtatják.⁵⁸ Anne Frank naplója úgyszintén először 1947-ben jelent meg, akárcsak a most vizsgált forrás. A holland napló rendkívül bonyolult keletkeztörténete ma már az eredeti kéziratok alapján ismeretes.⁵⁹ A jelenlegi kutatás által vizsgált művel kapcsolatban azonban a napló hitelességét és eredetiségét kétségbevonó állításoknak viszonylag tág teret enged az, hogy Anne feljegyzéseivel ellentétben ennek még máig sincsenek meg az eredeti lapjai.⁶⁰

⁵⁷ A vonat 1684 zsidót menekített ki Magyarországról 1944. június végén. Az utasok először Bergen-Belsenbe kerültek, majd onnan a semleges Svájcba. A menekülést Kasztner Rezső újságíró, jogász, cionista vezető és a cionista Mentőbizottság szervezte meg. A szerelvényen Kasztner rokonai, barátai is, többségében azonban jórészt prominens zsidók (rabbik, írók, művészek, cionisták) és hozzátartozóik kaptak helyet, így a Zsolt-házaspár is. Zsolt Béla a már többet hivatkozott memoárjában megemlékezik erről is, egészen addig a pontig, amíg az alpesi ország határát el nem éri (Karsai 2001: 373–374).

⁵⁸ Nagy Sz. Péter a Zsolt Béláról szóló kismonográfiájában tesz a könyvről említést: „Egy nagyváradi patikus lányát vette el, aki később Zsolt Ágnes néven újságíró lett és Éva lányom címmel 1947-ben első házasságából származó leánya valószínűleg fiktív naplóját is kiadta.” (Nagy 1990: 21.) A külföldi kutatók közül Alexandra Zaprunder az angol fordítás alapján jutott hasonló következtetésre (Zaprunder 2004: 445). Szőke György egy cikkében Zsolt Ágneset tartja a szerzőnek, s az anya önvádjával hozza összefüggésbe a gyerek emlékének szentelt könyv születését (Szőke 1994: 160–163). Steiner, aki személyesen ismerte Évát, a kötetre úgy tekint mint „amely Éva naplóját tartalmazza az anya megjegyzéseivel egyetemben” (Steiner 2005: 91).

⁵⁹ Lejeune 2005: 185–187.

⁶⁰ Az írói hagyatékok legnagyobb hazai gyűjteményében, a Petőfi Irodalmi Múzeumban nem tudnak a Zsolt-hagyatékok hollétéről. Ezért az információért e helyen mondok köszönetet Komáromi Csabának.

Míg az első részben úgy tekintettem a naplóra, mint egy kislány feljegyzéseire, addig ebben a fejezetben a forrást egy másik kontextusba helyezve, a gyászoló anya krízisnarratívájaként szándékozom elemezni. Eredeti kútfők hiányában nem vizsgálható kellő mélységgel az a kérdés, hogy az egyes bejegyzéseken belül hol húzódik az anya és a lánya által írt szöveg határa. Így a szülő által gyereknapló formában és stílusban megírt visszaemlékezésre fogok tekinteni, amelyvel az anya megölt gyermekének állít emléket, úgy, hogy annak perspektívájából próbálja nézni a világot. Másrészt e fejezet erejéig azt is feltételezem, hogy a gyereknaplóra való hivatkozás, amely az előszó első mondatában olvasható („Éva naplóját 1945-ben megtaláltam Nagyváradon.”⁶¹), csupán egy írói fogás, amelyvel Zsolt Ágnes a gyereknapló hitelességének látszatát próbálja kelteni. A szövegre elsősorban tehát mint egy anya visszaemlékezésére, másodsorban, mint kis példányszámban, de a „nagyközönségnek” szánt irodalmi alkotásra tekintek, amelynek megírására ösztönzően hathatott az is, hogy 1947-ben fejeződött be férjének már említett *Kilenc koffer* című önéletrajzi regénye, amely a *Haladás* lapjain jelent meg folytatásokban.⁶²

Az alább következő elemzés csupán egy másik olvasat, amely az előzőnél nem „igazabb”, vagy „valódibb”.

Trauma, gyász, gyászmunka

Zsolt Ágnes esetében többszörösen komplikált gyászról kell beszélnünk, amelynek feldolgozását különösen megnehezítette, hogy a gyermekét megölték, és szüleit is elveszítette.⁶³ A gyermek fiatalon halt meg, tragikus halála [deportálása] az anyát váratlanul érte, mivel napokig azzal hitegették, sikerül megmenteni. Ugyanakkor látnunk kell a gyással egyidejűleg fellépő stresszhelyzeteket is, azt, hogy Ágnes és Zsolt Béla előbb gettó(kórház)ban voltak, amelyet csendőrök, később rendőrök őriztek, majd pedig, hogy megszöktek Budapestre.

Abban a pillanatban, hogy az anya Éva deportálásáról értesült, mint határtalan folyam öntötte el a lelkét a húsig hatoló önvád. S bár tett rá kísérleteket, hogy kanalizálja, hogy gátakat állítson terjedésének és visszaszorítsa, azonban ezek mind kudarcot vallottak. Az anyát feldolgozhatatlanul megviselte, hogy míg neki sikerült kapcsolatai révén férjével Svájcba menekülnie, addig kislánya s vele együtt szülei is – tőle távol – Auschwitzban haltak meg. A gyermeke gyilkosait előkeríteni nem volt lehetséges, így elkeseredett dühe megmentője⁶⁴ ellen

⁶¹ Zsolt 1947: 7.

⁶² Szőke 1994: 161.

⁶³ Pilling 2001: 207–241; Pilling (szerk.) 2003: 45.

⁶⁴ A nagyváradai gettókórházban dolgozó két zsidó orvos Kupfer Miksa nőgyógyász, és Bálint Sándor valamint a nem zsidó Beöthy Konrád patológus professzor együttműködésével sikerült tifuszos megbetegedéseket szimulálni. Az ötlet lényegét az adta, hogy olyan ember vérében, aki már egyszer átesett a flekktifuszon (például Zsolt Béla a munkaszolgálatban) könnyű kimutatni a betegség pozitív jeleit. A vérminták amelyeket Kupfer és Bálint vett le, Beöthy laboratóriumába

fordult, akinek a háború után kísérletet tett a beperelésére, és bírósági elítélésére is. Ez a hártási stratégia egyrészt a traumáját csökkenthette, azt remélve, hogy a vélt vagy valós bűnös megkapja a büntetését. Másrészt a saját felelősségét igyekezett másra áttolni, és bűnbakot kreálni.

Férje visszaemlékezésén végig követhetjük az anya reakcióit az első napokban arra a hírré, hogy rajta kívül a családból mindenkit deportáltak: „Harmadnap megtudta a pincében, hogy félrevezették, s a családot, a gyereket elvitték.”⁶⁵ Az anyát erősen sokkolta ez a hír, amelyet teljes bénultság követett: „Hátborzongató idegroham után, amelyre hatórási ájultság következett, búskomor passzívításba, némaságba és éhségstrájkba kezdett.”⁶⁶ Az éhségstrájk megkezdésében már feltűnik az önelveszejtés első csirája, s már itt eltér a normális gyásztól, melyre ilyen esetben inkább „csupán” egy emocionális bénultság jellemző. Az anya nem tudja másképp a traumát feloldani, minthogy ő maga is követi gyermekét a halálba. Erre több különböző kísérlete volt:

„Majd átcsapott a flagelláns önkínzásba. Két napig vergődött a légópince puszta kövén, az operált sebe megint kinyílt, hogy az orvosoknak újra kellett varrni. Aztán nagy nehezen felcipeltek a ház egyik üres szobájába. Csak percekre hagyták magára, de véresre tépte az ütőerét a csuklóján, és sírás közben véresre harapta az öklét. Én a betegszobában tehetetlenül feküdtem a matracon, a többi tífusszal beoltott zsidó között, s még csak szavakkal sem tudtam rajta segíteni – tompán hallgattam végig, amikor az orvosok elmondták, mit művelt a boldogtalan...”⁶⁷

Az ezt következő cselekedeteknek úgyszintén az öngyilkossági szándék volt a mozgatórugója. Kezdetben az anya saját deportálását sürgette, hogy szeretett gyermekének sorsán osztozhasson. De mivel ezt megakadályozták, az önmaga ellen érzett dühét már az egész „közösségre” kívánta irányítani, így terjesztve ki az önmagán végrehajtani kívánt bosszúját:

„Aztán talpra állt, és eszelősen sürgette, hogy azonnal vezessék a csendőrhöz. Követelte, hogy tegyék be a vagonba, s vigyék a családja után. Az orvosok csitították. Ekkor üvöltöni kezdett – ha nem engedik a csendőrhöz, leleplezi az egész csalást

---

kerültek, „aki készséggel igazolta, amit csak kellett” (Steiner 2005: 88). Akit fertőzőnek nyilvánítottak azokat nem deportálták, hanem a gettó hevenyészett kórházában maradhattak. Egy részük, köztük a Zsolt-házaspár hamis papírokkal a fővárosba szökött, és a Kasztner-vonattal kijutott Svájcba. A szimuláns betegek másik része (Steinerék) átszökött Romániába és így menekültek meg (Steiner 2005: 86–95; Braham [szerk.] 2007: 332). Az egészről részletesen lásd Zsolt 1980. A háborút követően Kupfert többen beperelték azok közül, akik a gettó kórházban feküdtek addig, míg a családtagjaikat deportálták. „Amikor Zsolték a háború után visszatértek Budapestre, eldöntötték, hogy minden lehetséges módon üldözőbe veszik Kupfert” (Steiner 2005: 94). Zsolt Ágnes, Steiner Róbert apját kérte fel sikertelenül (aki ugyancsak a kórházban tartózkodott), hogy tanúskodjon Kupfer ellen a bíróság előtt (Steiner 2005: 94–95).

⁶⁵ Zsolt 1980: 290.

⁶⁶ Zsolt 1980: 290.

⁶⁷ Zsolt 1980: 290.

[...], feljeleníti az orvosokat és a betegeket. Ha a gyereket elvitték, vigyenek el mindenkit. A kórház ablakaiban nem volt üveg, az utca, ahol a szabad árja váradiak közlekedtek, alig volt a szobától ötméternyire – minden szó kihallatszott. Az orvosok rémülten lefoglák, injekcióval elaltatták.”⁶⁸

Az anyának a sokkra adott reakcióját követi a kontrolláltság szakasza, amikor már tudatosan a gyerek halála, ugyanakkor teljes passzivitás jellemzi:

„Aztán néhány nap múlva mégis belefáradt, belerokkant. Ráadtak egy ápolónő köpenyt, munkát adtak neki. Időnként be is jött a kórterembe, leült a matracom szélére.”⁶⁹

A megtalált gyerek

Az anya gyászának többszörös összetettsége mellett itt fontos azt is aláhúzni, hogy a trauma feldolgozásához vezető úton több fontos lépcsőfok is hiányzott, ami még tovább nehezítette a helyzetét. Ezt a hiányt csak hatványozta, hogy a gyászoló anya, akit mélységes lelkiismeretfurdalás nyomasztott, nem tudta, hogy hol nyugszik a kislánya. Így a gyerek nemcsak elveszett számára, mert megölték, hanem ezt a fájdalmat még súlyosbította az is, hogy a gyereket nem tudta eltemetni, nem tudta számára megadni a végtisztességet. A gyász során a temetésnek különleges funkciója van. Különösen fontos a gyászoló számára a temetésen való részvétel,⁷⁰ hiszen a temetési rítus segítségével fegyelmező keretek között van lehetőség lezárni a gyász sokkos szakaszát, végleg elbúcsúzni az elhunyttól, amelyet segít a búcsú, a siratás, a közösség ereje, támasza. A gyerek sírjának hiánya erősen nyomasztotta Zsolt Ágneszt, amint azt férje is megemlíttette:

„Ő különben gyakran kijár a temetőbe idegen jeltelen sírokhoz, s néha elhitei magával, hogy valahol, valamelyik földpúp alatt megvan a gyerek.”⁷¹

Az idézetből kitűnő védekezési stratégia azt szolgálta, hogy kilátástalan és önmarcangoló bánatát tompítsa, hogy találjon olyan helyet, ahol a gyerek emléket ápolhatja, s előtte tiszteleghet, ahol „együtt lehet” vele. Elsősorban ez hívta életre ezt a visszaemlékezés-kötetet, amelyben egyrészt a gyerekeknek állított emléket, másrészt kísérletet tett a legfontosabb emlékeinek szavakba öntésére. Férje kivételével minden hozzátartozóját elvesztette, így egyrészt az élményközösség szűnt meg, másrészt nem volt kivel együtt emlékeznie, amely úgyszintén a gyász feldolgozását súlyosbította. E könyv segítségével azonban újra tudta teremteni

⁶⁸ Zsolt 1980: 290.

⁶⁹ Zsolt 1980: 290.

⁷⁰ Kunt 1981.

⁷¹ *Haladás* 1947. október 30. 3.

– saját igényeinek megfelelően – fiatalon meggyilkolt lányát, így a veszteség az írás során jobban beláthatóvá és feldolgozhatóvá válhatott, és saját fájdalmait is tompíthatta. Talán erre vezethető vissza az, hogy milyen képet rajzolt Zsolt Ágnes a könyvében a megölt gyermekéről. Életerejének kidomborítása a művön végigvonuló, jól kitapintható szál, különösen a német megszállást követően kerül elő sokszor, de már az előtt is felbukkan, így március 18-án:

„Folyton légó van Pesten, kis Naplóm, úgy félek, hogy itt is lesz. Alig tudok írni, mert mindig arra gondolok, hogy mi lesz, ha mégis bombázzák Váradot. Én élni akarok mindenáron.”⁷²

Az előszóban a kislány szinte hősként jelenik meg, Zsolt Ágnes kiemeli, hogy a gyerek a túlélő szemtanúk szerint Auschwitzban is megőrizte tartását:

„Mindent, ami 13 évétől teltett, elkövetett, hogy megélje azt a fajta világot, amelyről környezete a fasizmus sötéttségében ábrándozott. A 13 éves Éva harcolt tehát az életéért a Harmadik Birodalom gonosz elállatiasodott, hóhéraival, – de a német vadállat legyőzte Évát.”⁷³

A gyerek heroizálása érhető tetten a magyar kiadás fedőlapján is, amelyet ez a mondat díszít, végig nagybetűkkel szedve. Ezt a kijelentést az emlékirat bizonyítja, így is igazolja az anya önmaga előtt a szemtanúk beszámolóinak valóságos voltát. Megerősíti benne, hogy a lánya „megállta a helyét” a földi pokolban is, mint egy hős szállt szembe „a Harmadik Birodalom gonosz, elállatiasodott, hóhéraival”. Életerős, értelmes, érzékeny, a világra nyitott, korához képest atlagon felüli szellemi képességekkel rendelkező kislánynak jeleníti meg gyermekét a gyászoló anya. A Szabadsághegyi Szanatóriumban fekvő, a gyász feldolgozását megkísérlő szülő által írt könyv éppen azt szolgálja, hogy egy ilyen – talán nagyban idealizált – kép maradjon meg róla.⁷⁴ Ebben az olvasatban ezt támasztja alá az is, hogy az *Éva lányom* című könyvnek az alcíme *Napló*, s az előszóból első olvasásra úgy tűnik, hogy azt teljes mértékben a kislány vetette papírra. E kép rögzülését célozza, hogy Zsolt Ágnes jelzés szinten nem hívja fel az olvasó figyelmét arra, hogy ez nem teljesen így van. Még nagy vonalakban is alig sejthető, hol húzódik a gyászoló anya és a megölt kislány írásainak határa. Az anya, akinek nem volt hol meggyászolni gyermekét, szavakból emelt számára nyilvános, méltó emlékhelyet, ahol saját lányát, mint zseniális naplóíró, életerős gyereket tisztelhetette, s akinek kitarásából és élni akarásából maga is erőt meríthetett. Az anya által fájdalmában emelt emlékhely megmaradt, s a meghalt kislány nevéhez azóta egy briliáns „napló” kötődik.

⁷² Zsolt 1947: 35.

⁷³ Zsolt 1947: 6.

⁷⁴ Az előszó datálásából tudható, hogy ekkor Zsolt Ágnes itt tartózkodott.

A visszaemlékezés szerkezete

Ebben a fejezetben, az anya gyászának kontextusában elemzem a könyvet, az első fejezettel ellentétben továbbra is kizárólag az ő alkotásának tekintve azt. Így érthető módon más jelentést kap Éva asszociatív szemantikus hálója is. Ebből a nézőpontból ez egy összetett metafora, mely végigvonul a könyvön. Az anya a lánynak a láncszerűen egymáshoz kapcsolódó elemekből felépülő halálfélelmet, és a rá váró jövő megérzését alapozza meg ezzel, mindvégig egy tragikus véget vetítve előre. (Ez jelenik meg a *kerékpár=Márta=Lengyelország=németek=halál* motívum különféle elemeinek is a többszöri feltűnésén, ismétlésén.) Ez az a cél, amelynek alárendeli Kamenyec-Podolszkij földrajzi elhelyezését is. S ebből a szemszögből távolról sem véletlen az első nagy vérengzés téves földrajzi elhelyezése, e „csúsztatás” révén lesz valóban azonos a két gyerek sorsa (Auschwitz = Kamenyec-Podolszkij). Hiszen amennyiben a várost nem Lengyelországban, hanem Ukrajnában helyezi el (ahol igazából található), akkor a szerző az összetett metafora egyik oszlopát veszíti el, s így már nem lehetne megjósolni a két sors kétségtelen párhuzamát az olvasónak például az erre épített gettóbeli álom segítségével; értelmetlenné válna a piros bicikli mint a metafora alapja is; vagy egyáltalán a gyerekek Márta sorsától való rettegése is haszontalan lenne.⁷⁵

Ha mint szerkesztett, kiadásra szánt visszaemlékezést vizsgáljuk a kötetet, akkor az asszociatív szemantikus háló mentén épülő szövegvezetési mód egészen a német megszállás napjáig – s bizonyos esetekben még azt követően is – azt a célt szolgálja, hogy a gyászoló anya minél több emléket, minél részletgazdagabb képeket vonaltasson fel a múltra vonatkozólag. A gyakori múltba kalandozás némi segítséget is jelenthetett a patikus leányának. A múltból könnyebb volt tetszőleges módon kiemelni egy-egy eseményt és beleszöni a naplóba, ellentétben a gyermek jelenének rekonstruálásával, hiszen az anya Budapesten, lánya pedig Nagyváradon élt. Az előzőekben is jeleztem azonban, hogy március 19-e fordulópont a szövegben. Ezt követően a gyerek már az egyre súlyosabbá váló helyzet miatt nem tud a múlt traumáira koncentrálni, s túlnyomórészt a jelen köti le a figyelmét. Ellenben, ha a sorok mögött nem egy tizenhárom éves kislányt, hanem annak anyját sejtjük, akkor ennek a fordulópontnak más a jelentése. Március 14-én, kedden érkezett meg Zsolt Ágnes a férjével Váradra. A kötet időszemléletében bekövetkező változás azzal is magyarázható, ha azt visszaemlékezésnek tekintjük, hogy az anya majdnem ekkortól volt együtt a gyerekekkel, így az ő szemszögből megírva a kötetet, a tapasztalatközösség miatt már lehetősége volt fokozatosan a jelenre összpontosítani, s ezért tűnik a szövegben a német megszállás e szempontból valamelyest fordulópontnak.

A forrás kezdő dátuma egy választott időpont, a kislány 13. születésnapja. Zsolt Ágnes minden bizonnyal ezzel igyekezett a kötetnek tragikus keretet adni,

⁷⁵ Amennyiben nem a fent említett írói döntés van Kamenyec-Podolszkij Lengyelországhoz való kötése mögött, akkor természetesen lehet egy egyszerű tévedés is.

a mű így az elpusztított gyermeke születésnapjától a „deportálás napjáig” tart, s ezt a választást az is megerősítette, hogy pontosan a tizenharmadik – s nem a korábbi – születésnapot tette meg a kötet kezdetének. A mű angol kiadásának jegyzetapparátusa is aláhúzza, a tizenharmadikai, pénteki születésnap már a kezdetek kezdetén baljós hangulatot kölcsönöz az írásnak. Ráadásul ez többszörösen visszaköszön a kezdő sorokban:

„13 éves lettem, tizenharmadikán és pénteken születtem, Ági nagyon babonás, csak szégyeli. Ez az első születésnapom, hogy Ági nem jött le. [...] A 13-ik születésnapomon nem jött haza”.⁷⁶

Az első bejegyzés egyben a bevezetés funkcióját is ellátja. A gyerek születésnapja alkalmából az anya a kislány életének legemlékezetesebb élményeinek felidézésébe kezd: „milyen sok olyasmi történt már velem, amire még akkor is emlékezni fogok, ha nagy leszek, sőt még akkor is, ha öreg leszek”.⁷⁷ Ezzel a mondattal indítva Zsolt Ágnes a gyerek és az anya életének legfontosabb eseményeit vázolja fel az olvasónak, s a későbbi bejegyzések tematikáját, főbb elemeit is előre vetíti. A Zsolt Ágnes által életre keltett Éva, amikor ifjú életén végigtekint, szinte csak negatív élményeket sorol fel. A felvonultatott gondolatfüzérek segítségével az első „bevezető” bejegyzés a gyerek családjának tagjait, a nagyszülőket, a szülőket, az alkalmazottakat, a szűk rokonságot, legjobb barátnőit is bemutatja röviden, s néhány jellemvonásukat kiemeli. Ezzel párhuzamosan megemlíti a család történetének fordulópontjait, így röviden szójt a szülők válásáról, a nevelőnő kényszerű menesztéséről, illetve Zsolt Béla börtönbüntetéséről és munkaszolgálatáról, a patika elvételéről, illetve Márta deportálásáról. Beszámol továbbá a család számára gondterhesnek megélt *vissza-csatolásról*, s annak következményeiről is.

A visszaemlékezés keretes szerkezetű. Míg az első bejegyzést úgy sűrítette össze Zsolt Ágnes, hogy abból „teljes” áttekintést kapjon az olvasó a főszereplő gyermekre, illetve annak környezetére vonatkozóan, addig az utolsó bejegyzés sokkal inkább a lezárást szolgálja. Különösen annak utolsó mondata: „Most látom, a barátságos csendőr beengedte Mariskát, nem tudok tovább írni, kis Naplóm, hullanak a könnyeim sietek Mariskához...”⁷⁸ A barátságos csendőr, mint szereplő, Zsolt Béla visszaemlékezésében is visszaköszön, Zsolt Ágnes talán innen vette át, de valószínűbb, hogy az azonos elnevezés a közös tapasztalatvilágból ered, és az ekkor már gettóban lakó családban tényleg így nevezték ezt az ide-

⁷⁶ Zsolt 1947: 7. A szövegnek már az első mondataiban negatív színben tűnik fel az anya. E mögött egyrészt sejthetjük a kislány valós tapasztalatát, hiszen érthető módon fájlalta, hogy édesanyja nem látogatta meg születésnapján. Azonban ha a kötet szerzőjének Zsolt Ágnest tekintjük, akkor az is lehetséges, hogy ez is önmarcangolásával függ össze, mivel a gyermeke utolsó születésnapját is elmulasztotta.

⁷⁷ Zsolt 1947: 7.

⁷⁸ Zsolt 1947: 76.

iglenezesen emberségesebb csendőrt. Az idézett utolsó mondatoknak célja, hogy kapcsolatot teremtsenek a napló és a hozzá csatolt levelek között. Ezek közül az első a család szakácsnőjének levele, amelyben a napló fennmaradásáról, a kanári elpusztulásáról, illetve az egykori négyszobás ház teljes kifosztásáról tájékoztatja Zsolt Ágneszt:

„Azt tetszik tudni, hogy Évike utolsó nap amikor a gettóba bejutottam ideadta a naplóját és azt mondta: »Nagyon vigyázzon rá Mariska, éppen úgy mint Mandira...«⁷⁹

Az utolsó bejegyzés(ek)en több ellentmondás érhető tetten. Zsolt Ágnes az előszóban azt írja, hogy lányát 1944. június 3-án tették vagonba, s Auschwitzba három nappal később érkezett meg. A könyvből azt is megtudni, hogy a Szacs-vay utca 20-ban lakott a gyerek a családjával,⁸⁰ és az utolsó, illetve az utolsó előtti bejegyzését állítólag május 29-én és 30-án írta. Ez ellentmond más forrásoknak, amelyek egybehangzóan⁸¹ azt állítják, hogy az utcának ezt a páros oldalát május 28-án deportálták. Így a gyerek ekkor semmiféleképpen sem írhatott naplót, akkor viszont Auschwitzba május 31-én érkezett. Ha viszont az anya bevezetőjét fogadjuk el, akkor a kislány – a rendelkezésre álló források alapján – nem lakhatott e házszám alatt, illetve valamilyen módon le kellett maradnia a transzportról, erről azonban egyetlen forrás sem tesz említést, így Zsolt Béla visszaemlékezése sem, ezért ezt nem tartom lehetségesnek.

A jelenlegi elemzés szemszögéből talán kevésbé fontos, hogy pontosan mely napon – 1944. május 28-án, 29-én, vagy ami a legvalószínűtlenebb, június 3-án – tették fel a tizenhárom éves kislányt a Lengyelország felé tartó marhavagonba. Az azonban életbevágóan fontos, hogy az előszóból kiderül, az anyában június *rmadika* az, amely mélyen és fájdalmasan belevésődött olyan dátumként, mint amikor egyetlen gyermekétől megfosztották, amíg ő „biztonságos helyen” bujkált. Mint majd később rá fogok világítani, ez a dátum, a harmadika, a gyereke halálával kötődött össze az emlékek és büntudat között őrlődő anyában.

⁷⁹ Zsolt 1947: 77.

⁸⁰ Zsolt 1947: 59.

⁸¹ A nagyváradai *Chevra Kadisa* 1949-ben kiadott, a gyásznapokat tartalmazó felhívása közzéteszi napra lebontva a transzportok számát, azt, hogy a gettó mely területeiről hurcolták el az embereket, illetve, hogy mely nap érkeztek Auschwitzba a szerelvények. Ezt az első deportálást május 25-re teszi. Eszerint a Szacs-vay utca páratlan oldalát a második transzporttal 27-én, míg a páros oldalt egy nappal később deportálták. A kimutatás összesen hét transzportról szól (zsidó kórház, Ullmann-palota) az utolsó, mely június 3-án indult, a partraszállás napján érkezett meg (Schön – Heller et al. [szerk.] 1981: 322). Leitner Sándornak, a nagyváradai ortodox zsidó hitközség utolsó elnökének naplója többé-kevésbé megerősíti a fenti képet (Schön – Heller et al. [szerk.] 1981: 310). A harmadik deportálási napot mind a *Chevra Kadisa*, mind pedig a Leitner-féle napló május 29-re teszi. Braham a következő deportálási napokat ismeri: május 22. (vidéki zsidóság); május 25; május 28–31; június 1; június 3; június 5 (Braham [szerk.] 2007: 322).

Az utolsó bejegyzés (és talán az utolsó előtti is) biztosan⁸² az anya műve, a valóságban ezt nem írhatta a gyerek, mert ezen a napon [május 29–30.] a források többsége szerint már deportálták. A könyvben Béla bácsinak nevezett újságíró a visszaemlékezésében minden bizonnyal megemlítette volna egy újabb s egyben utolsó találkozását a gyerekekkel. Másrészt, az anya ekkor már bujkált, hogy pontosan mikortól, azt nem tudni. De talán ez áll ama május 14-i bejegyzés mögött, amikor a szöveg szerzője megemlíti, hogy Béla bácsi már nincs velük: „Nagyapa a vezető gyógyszerész és most Ágit beírta a listára, hogy Béla bácsi látogathassa minden nap.”⁸³ Tehát ekkortól kezdve az anya az ideje túlnyomó többségét – nem mint látogató, hanem mint beteg⁸⁴ – a védettebb kórházban töltötte, nem pedig a szüleivel és gyerekeivel, a gettóban a számukra kijelölt helyen. A mélyen gyászoló anya olyan narratívát konstruált befejezőként, amely bár a valóságnak valószínűleg nem felelt meg, mégis enyhítette önvádját gyermeke elhagyása miatt. A „kislány” utolsó bejegyzésében nemcsak az anya, hanem Zsolt Béla is helyet kap, legalábbis a következő mondat erre enged következtetni:

„...most már nem is mondja senki azt, hogy visznek, hanem azt mondják: deportálnak. Ezt a szót még eddig nem hallottam és most Ági is azt mondja Béla bácsinak: Béluskám, nem érted, bennünket deportálnak!”⁸⁵

⁸² Azt, hogy ebben a bejegyzésben fikcióról van szó, az is bizonyítja, hogy itt Zsolt Ágnes téved a deportálással kapcsolatban (Zsolt 1947: 74). A rendelkezésre álló források alapján reggel, illetve délelőtt voltak a deportálások, s nem délután. Ezekről Leitner Sándor naplójában ad hírt (Schön – Heller et al. [szerk.] 1981: 311). Ugyancsak reggeli, délelőtti időpontot említ 1944. május 27-i, illetve 28-i és 31-i bejegyzésében. Ezt megerősíti visszaemlékezésében Zsolt Béla is, aki azt délutánra, illetve hajnalra teszi (Zsolt 1980: 56, 248).

⁸³ Zsolt Béla is megemlíti, hogy a szülészetben bujkáló felesége csak lopva s ritkán találkozhatott a szüleivel és gyerekeivel, mert attól tartottak, hogy a híres-hírhedt pesti újságíró rajtuk kezdik majd keresni, s így a nyomára akadnak (Zsolt 1980: 52). Ez a fontos mozzanat teljesen hiányzik a 1947-ben napvilágot látott könyvből, s egyben megerősíti azt a feltételezést, hogy ekkor már jórészt nem a gyerekeivel és családjával volt Zsolt Ágnes.

⁸⁴ A gyerekeknek az anyja kórházba való eltávozását minden valószínűséggel igyekeztek tompítani, hogy ne úgy élje meg, hogy Zsolt Ágnes otthagya őt, ezért van az, hogy rá a látogató és nem a beteg terminust használják. Azonban az idézetben is szereplő listára a gettóban ekkor már érvényben lévő szabályzat szerint csak a betegek és az ápolók kerültek föl (Katona 1946: 170). Tehát minden valószínűséggel Éva édesanyja ekkortól kezdve, mint beteg a gettókórházban volt, míg a gyerek a nagyszüleinél maradt. Az anya beteg (s esetleg nem ápoló) státusát megerősíti Steiner Róbert visszaemlékezése is, aki tizenkét évesen volt úgyszintén a nagyváradi gettóban, s édesanyjának régi barátnője volt Rácz Ágnes. A Steiner-féle visszaemlékezésből azonban kiszűrődik, hogy Kupfer Miksa volt az, aki két szökött beteg helyére felvette a Zsolt-házaspárt. Azt pontosan nem tudni, hogy mikor volt Steiner ennek a beszélgetésnek a fültanúja, de ekkor a kislány már nem volt velük. Feltehetőleg május 14-e és a deportálások megkezdése közötti napokra tehető. Erre így emlékezik Steiner: „Anyám megkérdezte régi barátnőjétől, Éva hol van. Ági azt felelte, hogy a nagyszülőknél. »Végig náluk volt. Azt gondoltuk, úgy lesz a legjobb, ha most is velük marad.« Erre anyám a következőt mondta: »Ilyen időkben a gyerekek az anyja mellett a helye. Ági, attól tartok, most az egyszer cserben hagyott az anyai ösztönöd.«” (Steiner 2005: 92.)

⁸⁵ Zsolt 1947: 75.

Ebből úgy tűnik, mintha a gyerek egy, az anyja és a mostohaapja közötti párbeszédnek lett volna tanúja. Nyilván azzal is saját lelkiismeretfurdalásán kíván enyhíteni, hogy jelzi: a memoárban életre keltett kislánya az utolsó napjaiban vele van, és az egész család együtt készül a deportálásra. Hasonló kérdéseket vet fel az a néhány mondat is, amely ugyancsak a záró bejegyzésben található:

„Valamit suttog most Ági és Béla bácsi, hogy visszamaradunk valami tifuszkórházban, állítólag azt fogjuk majd mondani, hogy Béla bácsinak flecktífusza van.”⁸⁶

Itt újra alá kell húzni: jelen esetben megint fikcióról van szó, hiszen Zsolt Béla – a rendelkezésre álló források alapján – nem hagyta el a zsidókórházat, így e ket-tőjük közötti beszélgetésnek nem lehetett fültanúja a kislány. Az anya számára ez a beszúrás két okból volt fontos: egyrészt így az általa konstruált múltban a lánya már tudott arról, hogy az anyja meg akarta menteni, így büntudatát csökkentette, másrészt az olvasónak jelzi, hogy a menekülési tervnek a kislány is része volt.

A végső bejegyzésben Zsolt Béla visszaemlékezésének egyes elemei köszönnek vissza, amikor hírt ad arról, hogy a kórházból miképpen követte végig a deportálás első hullámát. Ezt Zsolt Ágnes a barátságos csendőrrel mesélteti el, aki mint szemtanú ad hírt a gettó lakóinak az eseményről, pontosan megnevezve, hogy mennyi vizet kapnak, mennyi ruházatot vihetnek magukkal, illetve honnan indítják a vonatokat.

A válás az anya szemszögéből

Az 1947-ben megjelent könyvhöz Zsolt Ágnes két levelet mellékel. Az egyikről, amelyet Szabó Mariska, a Rácz család keresztény szakácsnője írt, már volt szó. A másikat Jusztí, a nevelőnő írta Knittelfeldből az első neveltjének, Áginak 1945. november 21-én. Mindkettő az életben maradt anya levelére válaszolt, és ezekből sejthető, hogy ebben az első levelében adott hírt kislánya megöléséről. Kérdés, hogy miért tartotta fontosnak Zsolt Béla felesége, hogy ezt a két levelet együtt jelentesse meg a naplómemoárral. Az első levélnek fő funkciója meglátásom szerint, hogy igazolja a napló létezését az olvasó előtt, hiszen ezen az információn túl a levél nem kapcsolódik a kötethez. Az osztrák nevelőnő levelének szerepe azonban jóval nehezebben értelmezhető.⁸⁷ A két egykori alkalmazottnak – bár talán a nevelőnő esetében a családtag helyénvalóbb kifejezés lenne – feltehetőleg nem azonos tartalmú levelet küldött Zsolt Ágnes.

⁸⁶ Zsolt 1947: 75.

⁸⁷ Hogyha az egész kötet Zsolt Ágnes alkotásának tekintem, akkor természetesen lehetséges, hogy a leveleket is ő írta, amelyeket művéhez csatolt, így is erősítve az olvasóban a gyereknapló hitelességét a szakácsnő szerepében. Egykori nevelőnője bőrébe bújva, pedig lehetősége volt, önvádját nyíltan megfogalmazva rámutatni azokra a pontokra ahol, mint szülő téves döntéseket hozott, amelyből fakadóan a büntudat különösen nyomasztotta.

Az egykori nevelőnőjével jóval őszintébb volt a viszonya (a levélben mindvégig tegezi Juszti Ágit), ellentétben a szakácsnő által írt levéllel, amelyben erősen a hivatalos formák – például megszólítás módja, a magázás – köszönnek vissza. A gyászoló anya a nevelőnőnek küldött levelében számolt be gyötrő bűntudatáról, amely azért nyomasztotta, mert gyermekével ellentétben életben maradt. Minden valószínűséggel erre utal a nevelőnő következő sora, amelyben az anya lelkiismeretfurdalását enyhítendő, hangsúlyozza hogy Zsolt Ágnes minden tőle telhetőt megtett a kislányáért a deportálás idején, azonban korábban meglehetősen elhanyagolta csemetéjét:

„S ha valamiben elmarasztallak, akkor az nem az, hogy Te élve maradtál és a gyerek halott, mert ez éppen úgy fordítva is megtörténhetett volna, hanem az, hogy elaltattad magad a reálisnak látszó körülményekkel, olyasmikkal, amiről fentebb írtam és nem harcoltad ki magadnak azt, hogy Éva, ha sokkal szerényebb anyagi feltételek mellett is, de Veled és Nálad éljen.”⁸⁸

A nevelőnő szókimondó levele erős kritikát fogalmaz meg az anyával szemben:

„Te, aki úgy harcoltál uradért, amikor minden ember mondta, hogy reménytelen harcba indulsz, Te, aki végül most is kihoztad abból a borzalomból, amiben ott Váradon voltatok és végül Te, aki megérted az embereket, mert van valami érzéked az ilyesmihez, Te, Ágikám ebben a kérdésben nem álltál helyt!”⁸⁹

Juszti, aki az anya szerepét töltötte be a kislány életében, nyíltan megírta Zsolt Ágnesnek, hogy:

„Éva nagyon szeretett Téged, csak másképp, ahogy gyerekek általában anyjukat szeretni szokták. Te voltál az ideálja, mert szépnek és okosnak tartott, mindenáron hasonlítani akart, Te tudtad őt a legjobban mulattatni. Éva, igenis boldogtalannak érezte magát a nagyszülői házban. Soha nem mondta ki, de mindig éreztem, hogy soha nem mentett fel Téged az alól, hogy elváltatok, és Te Pestre mentél nélküle.”⁹⁰

A levélben nemcsak a gyászoló anyát, hanem önmagát is vádolja, hogy miért nem mentette meg Évát, és ehelyett törvénytisztelő állampolgárként ölbetett kézzel nézte végig, hogy a kislányt, aki anyjaként szerette, gettóba hurcolják, majd deportálják. Ha az anya memoárjaként olvassuk a könyvet – és eltekin-tünk attól, hogy a könyv sorai elvált szülők gyerekének tapasztalatait is tükrö-

---

⁸⁸ Zsolt 1947: 81.

⁸⁹ Zsolt 1947: 81.

⁹⁰ Zsolt 1947: 80.

zik⁹¹ –, akkor a válásnak többszöri visszatérése a szövegben nyilvánvalóan erre a nevelőnő által közvetített képre vezethető vissza. Az édesanya a gyermek szemszögéből próbál magára tekinteni, ezt mutatja az is, hogy magát mindvégig Ági-ként (és egyszer sem anyaként) nevezi meg, ezzel is érzékeltetve a lánya és közte lévő különleges – nem anya-gyerek – viszonyt. A kötetben önmagáról úgy szól, mint aki a szerepre alkalmatlan, és számos olyan epizód van, amely ezt a képet erősíti. Szinte alig akad olyan, ami ezt ellensúlyozná. E mögött az önvád húzódik meg, amelyet az táplál, hogy visszatekintve a gyerek sorsára, a deportálásig sem tett meg mindent, hogy rövidre szabott élete boldog legyen. Az anya talán ezt kívánta árnyalni azoknak a vágyaknak a felvonultatásával, amelyek a háború utánra vonatkoznak, s amelyek az anya és lánya együttélését vetítik előre. Ezek többször megjelennek, így állítva szembe a gyerek által negatívan megélt jelent a boldog jövővel, amikor a „család” már együtt van:

„Ha pedig nem lesz már az újságírónak zsidótörvény, akkor Béla bácsinál fogok lakni Pesten. Ezért mondja Ági, hogy átmeneti idő az, amit itt töltök a nagypapáék-nál és a végleges, az igazi otthonom náluk lesz Pesten.”⁹²

Ezek a mondatok, ahogy a visszaemlékező Zsolt Ágnes egykori tervei is bizonyítják, ugyanúgy lehetnek a kislánynak is – ha a szöveg szerzőjének őt tekintjük – a jövőre vonatkozó tervei, amiket szülőanyjától hallott. Ha Zsolt Ágnes memoárjának tekintjük a kötetet, akkor a válás, mint visszatérő téma mögött a szerző lelkifurdalását kell sejttenünk, amelynek tompítását szolgálja a boldog pesti jövő többszöri megjelenítése. Egyben az anyát is igazolja, aki csak kényeszerű körülmények hatására mondott le gyerekeiről, s bízta azt Nagyváradon élő szüleire és nevelőnjére.

„...közüggyé lett magánvádam önmagam ellen, hogy miért maradtam életben.”

Az 1947-es könyvismerttetéseket áttekintve kiderül, hogy már akkor sem tudták pontosan, kinek az alkotása a vékonyka kötet. A recenziók október-november táján jelentek meg. A cikkek mindegyike aláhúzza, hogy az eredeti naplónak fontos szerepe volt a könyv elkészülésében. Azonban, hogy a könyv és az eredeti

⁹¹ A gyerekeknek a szülőről alkotott képét úgy próbálták megvédeni, illetve a trauma emlékezetét tompítani, hogy a válást békés szétválásként interpretálták számára. A napló ennek a képnek a lenyomatát viseli magán. Azonban Zsolt Béla visszaemlékezéséből egészen más kép rajzolódik ki: „Hosszú válóperí csata és személyes harc után, kompromisszumként végül úgy döntöttek a szülei, hogy sem nálunk, sem az apjánál, hanem a nagyszüleinél fog lakni. A feleségem havonként egyszer leutazott hozzá egy-két hétre, s a nyári szünetben felhozta Pestre” (Zsolt 1980: 270).

⁹² Zsolt 1947: 17.

napló milyen mértékben feleltethető meg egymásnak, annak megítélése recenzióktól függően változik.⁹³

A recenziók szövegei közül Zsolt Béláét tartom a leghitelesebbnek, hiszen a férj minden bizonnyal tisztában volt a könyv keletkezéstörténetének részleteivel. Erre utal, hogy az általa szerkesztett *Haladás*ban féloldalas ismertetés látott az ő tollából napvilágot:

„Most jelent meg feleségem »Éva lányom« című könyve. A könyvben emlékezetből első házasságából való tizenhárom éves kislányának naplóját rekonstruálta. Ezt a csilagszemű kislányt 1944. október tizenhetedikén megégették.”⁹⁴

Később is hangsúlyozza, hogy nem szimpla visszaemlékezésről van szó, hanem az anya a kislánya naplóját felhasználta és kiegészítette: „Ezt a tizenhárom éves kislányt, akit felségem könyve naplója töredékeiből megelevenít, talán mindenkinél jobban szerettem...”⁹⁵

Az anya a következő véleménnyel volt a könyvről: „Ezzel a könyvvel közügygé lett magánvádom önmagam ellen, hogy miért maradtam életben.”⁹⁶ Zsolt Ágnes saját emlékeinek megírásával és lánya naplójának kiadásával kísérletet tett arra, hogy a traumát megpróbálja feldolgozni. De önmarcangoló lelkiismeretét így sem sikerült megnyugtatnia. Talán az egykori nevelőnője tanácsát próbálta megfogadni:

„Szeretném, ha Te megtalálnád a helyed a világban, neked van feladatod, ott az urad. Te fiatal vagy és vannak képességeid. Próbáld meg dolgozni, tudom, hogy nagyon nehéz de mégis azt hiszem, hogy számodra a munka az egyetlen, ami majd elviselhetővé teszi az életet.”⁹⁷

A háború után a *Világosság* és a *Világ* közölte cikkeit és riportjait, s a *Magyar Nemzet* belső munkatársa lett. A vészkorszak után egyedül férje maradt mellette, akinek támogatására az életét tette fel. Azonban férje, akihez lányánál is jobban ragaszkodott, 1949-ben⁹⁸ gégerákban⁹⁹ meghalt. Ekkortól kezdve feltehetőleg fokozott erővel tört rá az önvád és a magány. A gyász, amelyet fiatalon megölt lánya fölött érzett, nem tompult az évek során, és nem tudta megbocsátani magának, hogy ő még az élők között van. Végül harmadikán – e nap az önvád alatt őrlődő anyában a kislánya deportálásával forrott egybe elválaszthatatlanul –, 1951 auguszt-

⁹³ A kötetről a következő ismertetések jelentek meg: *Politika* 1947. november 22. 10; *Világosság* 1944. november 4. 2; *Szivárvány* 1947. november 15. 20.

⁹⁴ *Haladás* 1947. október 30. 3.

⁹⁵ *Haladás* 1947. október 30. 3.

⁹⁶ *Politika* 1947. november 22. 10.

⁹⁷ Zsolt 1947: 83.

⁹⁸ <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC17155/17431.htm>

⁹⁹ Steiner 2005: 94–95.

tusában harminckilenc évesen öngyilkos lett.¹⁰⁰ Felvágta az ereit.¹⁰¹ Az önpusztítás e formája, mint utaltam rá, már előbb is megfogalmazódott benne, hiszen hét évvel korábban – közvetlenül az után, hogy megtudta, az egész családját deportálták – így próbált öngyilkosságot elkövetni: „Csak percekre hagyták magára, de véresre tépte az ütőerét a csuklóján...”¹⁰² Holtteste – amelyet házában találtak meg – a tizenhárom évesen meggyilkolt kislánya képe mellett feküdt.¹⁰³

* * *

A kislány naplója, az anya memoárja máig nem került elő. Legvalószínűbb, hogy a két korábban vázolt nézőpont között húzódik meg a „valóság”. Egy Zsolt Ágnes által átdolgozott gyereknaplóról beszélhetünk, amelybe a gyászoló anya saját emlékeit is beleszötte, több helyen kiegészítve azt. Talán olyan átalakításokat végzett a gyerekkéziraton, mint amilyeneket Anne naplóján Otto Frank, annak megjelentetése előtt. Az eredeti kéziratok híján az olvasóra bízom, hogy a korábban vázolt elemzésekre támaszkodva, saját képét erről a nagyszerű könyvről megalkossa.

FORRÁSOK

Zsolt Ágnes 1947: *Éva lányom. Napló*. Budapest.

Heyman, Éva 1974: *The diary of Éva Heyman*. Jerusalem.

Haladás, 1947. október 30.

Politika, 1947. november 22.

Világosság, 1944. november 4.

Szivárvány, 1947. november 15.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Braham, Randolph L. 2007 (szerk.): *A magyar holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest.

Ember Mária 1995: A holocaust a magyar prózairodalomban. In: Kabdebó Lóránt – Schmidt Erzsébet (szerk.): *Holocaust a művészetekben*. Pécs, 154–159.

Karsai László 2001: *Holokauszt*. Budapest.

¹⁰⁰<http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC17155/17430.htm>

¹⁰¹Steiner 2005: 95.

¹⁰²Zsolt 1980: 290.

¹⁰³Heyman 1974: 14.

- Katona Béla 1946: *Várad a viharban*. H. n.
- Keller Andor 1964: *Déli posta*. Budapest.
- Kunt Ernő 1981: *A halál tükrében*. Budapest.
- Lejeune, Philippe 2003: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Budapest.
- Magyar Életrajzi Lexikon*: <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC17155/17430.htm> (Utolsó letöltés: 2010. november 22.)
- Nagy Sz. Péter 1990: *Zsolt Béla*. Budapest.
- Ormos Mária 1998: *Magyarország a két világháború között. 1914–1945*. Debrecen.
- Pécsi Katalin é. n.: Women's Voices in Hungarian Holocaust Literature <http://www.theverylongview.com/WATH/essays/womensvoices.htm> (Utolsó letöltés: 2010. november 22.)
- Péter H. Mária 2002: *Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai*. Kolozsvár.
- Pilling János (szerk.) 2003: *Gyász*. Budapest.
- Pilling János 2001: „Adj szót fájdalomnak”. A gyász lélektana és a gyászolók segítése. In: Polcz Alaine – Angyal Eleonóra: *Letakart tükrök. Halál, temetkezés, gyász*. Budapest, 207–241.
- Schön Dezső – Heller Mose et al. (szerk.) 1981: *A tegnap városa: a nagyvárad zsidóság emlékkönyve*. Tel-Aviv.
- Steiner Róbert (Reuven Tsur) 2005: *Menekülés a gettóból: egy nagyvárad zsidó család története*. Budapest.
- Szőke György 1995: „Én nem akarok meghalni” – Egy Soa-napló tanulságai. In: Kabdebó Lóránt – Schmidt Erzsébet (szerk.): *Holocaust a művészetekben*. Pécs, 160–164.
- Zapruder, Alexandra (ed.) 2004: *Salvaged Pages: Young Writers' Diaries of the Holocaust*. New Haven – London.
- Zsolt Béla 1980: *Kilenc koffer*. Budapest.

Murai András – Tóth Eszter Zsófia

Hogyan képzeljük el?

A holokauszt emlékezete és a helyszín rekonstrukciója dokumentumfilmekben

Tanulmányunk alap gondolata, hogy a dokumentumfilmek „az eredeti helyszín” rekonstrukciójára törekedve jelentősen hozzájárulnak a holokausztról való tudásunk alakulásához, vagyis a másodlagos emlékezet megteremtéséhez. Hogyan képzeljük el a gettót, a lágert, hová helyezzük a megaláztatások és pusztítások sorát? Mindehhez milyen módszerekkel él a dokumentumfilm mint a kollektív emlékezet eszköze, milyen narratív eljárásokkal és vizuális megoldásokkal építi fel a múltat? E kérdések nem csupán azért fontosak, mert a holokausztról való beszéd egyik sarokpontjához, az ábrázolhatóság szükségességének és egyúttal megjeleníthetetlenségének paradoxához kapcsolódnak, hanem azért is, mert az egykori események térbeli megjelenítése nélkülözhetetlen mind a személyes, mind a kollektív emlékezethez. Az emlékezet a „konkrétban” gyökerezik, időhöz és térhez kötött: a múltról mindig úgy gondolkodunk, mint ami akkor és ott történt.

Írásunkban elsősorban magyar dokumentumfilmeket, valamint a holokauszt reprezentációjában mérföldkőnek számító *Shoah* című 1985-ös Claude Lanzmann-filmet elemezve négy módszert emelünk ki, amelyekkel a dokumentumfilmek a holokauszt helyszíneit rekonstruálják: visszatérés a helyszínre; a múlt jeleinek hiánya; a helyszín elbeszélésekből történő rekonstruálása; archív felvételek használata.

A múltról kialakult tudásunk két alapvető komponensből függ: az emlékezet médiumától és az értelmezési kerettől. Az emlékezéshez nélkülözhetetlenek azok az eszközök (esetünkben a film), amelyekken keresztül a múlt átélhetővé, „megtapasztalhatóvá” válik a jelenben, a közvetítő közegek sajátosságai pedig meghatározzák a múlt értelmezéseinek lehetőségeit.¹ Fontos szerepe van továbbá a kortárs társadalmi keretnek, ugyanis az emlékezés a mindenkori jelen értelmezési keretében zajló konstrukciós tevékenység. Írásunkban kitérünk arra, hogy a szocialista időszakban, amikor tabusították a holokauszt megélt történeteit, a filmes alkotások mégis hogyan ábrázolták ezt a kétszeresen is ábrázolhatatlant. Hiszen míg a holokauszt elbeszélhetlenségének problémája hosszú könyvespolcokat tölt meg,² addig ezzel szemben a szocialista rendszerben mind

¹ Film és kollektív emlékezet kapcsolatáról bővebben lásd Murai 2008.

² Csupán egyetlen példát kiemelve: Fehéri György a holokausztról szóló dokumentumfilmeket elemző írásában két szélsőséges véleményt különböztet meg: a holokauszt alapjában véve ábrázolhatatlan (Wiesel, Lyotard), illetve mégis ábrázolható, megszorításokkal (Semprun, Klüger). Fehéri 2009: 11–13.

a hivatalos diskurzusban, mind a magánbeszélgetésekben tabutémának számított a holokauszt elbeszélése, illetve egyáltalán a zsidó identitáshoz köthető kérdések tárgyalása.³

AZ ELSŐDLEGES ÉS A MÁSODLAGOS EMLÉKEZET

Az emlékezet és a generációk kapcsolatához más-más nézőpontból közelítenek a különböző emlékezet-elméletek, ugyanakkor közös vonásuk a konstruktivista ábrázolásmód. Ennek egyik megalapozója Maurice Halbwachs.⁴ Halbwachs meglehetősen radikális tétele szerint a tökéletes magányban felnövekvő egyén nem lenne képes emlékezni, mivel az emlékezet a szocializálódás folyamán tapad az emberhez. Jóllehet mindig az egyén az, aki emlékezettel „rendelkezik”, az emlékezőképesség mégis kollektív produktum. Bár a kollektívumok nem rendelkeznek emlékezettel, de meghatározóan befolyásolják tagjaik emlékezetét. Még a legszemélyesebbnek mondható emlékek is csak társadalmi csoportok keretei közt zajló kommunikációban és interakcióban születnek meg. Így e feltevés értelmében nemcsak a másokkal kapcsolatos tapasztalatokra emlékezünk, hanem arra is, amit ők maguk mesélnek el, igazolnak és tükröznek vissza. Ezért élményeinkre is mások vonatkozásában, a jelentések társadalmi méretű összefüggésének keretei közt teszünk szert.

„Nem tudunk másként emlékezni, mint hogy megtaláljuk a kollektív emlékezet keretei között a bennünket érdeklő múltbeli eseményeket.”⁵

Az emlékezést tehát úgy is felfoghatjuk, mint a jelen kommunikációját a múlttal: akkor és azáltal keletkezik, amikor és ahogyan a jelen megszólítja. Assmann megfogalmazásában:

„a múltat a jelen nem egyszerűen »befogadja«. A jelent a múlt bizonyos körülmények között fel is keresi.”⁶

A múlt „felkeresését”, az idősíkok, illetve az ezekhez kötődő generációk közötti kommunikációt, a megélt tapasztalat (a holokauszt esetében traumatappasztalat) átörökítésének, átadásának folyamatát és problémáit láthatjuk az elsődleges és a másodlagos emlékezet kapcsolatában.

³ Erről részletesebben lásd: Erős – Kovács – Lévai 1985. Virág Teréznek és tanítványainak a témához kötődő kutatásai, a tabusítás következménye a második-harmadik generációnál csak a rendszerváltás után jelentek meg: László (szerk.) 1995; Virág 2000, 2001; illetve Virág (szerk.) 1997.

⁴ Halbwachs 2000.

⁵ Halbwachs 2000: 143.

⁶ Assmann 2003: 24.

Az elsődleges emlékezet saját, szubjektív tapasztalaton alapul, ezért töredeztet, s az adott múltbeli eseményt átélő generációnak nincs teljes rálátása, egységes képe a történésekről. A másodlagos a következő generációk emlékezete, amely tagjainak nincsen saját, kortársi tapasztalata az adott múltbeli eseményre vonatkozóan, ugyanakkor az elsődleges, széttöredeztet tapasztalatot a másodlagos emlékezet egységesebbé, letisztultabbá alakítja.⁷ Más megközelítésben a Jan Assmann nevéhez fűződő kommunikatív és kulturális emlékezet elhatárolása teszi érthetővé a generációk közötti történelmi traumatapasztalat különbségeit. Assmann kommunikatív emlékezet alatt a kortársakkal osztozott emlékeket érti, példának a nemzedéki emlékezetet említi. Az idő múlásával – egy emberöltő, 40–50 év korszakos határt jelent – az emlékek átalakulnak, vagy amennyiben nem kerülnek átadásra, el is tűnhetnek. Egy emberöltő után a múlt kimozdul addigi emlékezeti helyéből és 80–100 év után már senkinek sem lesz tapasztalata a múlt adott eseményeire vonatkozóan. Ekkor már az eseményekből való közös részesezés helyét a hivatalos mnemotechnika veszi át.⁸ Az emlékezetnek ezt a változását követhetjük nyomon a holokauszt reprezentációjával kapcsolatban is, hiszen az 1970-es és különösen az 1980-as évektől a túlélők elbeszéléseinek száma jelentősen megnőtt a dokumentumfilmekben és az interjúkötetekben egyaránt. Fehéri György egy 1998-as konferencia adatait idézve megállapította, hogy az 1980-as évektől emelkedett meg érzékelhetően a holokausztról szóló filmes alkotások száma.⁹ Ez az időszak abból a szempontból is jelentősnek tűnik, hogy addigra körülbelül 40 év, vagyis az Assmann által korszakos küszöbnek nevezett idő telt el a holokauszt óta. Ennyi idő után a csoport ama tagjai, akik fiatal felnőtt korukban egy jelentős esemény részesei voltak, időseödve egyre több motivációval rendelkeznek ahhoz, hogy élményeiket rögzítsék és áthagyományozzák. Elképzelhető tehát, hogy a téma iránt megnövekedett érdeklődés nemcsak a politikai légkör enyhülésének, hanem az eseményekhez képest eltelt időnek is köszönhető volt.

Az elfojtott, kollektív felejtésbe kényszerített 20. századi kataklizmákat nyilvánosságra hozó történelmi dokumentumfilmek Magyarországon csak a 80-as években jelentek meg. A sort a második világháború magyar katasztrófáját bemutató filmek, a *Krónika* és a *Pergőtűz* (Sára Sándor rendezései) nyitották meg, emellett a Rákosi-rendszert leleplező filmek is készültek (például: Ember Judit: *Pócspetri*, melyet a rendszerváltásig nem mutattak be; Gyarmathy Livia – Böszörményi Géza: *Recsk*). A holokausztról is készült néhány dokumentumfilm (Jancsó Miklós: *Jelenlét*, a filmet 1965-ös készítésekor nem mutatták be; B. Révész László: *A látogatás*; Gazdag Gyula: *Társasutazás*). A holokauszt témáját feldolgozó dokumentumfilmek azonban többségében a rendszerváltozás után születtek.

Hogyan részesezhetnek a későbbi generációk tagjai a saját traumatapasztalattal rendelkezők „tudásából”? Mielőtt rátérünk arra, hogyan történik (történhet)

⁷ Vö. Koselleck 1999.

⁸ Assmann 1999: 49–66.

⁹ Fehéri 2009: 27.

az elsődleges emlékezet traumatapasztalatának átadása a dokumentumfilmekben, először a traumatapasztalat fogalmát és jelenségét értelmezzük a holokausztra vonatkozóan.

TRAUMA

A trauma a pszichén keletkezett soha be nem gyógyuló seb. Kai Erikson háromféle traumatípust elemez munkájában. Eszerint az *egyéni trauma* olyan pszichikai behatás, amely olyan hirtelen és brutális erővel töri át a pszichikai gátakat, hogy az egyén nem tud arra hatékony választ adni. A *szociális trauma* károsítja az embereket összefűző kapcsolatokat, és kétségbe vonja a közösség addig meglévő érzését. A *kollektív trauma* pedig lassan és észrevétlenül szivárog be azok tudatába, akik szenvednek tőle, tehát nem jellemzi az a hirtelenség, amelyet általában hozzá kapcsolunk. De mindenképpen sokkal jár együtt, annak fokozatos felismerésével, hogy a közösség nem létezik megtartó keretként az egyén számára.¹⁰

Erős Ferenc a trauma három szintjét különbözteti meg: *individuális trauma*: traumatapasztalattal csak az egyén rendelkezhet; *csoporth trauma*: több személy hasonló helyzetben elszenvedett élménye; *kollektív trauma*: egyéni elbeszéléseken alapul, ezek az egyéni elbeszélések a forrásai a kollektív traumának. A kollektív trauma a másodlagos emlékezettel van összefüggésben: a saját tapasztalat reprezentációi társadalmi méretűvé teszik/tehetik a következő generációk számára. Erős Ferenc szerint traumatizáltnak lenni azt is jelenti, hogy az esemény képei megszállva tartják a személyt. A kollektív traumánál az élmények közös vonásaira, a megjelenített, elbeszélte események alakzataira és társadalmi hatására figyelünk.¹¹ Az egyéni traumát a gyógyulás miatt kell elbeszélni, a kollektív traumát azért, hogy tovább éljen, mások is „részeseivé váljanak”.

Heller Ágnes a trauma fogalmát a modernitással tekinti egyidősnek, mivel a felvilágosodás óta nem számít legitim tapasztalatnak az életútban az agresszió, a fizikai-pszichikai bántalom természetessége. A trauma létrejöttének ugyanis az a feltétele, hogy az elszenvedő ne tekintse természetesnek az elszenvedett sérelmeket, jogtalanságokat. A modernitáshoz köthető továbbá az az elképzelés is, hogy a trauma kibeszélés által feloldható.¹² Heller Ágnes szerint a traumaszindróma két különálló részből áll. Egyrészt a traumatapasztalat szindrómájából, másrészt – esetleg sokkal később – a neurotikus trauma szindrómájából. Míg az elsőnek látható jelei nincsenek, addig a másodiknak tünete az elhallgatás, illetve a tagadás. A szerző szerint a trauma olyan puskaövé, mely halálos sebet ejt a pszichén: kezelni, kötni lehet, de sosem gyógyul be, ha mégis, a heg akkor is ott marad.¹³

¹⁰ Erikson 1994.

¹¹ Erős 2007: 17, 24.

¹² Heller 2006.

¹³ Heller 2006.

S. Varga Pál szerint a kollektív trauma részesének, szemben az egyéni traumát elszenvettedel, megvan arra a lehetősége, hogy csoportélményként beszélje ki a traumában feltáruló értelmetlenséget. Szemben az egyedi trauma értelemromboló hatásával, a közösen megélt traumatapasztalat narratív identitásképző tényezővé is válhat az életútban.¹⁴ Takács Miklós a trauma vándorló fogalmáról szóló úttörő írásában viszont ezzel szemben említi a kollektív trauma kibeszéletlenségének következményeként másodlagos traumatizációnak nevezett lélektani jelenséget, amikor a holokauszt túlélők átadják gyermekeiknek saját lelki sérüléseiket. Idézi Dori Laubot is, aki szerint a traumát átélt személyen eluralkodó halálösztön következménye az, hogy nem tudja elbeszélni a vele megtörténtekeket. Bernard Giesen a tettes-trauma kapcsán szintén azt a motívumot hangsúlyozza, hogy a traumában a traumatizáltak a halálközeli élményt tapasztalták meg. L. J. Michels pedig egyenesen a tettesek és áldozatok hallgatásban megtestesülő koalíciójáról ír. Ezen ábrázolás szerint a tettesek a felelősségre vonás elmaradásának reményében, az áldozatok a traumatizáltság miatt hallgatnak, fojtják el a történtekeket.¹⁵ Az unokák generációjának traumatizáltságára egy irodalmi példát is idézhetünk a sok közül: Jean Molla *Sobibor* című regényét, amelyben a szerző ábrázolásában a család kibeszéletlen holokauszt élménye miatt is lesz anorexiás az unoka.¹⁶

Hogyan válhatnak a holokauszt túlélők élményei társadalmi szintű, kollektív traumatapasztalattá? A trauma elbeszélésekben él tovább. Az elbeszélésekben megjelenő múlt az emlékezések konstrukciói. A reprezentáció, tehát a traumatapasztalat-átadás folyamatának fontos eleme az emlékezeti tér megjelenítése: e nélkül az élmények elbeszélése nem mehet végbe.

AZ „EREDETI HELYSZÍN” MÓDSZERE A HOLOKAUSZTRÓL SZÓLÓ DOKUMENTUMFILMEKBEN

A személyes élmények elbeszéléséhez és a kollektív emlékezet kialakulásához elválaszthatatlanul hozzátartozik a helyszín leírása, illetve megmutatása. A kollektív emlékezet térbeli és időbeli kötöttségével kapcsolatban írja Assmann:

„Az emlékezés alakzatai megkínávják, hogy egy bizonyos térbeli hely kapcsán öltse-
nek alakot, és meghatározott időponthoz kötődjék felidézésük. [...] Az emlékezet-
nek helyszínekre van szüksége, és térbeliesítésre hajlik.”¹⁷

A történelmi témájú dokumentumfilmek gyakran élnek az „eredeti helyszín” módszerével, vagyis (re)konstruálják a múltbeli események elbeszéléséhez

---

¹⁴ S. Varga 2009.

¹⁵ Takács 2009: 4–7.

¹⁶ Molla 2008.

¹⁷ Assmann 1999: 39–40.

nélkülözhetetlen teret. A következőkben e (re)konstrukciós folyamat négy alapvető módszerét mutatjuk be.

Visszatérés a helyszínre – szembesülés a múlt jeleivel

Ebben az esetben a film szereplői, a túlélők, a szemtanúk és a film készítői keresik fel az egykori események helyszínét. A múlt jelei a mában az emlékezési folyamat kiváltói vagy felerősítői. A hely funkciója ekkor az emlékek előhívása, az érzések felidézése, a múlt eseményeivel való szembesítés. Ennek a módszernek kitűnő példáját nyújtja Gazdag Gyula *Társasutazás* című 1984-es filmje.

A filmben 40 évvel a deportálások után térnek vissza Auschwitzba a túlélők, egy Coopturist által szervezett utazás során. A szocialista időszakban az állampolgárok ellenőrzésének egyik módja volt az is, hogy külföldre elsősorban szervezett formában utazhattak. Így csoportosan, idegenvezetéssel mindenekelőtt olyan műemlékekkel ismerkedhettek meg, amelyek a munkásmozgalmi múlt-hoz kötődtek. A csoportos utazási formával az állam képviselői továbbá kisebbségnek tartották annak veszélyét, hogy valaki esetleg nem tér haza, vagyis korabeli szóhasználatnál élve, disszidál. Az auschwitzi kirándulásnak mindezek mellett a felszabadulás 40. évfordulójához kötődő emléktúra jellege is volt, ahogyan azt egy kortárs kritikus hangsúlyozta is.¹⁸ A társas utazás módját a korabeli kritika párhuzamba állította az amerikaiaknak a normandiai partraszállás évfordulójára szervezett nosztalgia kirándulásaival, ahová „nyugdíjasan, pohosan, családdal és Nikon fényképezőgéppel” mentek az egykori partraszállók.¹⁹

A filmben az emlékezést két jelenség szabályozza: az együttlét, a közösen felidézett múlt és az eredeti helyszín. A kamera szerepe a megfigyelés, az események követése, kevésbé a beavatkozás. A résztvevők már az egy napos, négy Ikarus busszal megtett út során is meséltek. Először az autóbuszban, aztán egy éttermi közös vacsorán idézték fel emlékeiket, azonban nem a kamerának, hanem egymásnak. A beszélgetések, az egymással néha vitatkozó, egymást pontosító, kiegészítő visszaemlékezések nem időrendben elevenítették fel az eseményeket, a néző a túlélők emlék-mozzaikjaiból ismerheti meg a deportálások menetét, a lekopaszítást, a lágeréletet. Az elbeszélte történetek tragikumának ellenpontját képezték a film első felében magának a csoportos utazásnak a groteszk jelenségei, a gyülekezés a buszoknál, vagy az étterem békebeli környezete:

„Szmokingos pincérek szolgálják fel a habzó cseh sört, s közben beszélnek az utazók a cementkádokról, amelyekben emberzsírból főzték a szappant.”²⁰

¹⁸ Létay 1985.

¹⁹ Lengyel 1985.

²⁰ Lengyel 1985.

Auschwitzban, az eredeti helyszín emlékfelidező funkciójának hatására az addig beszélgetők elnémultak, sírva fakadtak, keresték szeretteik nevét a falra vésett áldozatok listáján. A film külön érdekessége egy önreflexív motívum is: magát a rendezőt is láthatjuk szereplőként, amikor segítségére siet egy lábát eltörő idős asszonynak. A kortárs filmkritikus ezt a gesztust úgy értelmezte, hogy a rendező kilépett a szerepéből, és hirtelen magasabbrendűvé vált számára a segítségnyújtás a film elkészítéséhez képest.

„Arról a jelenetről beszélek, ahol egy asszony eltöri a lábát. Egyszerre csak feltűnik mellette a képen a rendező alakja. Baj van, segíteni kell, ott van az események közép-pontja, az ember nem gondolkodik azon, hogy mi lesz majd ezzel a filmen; lesz, amilyen lesz, külön kell megoldani.”²¹

Egy másik kritikus szerint a jelenet ismét a kiszolgáltatottságot szimbolizálta.

„Egy idősebb asszony elesik, jajveszékkel, nem tud felállni. Jönnek a mentők, elszállítják egy ismeretlen nyelvű ország ismeretlen autóján, egy ismeretlen kórházba, egyedül, betegen, kiszolgáltatottan. A múlt nem ereszt. Görög sorsdrámákból másolt olcsó hatásvadászat, mondhatnánk, ha egy játékfilm kockáin látnánk a néni rémült arcát a hordályon, búcsúzkodó tekintetét a mentőautó ablakából.”²²

Ez a jelenet azonban ellentételezéseként is értelmezhető: békeidőben még láb-törés esetén is számíthatunk embertársaink segítségére, ugyanez nem történt meg a holokauszt áldozataival, akiknek sorsával szomszédaiak sem vállaltak közösséget, és ritkán nyilvánítottak ki velük szolidaritást.²³

A *Társasutazás* megjeleníti a kollektív emlékezés társadalmi sajátosságait is, az 1980-as években működő emlékezési mechanizmusokat. A történet elején a részvételi jegyüket lobogtató utasok a film során megfogalmazták azokat a félelmeket is, amelyek nemcsak az egyéni életútban feldolgozhatatlan trauma sebeit jelenítik meg, hanem a kortárs környezetet is. Így például az egyik szereplőt önvád kínozza, hogy miért ment engedelmesen Auschwitzba, egy másik a felelősöket kereste. Az egyik visszaemlékező iskolás lányként félt attól, hogy társasága kiközösíti, ha kiderül zsidó származása. Egy másik arról számolt be, milyen félelemmel töltötte el, amikor egy kórteremben Hitler dicsőítését kellett végighallgatnia.²⁴

²¹ Lengyel 1985.

²² Székely 1985.

²³ A szomszédok történetét dolgozta fel Varga Zsuzsanna 2005-ös dokumentumfilmje, melynek címe: *Szomszédok voltak*. A Kőszegen forgatott film ismertetője szerint: „Gettó, téglagyár, vasútállomás, tömegsír – ezúttal a magyarországi zsidók szomszédai emlékeznek. Mit tettek és mit tehettek volna? Mit láttak és mit akartak látni a közvetlen közelükben zajló eseményekből a második világháború végnapjaiban?” http://www.zsurlofilm.com/Szomszedokvoltak/zsu_szom_m_sz.htm (Utolsó letöltés: 2010. július 10.)

²⁴ Székely 1985.

Elek Judit *Mondani a mondhatatlant* című 1995-ös filmjében Elie Wiesel Nobel-díjas író visszatér múltjának két fontos helyszínére: szülőfalujába, Máramarosszigetre és az egykori koncentrációs táborba, Auschwitzba. Az utazás apropója, hogy díszpolgárrá avatják szülőhelyén, ahonnan 15 évesen deportálták. Gazdag Gyula filmjéhez képest ez az alkotás annyiban más, hogy a jelenkori képek és az archív felvételek (a zsidó közösség, a pajeszos fiúk, az iskolában tanuló gyerekek) folyamatosan váltják egymást, a két idősík képeit pedig az író elbeszélése köti össze. A táj ábrázolása fontos szerepet kap a filmben: az erdélyi hegyek, a fenyegető szirtek, vagy az archív filmen a szántóföldön megjelenő kislány képe újra és újra visszatérő motívummá válik; így teremti meg a film az emlékezés térbeli kereteit, amelyekhez az emlékező, hiányukban is, „hazaként” kötődik.²⁵ Az archív és a jelen idejű felvételek ellenpontozása a filmben mindvégig a hiányt emeli ki: a zsidók hiányát, az elhurcolt és elpusztított emberek valamint a kultúra hiányát, a közösség terének hiányát. Máramarosszigeten az eredeti helyszínek hiányával is szembesül Elie Wiesel: a családi ház eltűnt, a zsinagógát felégették. Auschwitzot, az egykori látogató Wiesel némán, a múlt emlékeivel szembesülve járja be, s közben itt is az archív fotók váltják és ellenpontozzák a jelen helyszíneit.

Varga Ágota *Porrajmos* című, a cigány holokausztot feldolgozó, 2000-ben készült filmjének szereplői a komáromi gyűjtőtáborba látogattak el. Míg Gazdag Gyula és Elek Judit alkotásának szereplői elnémultak az eredeti helyszínen, itt szélsőséges érzelmeket is kiváltott a helyszín. Az egyik cigányasszony futva, jajveszékelve menekült el arról a helyről, ahol összegyűjtötték és több hétig a hidegben fogva tartották őket. „Nagyon rossz erre emlékezni” – mondja másikkal. Valószínűleg a film kedvéért ide látogató csoport tagjai a helyszín hatására egymás szavába vágva idézték fel a múltat, s a precízen felidézett emlékek (hol gyűjtötték a férfiakat és hol a nőket, feküdtek vagy álltak, hogyan küzdöttek az ételért) is vélhetően a hely hatásának köszönhetőek. A filmben számos olyan motívum bukkan fel, amely a cigányok további sorsára, kirekesztettségükre utal, így például annak felidézése, hogy 1965-ig nem költözhettek be a faluba, az erdőszélen éltek sárból tapasztott házakban, a holokausztról nem beszélhettek.²⁶

Érdemes kiemelni a filmből egy jelenetet, amely magába sűríti a saját tapasztalat (elsődleges emlékezet) átadását, a következő generációk ehhez való viszonyát (másodlagos emlékezet), valamint az „eredeti helyszín” szerepét. A komáromi gyűjtőhely „alagútjában” áll egy idős cigányasszony, mellette unokája. „Az unokák ismerik a történetét?” – kérdezi a film készítője. „Sokszor hallották már” – feleli a nagymama, s ezt az unoka is megerősíti, aki büszkén vallja cigány származását. A helyszínre érkező érintettek (deportáltak) személyes története összefonódik, miközben természetesen egyéni traumaélményekről van szó, és a kollektív trauma mint élmény megjelenítése, továbbadása a következő generáció tagja szá-

²⁵ Assmann 1999: 39.

²⁶ A témáról bővebben: Pócsik 2004.

mára jelenvalóvá válik. A film elkészítése és megtekintése pedig arról tanúskodik, hogy az együttes traumaélmény a reprezentációk során kovácsolódik össze és hagyományozódik nemzedékeken át.²⁷

Visszatérés a helyszínre – a jelek hiánya

Ez esetben a film szereplői és készítői felkeresik az eredeti helyszínt, de a múltnak nincsenek a mában jelei, hiába vannak a szereplők a valódi helyszínen. A visszaemlékezők elbeszéléseinek és a helyszínek jelen idejű képeinek összekapcsolódásából alakul ki a nézőben az emlék.

A legradikálisabb példa erre a *Shoah*, ami több szempontból is mérföldkőnek, megkerülhetetlen alkotásnak számít a holokausztról szóló filmek sorában. A több mint kilenc órás filmben nincsen egyetlen archív felvétel, kép vagy hanganyag sem. Lanzmann munkájában csak jelen idejű képeket látunk, így az alkotás illeszkedik a téma ábrázolási kánonjához: a holokauszt rekonstruálhatatlan, ugyanakkor emlékeznünk kell rá. Archív felvételek hiányában mi tölti ki a több mint kilenc órát? A rendező a múlt felidézésére kérte a túlélőket, az egykori végrehajtókat és a „kívülállókat”, akik tanúi voltak a deportálásoknak, vagy a koncentrációs táborok szomszédságában éltek. Lanzmann olyan kérdező, aki „megpíszkálja” az emlékezetet, tehát, ha a visszaemlékezők inkább hallgatnának a traumatikus élményekről, azt nem hagyja, kérdez, közbevág, pontosítást kér, néha „rábeszélő kényszerrel szorítja beszédre az elhallgatót”.²⁸ A film célkitűzése a haláltáborok működési gépezetének ábrázolása volt az áldozatok emlékei alapján. Lanzmann-énál részletesebben valószínűleg egy film sem mutatta be a népiertás megvalósítását, miközben csak a jelent filmezte, az eredeti helyszíneket úgy, ahogy a film készültekor léteztek.

A mű egyik jellegzetes, s talán legtöbbször látható helyszíntípusa az átlagos, mindennapinak látszó helyszín, ahol nincs jele a múltnak.²⁹ Egy vasútállomás, ahová a transzportok érkeztek. Házak, ahonnét zsidókat hurcoltak el. A film egyik jelenetében egy chelmnói túlélő beszéli el az elgázosítást. Miközben hallgatjuk, a folyamatosan mozgó kamera Chelmnóba érkezik. A jelenkori helyszínt látjuk: utcák, egy sáros udvar, kiosk feliratú épület. Itt gyűjtötték össze a zsidókat a környékről, teherautóba zárták, majd kipufogógázzal ölték meg őket. Egy másik jelenetben percekig egy átlagosnak tűnő, a múlt jeleivel ki nem tűntetett erdei úton haladunk – teherautóval ide vitték a zsidókat, s mire a helyszínre értek, a gáztól már halottak voltak – halljuk a szemtanút.

A helyszínek az elbeszélés által nyernek értelmet, a verbális közlés tölti meg tartalommal a teret, s a néző a képzeletében a kettőt összekapcsolva konstruálja

²⁷ Erős 2007: 17.

²⁸ Tordai 1989.

²⁹ Hasonló elgondolással fényképek is készültek a holokauszt helyszíneiről. Ezek olyan tájképek, ahol a hiány megmutatása utal az eltűnt emlékezetre: Baer 2003.

meg az emlékképeit.³⁰ A múlt jeleinek hiánya nem az eltűnt emlékezetre utal, hanem arra, hogy a holokauszt az emlékezetben létezik – ezért is szokták a *Shoah*-t az emlékezés filmjének nevezni.

Ember Judit 1993-ban készült „*És ne vigy minket a kísértésbe...*” című filmjében az egykoron hét hónapos csecsemőként deportált asszonyt vitte vissza abba a közegebe, a faluba, ahonnan édesanyját elindították a magyar csendőrök a halálménetbe, édesapját pedig a munkaszolgálatba. A szülők a hét hónapos kislányt dajkája gondjaira bízták, aki azonban hamarosan a szolnoki gyűjtőtáborba vitte a kisbábát, és visszaadta édesanyjának.

A rendezőt egy interjúban arról kérdezték, hogy korábban miért nem foglalkozott a témával, amire ő válaszában hangsúlyozta, hogy ez tabu volt („amiről nem beszélünk, az nincs”), és „nem érezte szükségét”. Ezért korábbi munkáiban csupán áttételesen jelent meg a téma: például a *Pócspetri* című filmjében az ávósok úgy verték az asszonyokat, mint az ő édesanyját a csendőrök.³¹

Ebben a filmben a helyszínek szintén emlékfelidéző szerepe van, viszont itt a főhősnek nincsen saját emléke a faluról. Azt a rendezői instrukciót kapta, hogy kérdezzen a családjáról a falubeliektől.³² Az asszony a helyszínen az emlékek hiányával szembesült, pontosabban azzal, hogy a falubeliek emlékeznek arra is, ami előtte és utána volt, például a szobalány arra, hogy az édesapja nadrágja egyszer vasalás közben „megperkelődött”, azonban arra nem emlékeznek, hogyan vitték el őket.³³ A beszélgetés színtere a család egykori háza, amely a szocialista időszakban volt tanácsterem, mozi, tejbegyűjtő központ is.³⁴ Az alkotás drámai csúcspontja az, amikor az asszony felolvassa édesapja neki írt levelét, amit még közvetlenül a munkaszolgálatba vonulása előtt írt. A film végén egy narrátor olvassa fel mindazt, amit a csendőri jelentésekből tudni lehet a deportálásról.³⁵

Elbeszélésekből konstruált helyszín

A dokumentumfilmek gyakran a „beszélő fejeket” mutatják és az eredeti helyszínt nem, sem a jelenben, sem archív felvételeken. Ebben az esetben a néző csupán a túlélők elbeszélései alapján tudja elképzelni, mi és milyen körülmények között történt(het)et.

Nézzünk ismét a *Shoah*-ból egy részletet! Lanzmann alkalmanként olyan körülmények között beszélteti visszaemlékezőit, amelyek segítik az emlékezést. Abraham Bomba fodrász volt civilben, majd deportálása után a gázkamra bejáratánál kellett levágnia a nők haját. Lanzmann a visszaemlékezés jelenetét egy

³⁰ Murai 2008: 75.

³¹ Surányi 2003: 241.

³² Surányi 2003: 247.

³³ Schubert 1994.

³⁴ Zsugán 1993.

³⁵ Surányi 2003: 247–248.

fodrászműhelyben veszi fel. A szituáció beállított: az üzletben zajlik az élet, hajat vágnak, borotválnak, s Abraham is egy férfi haját igazgatja ollójával és fésűjével, miközben válaszol a rendező-riporter kérdéseire. Lanzmann most is, mint végig a filmben a részletek érdeklik: hány méter volt a gázkamra, hány nő érkezett egyszerre, hogyan és mivel vágták a hajakat, mennyi ideig tartott. Abraham lassan, tagoltan, a tényekre figyelve beszél – míg egy szakaszában a beszélgetésnek kikölkken fegyelmezettségéből, és nem tudja folytatni. Ennél a résznél arról beszél, hogy ismerősök is érkeztek, akiknek a haját neki kellett levágnia: egy barátja felesége és nővére, az ő városából. Abraham sírással küszködik, nem tudja folytatni. Lanzmann tovább biztatja, szinte provokálja: „Folytassa, el kell mondani, ... kötelessége.” – „Nem vagyok rá képes” – válaszol az elmesélhetetlen élmények túlélője. Ezen a ponton a traumatikus emlék ellenáll a felidézésnek. Az emlék nem fordítható át mondatokká. Lanzmann azonban nem tágít, és ott a kamera előtt felszakad a mélyből az elzárt emlék. A *Shoah* az emlékezés mechanizmusát örökíti meg, s ebben a jelenetben a film része annak a folyamatnak, amit kivált jelenlétével.

Archív felvételek használata

Az archív felvétel – legyen az amatőr film vagy korabeli híradó – az előző korok tapasztalatait, nézőpontjait teszi hozzáférhetővé. A magáncélra készült film sem csak személyes emlék, hanem egyúttal a kollektív emlékezet dokumentuma is, hiszen a privátfelvételeken is ott a kor ízlése, tárgyi környezete, megjelennek rajta a családi rituálék és szerepek. A régi világ öröksége, olyan mozaikja a múltnak, amely ennek az egykori világnak a rekonstrukciójára inspirál. Az archív felvétel, miközben a múlt megcáfolhatatlan igazságának látjuk, emlékhellyé épp a rekonstrukció által akkor válik, mikor a jelenben a töredék köré szőjük a környezetét – vagyis az „eredeti helyszín” az emlékező és az emlék, a jelen és a múlt közötti kommunikációjával válik az emlékezés helyévé. Az archív felvétel bizonyító ereje mint a múlt ellenőrizhetőségének a nyoma akkor is megmarad, ha az új kontextusban, az eredetitől lényegesen eltérő összefüggésben a jelen nézőpontja látja el funkcióval.³⁶

A holokausztról szóló dokumentumfilmek jelentős része a túlélők visszaemlékezéseit, a jelen képeit és az archív felvételeket kombinálja, szerkeszti egyetlen egészé, s teszi így a múltat elbeszélhető történetté. Ebben az esetben az archív felvételeknek legalább kétfajta funkciója van. A szinkron időben készült mozgóképek egyrészt a dokumentáris bizonyíték külső kényszerét jelentik, mikor a közösen ismert múltat felidézve a filmet elhelyezik a kollektív tudás szintjén.³⁷ Másrészt az archívok konkrétan megjelenítik az események szereplőit és körülményeit, a helyszínt és a hozzá tartozó dologi világot, így vizuálisan teremtenek

³⁶ Murai 2009: 115.

³⁷ Ricoeur 1999: 371.

meg egy nehezen elképzelhető tartományt. Ugyanakkor a dokumentum értékűnek tekintett felvételeken és az azokból összeállított filmekben is mindig ott az alkotó nézőpontja, hiszen a dokumentumot is az ábrázolás hozza létre.

Témánk kapcsán érdemes két olyan filmet kiemelni, amely kizárólag archív felvételek montázsából áll. A holokauszttal foglalkozó dokumentumfilmek történetében ma már klasszikusnak számító *Sötétség és köd* (1955) a „külső nézőpontot” képviseli – nincs is más lehetősége, hiszen Alain Resnais a koncentrációs táborok felszabadításakor készített felvételeket szerkesztette össze. Alkotásában különböző helyszínekről beszerzett dokumentumok kerültek egymás mellé: az auschwitzi felszabadított táborban a már üres barakkokat tudták felvenni, míg a bergen-belseni táborban az angolok például azt a beállított helyzetet is rögzítették, mikor a csontsovány rabok levest esznek. A képeket mindvégig kommentár kíséri.³⁸

Forgács Péter a kor „belülről láttatását” és a mai „külső nézőpontot” állítja párhuzamba: magánfilmek gyűjtőjeként a korabeli családi felvételekből hoz létre önálló műveket. Az amatőr filmes megörökíti a 30-as, 40-es évekbeli saját életvilágát, Forgács pedig utólag avatkozik be a megtalált mozgóképekbe: nemcsak megmutatja a filMLELETET, hanem az eredeti filmek szerkezetét megváltoztatva újabb értelmezését tárja a nyilvánosság elé.³⁹ A *Privát Magyarország* sorozat éppoly egyedülálló, sajátos példája az archív felvételek használatának, mint amennyire szélsőséges az archív felvételek elutasításában Lanzmann *Shoah*-ja. Lanzmann-nál csak jelen idejű képet látunk és visszaemlékezést hallunk, Forgács viszont kizárólag korabeli felvételekből állítja össze az egyéni élettörténeteket. Természetesen a kettő közötti lényeges különbség, hogy Lanzmann kifejezetten a holokauszt gépezetének működését kívánja a lehető legprecízebben feltárni, míg Forgácsot elsősorban az egyéni sorsok, emberi életutak „kirakása” érdekli, és az emléknymokból, a magánvilágokon keresztül rajzolódik ki a két világháború közötti polgári élet.

A *Privát Magyarország* szinte valamennyi darabja arról szól, hogyan ér össze a személyes élettér és a történelem, hogyan avatkozik be ez utóbbi a magánélet világába, hogyan rendelődik alá az egyén sorsa a körülmények hatalmának. A személyes élettér és a történelem kontrasztja kétféle módon jelenik meg: az amatőr filmes dokumentálja a történelem eseményeit, miközben Forgács beavatkozik ebbe az anyagba (lassítással, feliratokkal, zenével),⁴⁰ hogy az utókor nézőpontjából és tudásával állítsa szembe a privátszférát és a történelem zajlását.

Az örvény-ben (a sorozat 10. darabja) a Szegeden élő Pető György a családi krónika megörökítője. Családjával, barátaival a békebeli polgárság – legalábbis a filmfelvételek tanúsága szerinti – kényelmes életét éli. Teniszeznek, csónakázik,

³⁸ Mihancsik 2000.

³⁹ Forgács Péter *Privát Magyarország* sorozatáról: Forgács 1999.

⁴⁰ Forgács Péter egy interjúbán mondja, hogy a lassítás célja „az érzéki láthatóvá tevés, ezért a vágáson kívül talán a lassítás és a kimerevítés az a két dolog, ami formai szempontból a legtöbbet kerül elő”. Vasák 1999: 123.

szeretőjét filmezi, zenél, vadászik – miért nem érzi a veszélyt? Számunkra, nézőknek, akiknek már van rálátásunk a korra, többek között Forgács beavatkozásai miatt is (például a zsidótörvényeket megzenésítve, énekelve, kántálva halljuk az idilli családi felvételek alatt), szinte érthetetlen, miért nem érzi Pető a fenyegetettséget, miért nem a kétségbeesés, félelem jelenik meg a felvételeken. 1940-ben a munkaszolgálatra is elviszi Pető a kameráját, és kis anizxot készít *Egy nap derűs pillanatai a kiszombori zsidó munkásszázad életéből* címmel. Egészen kivételes felvételeken láthatjuk a történelmi katasztrófa első jeleit – a résztvevők számára azonban mintha tréfa volna az egész. „Haragszik az őrmester úr!” – olvassuk az egyik inzerten a mókásan dülöngélő betűket. Az őrmester úr eljártssa, hogy leteremti a vigyázzban sorakozó zsidó munkaszolgálatosokat. Forgács az időbeli távolság áthidalásával, a múlt és a jelen összejátszásával kitűnően érzékelteti, mit jelent a „másodlagos emlékezet” tekintete: távoli korok megfigyelőjé, amely az egyéni élettörténetet, a vizuális magánélet-világokat átvezeti a kollektív emlékezetbe.

* * *

Tanulmányunkban a holokauszttal kapcsolatban az elsődleges emlékezet átadásának, közvetítésének dokumentumfilmes lehetőségeit vizsgáltuk, és ehhez kapcsolódóan röviden áttekintettük a traumák emlékezetével kapcsolatos irodalmat. Írásunk célja az volt, hogy megjelenítsük, miképpen ábrázolható egy olyan traumatikus esemény, amely kibeszélhetetlen, és hatása több generáción ível át.

Az elemzett filmekben a helyszínek kiemelt szerepe volt. A dokumentumfilmek – többek között – a múlt helyeinek (illetve azok hiányának) megjelenítésével és újraalkotásával járulnak hozzá a traumatikus élmény elbeszélhetővé tételéhez. A filmekben szimbolikus jelentősége volt mind az eredeti helyszínre vivő útnak, mind az idő múlásának, mely a kép erejével kétféle módon ábrázolható: az eredeti helyszín és az emberek eltűnésével, azaz a hiány ábrázolásával; valamint az archív felvételek bizonyító erejével.

Úgy tűnik, hogy a traumatikus élmény előhívásánál nemcsak az eredeti helyszín felkeresése, hanem a dokumentumfilmes módszer megválasztása is nagy jelentőséggel bír. Lanzmann alapfilmjében a szereplők (és a nézők) az eredeti helyszín hiányával szembesültek, azonban az agresszívnek is mondható kérdezői módszer hatására a traumatikus élmények elbeszélhetővé váltak. Gazdag Gyula filmjében másként volt jelen az alkotó, ő szabadabb teret engedett elbeszélőinek. A filmes ábrázolásmód kiválasztásánál nemcsak a helyszínek lehet szimbolikus szerepe, hanem annak is, hogy az „elmesélhetetlen” ábrázolásánál mennyire a visszaemlékezők emlékeire, illetve annak hiányára hagyatkoznak az alkotók, vagy pedig inkább az archív felvételekre. Míg a holokausztról szóló dokumentumfilmek többsége a korabeli felvételeket ötvözi a jelenkori visszaemlékezésekkel, addig Forgách Péter *Az örvény* című alkotása kizárólag egy családi magánfilmarchívum felvételeiből építkezik.

A holokausztról szóló dokumentumfilmek elemzése csak az első lépés ama folyamat során, amelyben megérteni próbáljuk a traumatikus élményekkel kapcsolatos emlékezet működési mechanizmusait. Nagy kihívást jelenthetne e dokumentumfilmek nézői recepciójának elemzése, avagy az a kérdés is, hogy a holokausztról való tudásunkat hogyan reinterpretiljuk a dokumentumfilmeken ábrázoltak hatására. Gyáni Gáborral egyetértve úgy gondoljuk, hogy a filmekben élőszóval elbeszél emlékezet és az archív felvételek alapján kivételes lehetőségünk nyílik arra, hogy miközben számba vesszük a múltból alkotott narratív konstrukciókat, illetve azok hiányát, bepillantást nyerhessünk a *kollektív tudat folytonos alakulásának múltbeli és jelenbeli folyamataiba* is.⁴¹

FILMOGRÁFIA – A TANULMÁNYBAN SZEREPLŐ FILMEK

- A látogatás.* Rendezte: B. Révész László, 82 perc, 1982.
Az örvény. (Privát Magyarország 10.) Rendezte: Forgács Péter, 75 perc, 1996.
 „És ne vígy minket kísértésbe...” Rendezte: Ember Judit, 1993.
Jelenlét. 1965, 8 perc. *Második jelenlét.* 1976, 19 perc. *Harmadik jelenlét.* 1986, 12 perc – Jancsó Miklós trilógiája.
Krónika. Rendezte: Sára Sándor, 1982.
Mondani a mondhatatlant – Elie Wiesel üzenete. Rendezte: Elek Judit, 110 perc, 1995.
Pergőtűz. I-V. Rendezte: Sára Sándor, 1983.
Pócspetri. Rendezte: Ember Judit, 28 perc, 1982.
Porrajmos – Cigány holokauszt. Rendezte: Varga Ágota, 60 perc, 2000.
Recsk 1950–53. Egy titkos kényszermunkatábor története. Rendezte: Böszörményi Géza – Gyarmathy Livia, 86 perc, 1988.
Shoah. Rendezte: Claude Lanzmann, 570 perc, 1985.
Sötétség és kód. (Nuit et brouillard.) Rendezte: Alain Resnais, 32 perc, 1955.
Szomszédok voltak. Rendezte: Varga Zsuzsa, 65 perc, 2005.
Társasutazás. Rendezte: Gazdag Gyula, 75 perc, 1984.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
 Assmann, Jan 2003: *Mózes, az egyiptomi. Egy emléknym megfejtése.* Osiris Kiadó, Budapest.
 Baer, Ulrich 2003: Helyet az emlékezetnek. Holokauszt-fényképészet és tájképi hagyomány. *Enigma* (11.) 37–38. 133–157.

⁴¹ Gyáni 2000: 144.

- Erikson, Kai Theodor 1994: *A New Species of Trouble. Explorations in Disaster, Trauma and Community*. W.W. Norton and Company, New York.
- Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin 1985: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” (Interjúk.) *Medvetánc* (5.) 2–3. 129–145. Újraközl: Valuch Tibor (szerk.) 2004: Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig. Argumentum – Osiris, Budapest, 325–339.
- Erős Ferenc 2007: *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. Jászöveg Műhely, Budapest.
- Fehéri György 2009: „Lehetetlen, de muszáj... tehát lehetséges”. A holokauszt ábrázolásának problémái. In: Gantner B. Eszter – Réti Péter (szerk.): *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 10–34.
- Forgách András 1999: Zárt kertek pusztulása. Forgács Péter és a film. *Metropolis* (3.) nyár, 58–76.
- Gyáni Gábor 2000: Emlékezés és oral history. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 128–144.
- Halbwachs, Maurice 2000: Kollektív emlékezet. In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 403–432.
- Heller Ágnes 2006: *Trauma. Múlt és Jövő*, Budapest.
- Koselleck, Reinhart 1999: Az emlékezet diszkontinuitása. 2000 (11.) november. 3–9.
- László Klári (szerk.) 1995: *Magyar emlékműcsesek. Tanulmányok a KÜT pszichoterápiás rendelő gyakorlatából: holocaust túlélők és leszármazottaik terápiája*. SOTE Magartartástudományi Intézet – Magyar Pszichofiziológiai és Egészséglélektani Társaság – Végeken Alapítvány, Budapest.
- Lengyel Péter 1985: Fénytörés. *Filmvilág* (28.) 4. http://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=6139 (Utolsó letöltés: 2010. július 25.)
- Létay Vera 1985: Felhőbe lépő film. Nyugat-Berlin. *Filmvilág* (28.) 6. http://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=6093 (Utolsó letöltés: 2010. július 25.)
- Mihancsik Zsófia 2000: Visszaköpött imák. Holocaust-filmek. Beszélgetés Komoróczy Gézával, Surányi Verával és Tatár Györggyel. *Filmvilág* (43.) 9. http://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=3043 (Utolsó letöltés: 2010. július 25.)
- Molla, Jean 2008: *Sobíbor. Az elhallgatott múlt*. Ciceró, Budapest.
- Murai András 2008: *Film és kollektív emlékezet. Magyar múltfilmek a rendszerváltozás után*. Savaria University Press, Szombathely.
- Murai András 2009: Emlék-nyom-követés. Az archív felvételek stílusalakzatai. In: Gelencsér Gábor (szerk.): *BBS 50. A Balázs Béla Stúdió 50 éve*. Műcsarnok – Balázs Béla Stúdió, Budapest, 115–129.
- Pócsik Andrea 2004: A romák ábrázolása a rendszerváltás utáni magyar dokumentumfilmekben. *Metropolis* (8.) 2. <http://metropolis.org.hu/?pid=16&aid=93> (Utolsó letöltés: 2010. július 25.)
- Ricoeur, Paul 1999: A történelem és a fikció kereszteződése. In: Uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Schubert Gusztáv 1994: Az Ember-lépték. És ne vigy minket kísértésbe. *Filmvilág* (37.) 6. http://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=1173 (Utolsó letöltés: 2010. július 25.)

- Surányi Vera 2003: Kimondani a kimondhatatlant. In: Zalán Vince (szerk.): *Az Ember-lépték. Ember Judit portréja*. Osiris Kiadó, Budapest, 241–249.
- Székely Gabriella 1985: Baleset Auschwitzban. Társasutazás. *Filmvilág* (28.) 2. http://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=6189 (Utolsó letöltés: 2010. július 25.)
- Takács Miklós 2009: A trauma vándorló fogalmáról. *Debreceni Disputa* (7.) 5. 4–9.
- Tordai Zádor 1989: Történelem és emlékezés határán. Shoah. *Filmvilág* (32.) 11. http://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=5501 (Utolsó letöltés: 2010. július 25.)
- S. Varga Pál 2009: A trauma értelmetlensége. *Debreceni Disputa* (7.) 5. 3.
- Vasák Benedek Balázs 1999: Határesetek. Forgács Péterrel beszélget Vasák Benedek Balázs. *Metropolis* (3.) nyár. 108–129.
- Virág Teréz (szerk.) 1997: *Elhúzódo társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása. Konferencia: Budapest, 1996. november 15–17*. Magyar Pszichiátriai Társaság – Animula Egyesület, Budapest.
- Virág Teréz 2000: *Emlékezés egy szederfára*. Animula Egyesület, Budapest.
- Virág Teréz 2001: „Mély kútba tekinték...”. *Válogatott tanulmányok*. Animula Egyesület, Budapest.
- Zsugán István 1993: Egy titkos filmrendező. Beszélgetés Ember Judittal. *Filmvilág* (36.) 12. http://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=626 (Utolsó letöltés: 2010. július 25.)

Toronyi Zsuzsanna

Egy budapesti kert története

„Amikor a veszély vagy fájdalom túl közelről érint bennünket, semmiféle gyönyörérzetet nem képes kiváltani, egyszerűen csak rettenetes; bizonyos távolságból és bizonyos változással azonban már gyönyörködtethetnek is, ahogy ezt nap mint nap meg is tapasztalhatjuk.”

Edmund Burke¹

Légifotókon vagy a Google térképek műholdképein kellemesen zöld kertet fedezhetünk fel a Budapest belvárosában, a Dohány utcai zsinagóga mellett. Közelebről, a Wesselényi utca felőli árkádsoron keresztül bepillantva a szinte mindent beborító borostyán indái között sírok betonkeretei és a sírok mellé támasztott kis emléktáblák látszanak. A zsidó szokások ismeretének hiányában mindez nem tűnik furcsának, hiszen az európai kultúrában megszokott, hogy a templomdombon van a temető. A zsidó hagyományok viszont elkülönítik a temetkezés és a közösségi imádkozás/tanulás helyszínét, ezért a zsinagógák mellett nincsenek temetők. Az említett hely az egyetlen kivétel, amelynek története a holokauszt időszakába vezet vissza: a borostyán és a szomorúeperfák alatt a gettóban elhunytak tömegsírhelyei vannak. A megfelelő kontextus hiányában ugyanakkor ez a hely csak egy melankolikus hangulatot árasztó, szép sírkert, a rettenet és a borzalom jelenvalósága nélkül. Valójában a temető Magyarország lehető legautentikusabb holokauszt-émlékműve, melynek sorsa mégsem ennek megfelelően alakult, a temető nem lett a holokauszt magyarországi emlékhelye. A temető története ugyanakkor hű tükrö a holokauszt magyarországi recepciójának. Az emlékművek kialakítása, az évente meg(nem)rendezett és (nem) ritualizálódott emlékezések mindent elárulnak arról, miként tekint a magyar társadalom az áldozatokra, a tettesekre, az igazságszolgáltatásra és a felelősségre. A sírkert totális elfelejtése és egyben folyamatos alakítgatása szeizmográfként követi a II. világháborút követő kultúrpolitikai változásokat, amelyekhez a helyi zsidó közösség is mindenkor alkalmazkodik. A kert történetében, az eseményeket alakító döntések sorában, és a kerthez kapcsolódó emlékezetpolitikai aktusokban egymásba fonódóan látható a magyarországi zsidó közösség és a Kádár-korszak Magyarországának története. Jelen tanulmány célja a kert történetének, és a hozzá kapcsolódó emlékezetpolitikai jelenségeknek a bemutatása.

¹ Burke 2008: 45.

A KERT TÖRTÉNETE 1945-IG

A terület története a 19. század közepéig nyúlik vissza.² A Dohány utcai zsinagóga megépítésekor (1859) a Wesselényi utca csak a Síp utcáig tartott, a Dohány utcában zárt beépítésű házsor állt.³ A Wesselényi utcát a millenniumi városfejlesztés keretében (1895) vezették ki a Károly körútig. Ekkor bontották le a zsinagóga melletti házakat, köztük Theodor Herzl (1860–1904) – a politikai cionizmus megalapítójának – szülőházát is. Az eredetileg a feltörekvő pesti zsidó közösség reprezentatív épületének szánt zsinagóga – a szomszédos épületek nélkül – húszméteres tűzfalal „nézett” a város felé 1895-ben. A „hatás” nem lett jobb azután sem, hogy hamarosan bódésor épült a fővárosi kezelésben lévő üres telken. A hitközségi székház (Síp utca 12.), a zsidó elemi lányiskola (Wesselényi utca 7.) és a Dohány utcai zsinagóga által közrefogott telek beépítésének szándékát a hitközség 1906-ban bejelentette a fővárosnak. Megszerzése érdekében feladták az 1893-ban zsinagógaépítés céljára ingyen átengedett hat teleknyi, a Szalay – Szemere – Markó – Koháry utcák által határolt területet a Lipótvárosban.⁴ Korábban itt egy hatalmas, kupolás zsinagógát szándékoztak építeni, de 1907-re a hitközség belátta, hogy „nagy szükséglet egy nagy templomra a Lipótvárosban fenn nem forog”,⁵ s ezért a hitközség számára jóval fontosabb Dohány utcai telekre cserélték el ezeket. A Dohány utcai telken eredetileg egy adminisztratív épületet és egy kisebb zsinagógát építettek volna, és erre bővítették volna a telek végében már álló hitközségi lányiskolát is. Az elfogadott tervek értelmében a zsinagóga melletti részt parkká kellett volna bővíteni. A beépítés, több nehézség után, végül 1931-ben fejeződött be. Ekkorra épült itt fel a kultúrház – benne a múzeum és a hitközségi könyvtár helyiségei –, valamint az I. világháborúban meghalt zsidó katonáknak emléket állító Hősök temploma, köztük kis parkkal.⁶ Az építkezés legfontosabb célkitűzése a Dohány utcai zsinagóga méltó környezetének kialakítása volt.

A zsinagóga, azaz a közösség háza (*bét hakneszet*) mellett az új kultúrpalota környezetében modern, nyitott közösségi tereket – árkádsort, parkot – alakítottak ki. A telket minden oldalról árkádsorok veszik körül, így az egész terület a Dohány utcától a lányiskoláig és a rabbinátus impozáns, nyitott és széles bejáratáig egyetlen átlátható térré vált. Ezzel szakítottak a középkorból maradt hagyománnyal, amely a zsidók közösségi tereit beláthatatlan – s egyben védett – belső udvarokra korlátozta. Az új épületegyüttes a zsidó emancipáció szimbóluma lett, melyben megtalálható a neológ pesti zsidóság identitásának összes

² Részletesebben lásd: Toronyi 2010.

³ Dohány utca eleje a zsinagógával az Országút felől. Gévaý Béla fényképfelvétele, 1870-es évek. (Jaloszvzky – Tomsics 2003: 234. kép.)

⁴ Gábor 1998.

⁵ MZsL I–A–3, 1907 Pesti hitközségi jegyzőkönyvek, Elöljárósági ülések jegyzőkönyvei, 1907. május 2.

⁶ Vértés 1929/30.

fontos kelléke: az impozáns nagyzsina góga (annak összes szimbolikus részletével, például a torony vagy az orgona), a világra nyitott rabbínátus, a kultúrház, a zsidók dicső múltját bemutató – azaz ennek megfelelően szelektált tárgyakkból álló – múzeum, park, valamint a haza védelmében elesett zsidók emlékcsernoka. Ezek az épületek „a zsidóság kulturális és társadalmi pozícióját vannak hivatva szimbolizálni”⁷ – írta a hitközség építkezésekért felelős vezetője 1931-ben. Az árkádok falaira eredetileg a magyar zsidó nagyságok emléktábláit tervezték elhelyezni, majd az idegenek szeretetét és megbecsülését hangsúlyozó aranybetűs bibliai idézeteket.⁸ Mindkét terv azt sugallta, hogy zsidók és nem zsidók közös „tanulmányi sétákra” fogják használni az elegáns árkádsort.

Ezek a tervek azonban nem valósultak meg, és tizenhárom évnyi viszonylag békés használat után a terület az 1944 novemberében felállított pesti gettó része lett. Az 1944. december 10-én lezárt városrész lakossága januárra elérte a hetvenezer főt, egy szobára 14 ember jutott. A területet magas fapalánkkal vették körül, a négy égtájnak megfelelően négy kaput nyitva a kerítésen. Ezek egyike a Wesselényi utca kiskörúti torkolatánál volt, a Wesselényi utcai árkádsor végénél.⁹

A lakók helyzete folyamatosan romlott, az ostrom harci cselekményei, a bombázások, a belövések hatalmas károkat okoztak. Az élelem nagyon kevés volt, az utolsó időszakban az emberek tömegesen haltak éhen. A nyilas és német betörések, razziák is sok életet követeltek. A pesti nagy gettót 1945. január 18-án szabadította fel a szovjet Vörös Hadsereg.

A TÖMEGSÍROK

A felszabadulás időpontjában a gettó területén lelőtt, felrobbantott, megfagyott, éhen halt emberek hullái heverték. Visszaemlékezések említik¹⁰, hogy a hullák egy részét a hasábfához hasonlóan feltornyozták, így azok a hidegtől teljesen összefagytak. A gettó felszabadulását követően az elsőként megoldandó feladatok egyike a halottak eltemetése volt – nem csak az ősi kulturális beidegződések, hanem közegészségügyi okok miatt is. Mivel a zsidó temetők¹¹ megközelítése és a szállítási lehetőségek megszervezése a háborús viszonyok között szinte lehetetlen volt, a halottak egy részét helyben, a gettó zöldterületein temették el. A Dohány utcai zsinagóga és a Hősök zsinagógája közötti kis park területén huszonnégy tömegsírt alakítottak ki, míg a Klauzál téren három, jóval kisebb

⁷ Glückstahl 1930/31: 86–91.

⁸ Fejér 1935: 327.

⁹ 8935/1944 sz. BM-rendelet. (Közli: Komoróczy 1995: 567.)

¹⁰ Dr. Strausz Imre: Zsidó kórházak alapítása és szerepe – különösen 1944/45-ben – Budapesten. Emlékezés 50 év múltán. Szabó 1996: 45; Benedek Miklósné Szendrő Éva: A beteganyag mutatta a napi helyzetet. Szabó 1996: 80.

¹¹ Kozma utcai és a városhoz közelebb lévő Salgótarjáni úti temetők.

tömegsírba temettek. 1945. január 29-én aztán újra megindultak a halottszállítók a városzéli temetők felé,¹² s ezt követően nem temettek már lakott területre.

A tömegsírokból a helyzet konszolidálódását követően a holttesteket exhumálták, és az áldozatokat általában ünnepélyesen, zsidó temetőben, vallásos szertartás keretében temették újra. A Maros utcai kórházban legyilkolt és elföldelt, 1945 áprilisában exhumált tetemeket a Farkasréti, a Klauzál térről exhumáltakat a Salgótarjáni úti temetőben hantolták el. A vidéki tömeggyilkosságok áldozatait egyes esetekben helyben temették el, a kerecsendi erdőben meggyilkoltakat például Egerben, de jellemzőbb volt, hogy a kihantolt tetemeket Budapestre szállították. 1945 tavasza és 1947 között a Kozma utcai zsidó temetőben temették el őket a hozzátartozók és az antifasiszta harcokra emlékező politikusok jelenlétében. A Kozma utcában nyugszanak egyebek mellett az Ágfalván, Balfon, Bánfalván, Csomán, Dunaszegen, Fertőrákoson, Füzesabonyban, Harkán, Hidegsgében, Isaszegen, Kiskunhalason, Kőszegen, Mosonszentmiklóson, Nagycenken, Nógrádjobbágyin, Pestlőrincen, Pusztavámon, Vámosgyörkön meggyilkolt munkaszolgálatosok.¹³ Az egyedüli városon belüli tömegsír a Hősök zsinagógájának udvarán lévő maradt, amelyet soha sem exhumáltak. A zsidó–keresztény párbeszéd terének épített kert így végérvényesen temetővé, a holokauszt brutális korszakának mementójává vált.

A VII. kerületi kapitányság vezetője 1945. február 17-én jelentette a Hősök zsinagógájának kertjében végzett temetési munkálatok befejezését,¹⁴ a temetések tehát közel egy hónapig tartottak.

„Jelentem, hogy a főkapitány Úr rendelkezésére a volt Ghetto területén levő holttestek eltemetése ügyében napról napra közreműködtem és a temetés a mai nappal befejezést nyert. Naponként 20 rendőr lett vezényelve a munkálatokhoz szükséges emberek kirendeléséhez és ellenőrzésére. Két-két nyomozó működött közre a halottak agnoszkálásánál és a jegyzékek vezetésénél és elkészítésénél. Naponként átlag 100 ember lett foglalkoztatva. A zsidó tanács részéről Trebitsch főtitkár Úr irányította a Dohány utcai zsidótemplom kertjében történő temetkezési munkálatokat, amelyeknél naponta átlag 20 temetkezési intézeti alkalmazott segédkezett. Az említett helyen 24 közös sírban összesen 2281 holttest temettetett el: 45 hősi halott lövési sérüléssel (24 nő és 21 férfi), továbbá 1225 nő és 1011 férfi. A halottak nagyrésze többhetes hullá volt, igen sok teljesen ruhátlanul s így csak részben voltak agnoszkálhatók. Az eltemetésekre vonatkozó jelentések három példányban a VII. ker. előjárásnak küldtettem meg, melyek közül a tisztiorvos egy példányt visszajuttatott temetési engedéllyel ellátva. Ezek a fenti számú ügyirat mellett vannak elhelyezve. A halottak nagyrésze az idősebb korosztályból való. A halott tömegeket egy orvosi

¹² MZsL XIII–3–18. Temetői napijelentések 1945.

¹³ Kozma utcai zsidó temető A parcella sírjai. A parcellanyilvántartást és a betemetettek neveit lásd: www.öröklét.hu

¹⁴ BFL XVII.2. 18. doboz 36. csomó. Náci és nyilas rémtettek kivizsgálására alakult bizottság iratai.

bizottság Ádám professzor Úr vezetésével megtekintette és 20 holttestet a törvényszéki bonctani intézetbe szállíttatott át. A temetkezés időközben két és fél napig szünetelt, mert egy orosz bizottság megtekintette a holttesteket és azokat lefényképezték és filmre vételezték. A temetési munkálatokat megnehezítette a járművek hiánya, a talaj fagyos volta és az emberek irtózása és húzódozása a temetési munkálatoktól. A temetési jelentések másolati példányát, a sírhelyek összesítő jegyzékét és helyszíni vázrajzát csatolom.

Dr. Rostás Kálmán r. fogalmazó”

A temetés aktusáról ez a hivatalos feljegyzés és a szövegben említett fényképek az egyedüli források. A szintén említett filmfelvételek nem ismertek. Mivel a fényképeken nem látszik sem operatőr, sem filmezésre utaló más nyom, valószínű, hogy nem készültek filmek, vagy ha mégis, esetleg más napon, mint amikor a fényképek, akkor feltehetően a volt Szovjetunió területén lehetnek, s tartalmukat eddig nem publikálták.¹⁵

A fényképek egy része ismert,¹⁶ a „Náci és nyilas rémtetteket kivizsgáló bizottság” tagjai láthatóak rajta, amint megszemlélik a Dohány utcai zsinagóga udvarán felhalmozott holttesteket. A bizottság tagjai közül a fényképeken szerepel az agnoszkálást irányító dr. Ádám Lajos sebészprofesszor, dr. Babits Antal urológus professzor, dr. Balogh Ernő, a Bonctani Intézet vezetője 1945-ben, Mátyás László, a szovjet hadsereg tisztje, dr. Weil Emil röntgenorvos, valamint a fényképész, Ék Sándor. (Ugyanők lesznek majd, akik exhumálják a Klauzál téri áldozatokat, a Maros utcai kórház udvarán eltemetett legyilkolt betegeket, és két évvel később, 1947-ben a kőszegi erdőben eltemetett munkaszolgálatosokat is.)

A halottakat a lehetőségekhez képest azonosították, majd eltemették az eltérő méretű tömegsírokba. A lövéses sérülésekkel megaltáltak a háborús logikának megfelelően hősi halottnak tekintették, ezért őket külön, koedukált sírba helyezték. A többi halottat nemek szerint, férfi és női sírokban temették el, ismerteket és ismeretleneket vegyesen.¹⁷ A parcellák három, a Wesselényi utcával párhuzamos sorban helyezkednek el, de számozásuk, méretezésük és egymáshoz viszonyított elhelyezkedésük nem mutat semmilyen rendet.¹⁸ Nincs logika a férfi és a női sírok elhelyezkedésében sem, a nemek elkülönítése csak az egyes tömegsírokon belül érvényes. Valamennyi sírban vannak név szerint azonosított és ismeretlen halottak is, nagyjából egyenlő arányban. A temetéseket végzők törekedtek a halottak azonosítására, és minden halottat – az azonosíthatatlanokat

¹⁵ Varga F. János e-mail közlése, 2010. szeptember 20. Az információt ezúton is köszönöm.

¹⁶ MNM Történeti Fényképtár, ltsz. 62.318, 62.322, 62.323, 67.3609.

¹⁷ A sírokban eltemetettek száma: A1: 120 nő, A2: 45 hősi halott, A3: 130 nő, A4: 90 nő, A5: 100 nő, A6: 140 nő, A7: 110 férfi, A8: 110 férfi, A9: 45 férfi, A10: 100 nő, A11: 105 férfi, A12: 100 férfi, B1: 125 férfi, B2: 100 férfi, B3: 50 férfi, B4: 145 férfi, B5: 31 férfi, B6: 100 nő, C1: 130 férfi, C2: 30 nő, C3: 60 férfi, C4: 100 nő, C5: nem létező parcella, C6: 50 férfi, C7: nem létező parcella, C8: 170 nő.

¹⁸ A tömegsírok térképe: <http://www.dohanykert.hu/index.php?menu=terkep> (Utolsó letöltés: 2010. szeptember 20.)

is – egyenként regisztráltak. A névtelen halottak testalkatát, becsült korát, és esetleges ruházatuk elemeit is feltüntették. Az azonosítás a közigazgatás és a családtagok számára adminisztrációs szempontból is szükséges volt. Ez képezhette a holtta nyilvánításoknak, majd az ebből következő polgári jogi ügyeknek az alapját. A precízen végzett azonosítás és regisztrálás ugyanakkor, ha nem is tudatosan, de szembement a népirtás elveivel. A kertben eltemetett és regisztrált áldozatok tömeghalált haltak a gettóban és tömegsírba temették őket. Mégis – a holokauszt legtöbb halálával ellentétesen – halálukban egyedileg, individuális lényekként foglalkoztak velük, visszaállítva ezzel az egyediség tiszteletét. Ez éles szembefordulást jelentett a tömeggyilkosságokat lehetővé tevő korszakkal, és a túlélők számára a normalitásba visszavezető első lépcsőfokot jelenthette.

Az itt eltemetett emberek – borzalmas haláluk ellenére – a holokauszt privilegiált áldozatait, hiszen számukra megadatott az egyedi, akár név szerinti temetés és megemlékezés is. Ez a gyakorlat nem volt általános: mindenki számára ismerősek a koncentrációs táborok felszabadítása után készült felvételek, amelyek a kotrógépekkel tolják az áldozatok tetemeit a tömegsírokba.

A Dohány utcai temetést kirendelt munkások végezték, a rendőrség és a zsidó közösség képviselőjének¹⁹ felügyelete mellett, és noha zsidó áldozatokat temettek a zsinagóga melletti területre, a temetéseknek nem volt zsidó rituális jellege, a temetésekkel kapcsolatos szabályok nem érvényesültek. A sírok a Dohány utcai zsinagóga hossz tengelyére merőlegesen, észak–dél irányban állnak. Ez ellentétes a Budapesten követett gyakorlattal, amely a tradicionális kelet–nyugati tájolást alkalmazza a halottak sírba helyezésénél, jóllehet a rabbinikus értelmezés szerint Magyarországon megengedett délkelet–északnyugat irányban is temetni.²⁰

AZ EMLÉKEZÉS HELYE

A kert további történetéről nagyon kevés a forrás, változásait leginkább a fennmaradt néhány fénykép alapján rekonstruálhatjuk.²¹ A források hiánya nem véletlen: a temetőkert nagyon erős szimbolikája olyan narratívát kínált, amire nem volt igény, amely inkább jelentett szégyent, mint a közös megemlékezésre és gyászra alkalmas területet. A temetőkert egy „nem akart” emlékhely lett, szimbóluma a magyar zsidó történelem egy jelentős kudarcának. A területet a 19. században a zsidó közösségi reprezentáció terepének szánták, amit a Dohány utcai zsinagóga és a Magyar Zsidó Múzeum kiállításain bemutatott emancipációs és asszimilációs stratégiák erősítettek és hitelesítettek. A 19. század végére végképp megszűnni látszottak a középkori eredetű megszorító és korlátozó rendelkezé-

¹⁹ A rendőrségi jelentés Trebitsch főtitkár úr jelenlétére utal. A hitközség korabeli dokumentációjában ugyanakkor ilyen nevű alkalmazott nem lelhető fel.

²⁰ Sperber 2008: 518–527.

²¹ A temetőketről készült valamennyi, közgyűjteményekben felkutatható képi forrás elérhető a www.dohanykert.hu oldalon.

sek, és kiszámítható, biztonságos életet remélhettek a zsidók Magyarországon. A Hősök zsinagógájának felavatásakor (1931) hatalmas ünnepséget tartottak, ahol az I. világháborús zsidó áldozatokra való emlékezés a magyar hazafiság kifejezésének eszközévé vált. Az ünnepségen résztvevők vagy maguk is emlékezhetek az emancipációs és recepciós törvény becikkelyezésére, vagy már a jogegyenlőség korában születtek. Alig másfél évtizeddel később az ebben a hitben felnőtt generáció tagjai kerültek a tömegsírokba. A reprezentatív emlékezet terének szánt kert a belső emlékezet, a gyász kertjévé változott, ahol nem csak az elhunyt családtagokat, hanem az elveszett illúziókat is sirathatták a túlélők. Ennek sem fenésége, sem reprezentatív jellege nem maradt. A felejtés folyamatát erősítette, hogy az 1945 utáni megemlékezések nem az áldozatokra, hanem a felszabadítókra emlékeztek elsősorban.²²

A gettó felszabadításának első évfordulóján, 1946 januárjában a Dohány utcai zsinagógában tartották a megemlékezést, ünnepi gyászistentisztelet formájában. Az ezt követő években a gyászistentisztelet mellett az ünnepi beszédek és koszorúzások helyszíne a Wesselényi utca és Kertész utca sarkán elhelyezett emléktábla lett. Itt döntötték be először a gettó fapalánkját a fővárost elfoglaló szovjet csapatok. A Hajós Alfréd által tervezett, 1949-ben avatott „központi” mártíremlékművet a Kozma utcai zsidó temetőben állították fel. Nyilvános, közteri mártíremlékmű, melyet nem az áldozatok közösségei kezdeményeztek, azóta sem készült. A Dohány utcai temetőkert területén 1985-ig nem készült közösségi emlékmű, de közvetlen környezetében, a zsinagógák falain igen: itt van az emléktáblája a Bergen-Belsenben elhunytaknak, a Vívó és Atlétikai Klub (VAC) és a Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület (MIKÉFE) mártírjainak. A kertben a felhantolt parcellák mellé már 1945 tavaszán emlékjelek, táblák és virágcsokrok kerültek, kezdetben nyilván az itt eltemetettekre, később a munkaszolgálatban, deportálásban elhunytakra is itt emlékezve.²³ Virtuális sírok alakultak ki, melyekből hiányzik a halott teteme, de nem a közösségi emlékezet „ismeretlen katonáihoz” hasonló formában, hanem ugyanennek a jelenségnek az egyéni változatában, egyes személyekre, elveszített hozzátartozókra emlékezve.

A kert rendezése húsz évvel a temetés után, 1965-ben merült fel először. Praktikus oka a csapadékkelvezetés megoldatlansága volt, de napirendre kerülésében nyilván szerepet játszott az Eichmann-pert (1961–1962) követően megváltozott légkör is. A terület fővárosi tulajdonban volt, hiszen 1931-ben csak használatra kapta meg a Pesti Izraelita Hitközség. A rajta lévő hitközségi tulajdonú épületek műemléki védettséget élveztek. A kert rendezésének programjában a műemlékek környezetének tatarozása, a sírok rendbetétele és egy emlékmű kialakítása szerepelt.

²² Cole 2003: 276–278.

²³ A temetőben elhantoltak névlistáját összevetve a kertben elhelyezett emléktáblákkal feltűnő, hogy sok olyan személy emléktábláját találjuk a kertben, akik nincsenek a kertben nyugvó áldozatok között. Ezeket az emléktáblákat budapesti, koncentrációs táborokban vagy munkaszolgálatban elhunyt személyekre emlékezve állították a hozzátartozók. Az emléktáblák listája megtekinthető a www.dohanykert.hu oldalon.

Az emlékművön a „2180²⁴ eltemetett halott, és a 600 000 elpusztult magyar zsidó mártír” emléket kívánták megörökíteni. A feladatot az É. M. Városépítési Tervező Vállalat kapta meg, a végleges terveket Gazda Anikó készítette.

„A sírkert [...] a temető nyugalomával kíván hatni. Az árkádos építészeti keretben az alapsíkok, felületek és tömegek egymásra hatásával kívánjuk érzékeltetni a tömeges katasztrófát. Ezért azonos méretekkel, anyagokkal soroljuk egymásután a sírokat, melyeknek fedlapján valamennyi név olvasható. Az ismeretlen halottakat feliratsívek jelzik. A sírok rendszerét kívánjuk hangsúlyozni a szintek és burkolatok közötti különbséggel. A bejárati emléktérhez képest egy lépcsőfoknyi magasságban szabályos kőburkolatú udvarfelület fogja körül a sírok rendszerét. A sírok ettől a szinttől kb. 35 cm-el mélyebb szintről emelkednek az alapszint fölé, kb. 12 cm-re. A sírok közötti alapszint válogatott nagy szemű kavicsburkolatú, mely egyben azt az ősi zsidó szokást is szimbolizálja, mely a halott emlékére követ helyez a sírra, illetve a sír mellé. Az emlékezés zárómotívumaként az a felirat jelentkezik, mely a sírkert hátsó falkájának szabad falfelületére készül és emlékeztet a 600 000 magyar zsidó mártír pusztulására. Az előtte elhelyezett hétágú gyertyatartó az emlékfényt, a szabadságot, az örökkévalóságot jelképezi.”

A leíráshoz mellékelte rajzon a tervező a feliratot is megadja: „A hatszázezer magyar zsidó mártír emlékére 1939–1944–1945.” A magyar nyelvű felirat felett héberül a „gezerat tasad” (pusztulás 1944/45) feliratot is kiírni tervezte.²⁵

A sírokat betonkeretekkel erősítették meg, beültették borostyánnal és csüngő eperfákkal. Sem a nevek felsorolása, sem pedig az a mártírelmékmű nem készült el, ami a holokauszt valódi kontextusába tudta volna helyezni a temetőt. Ezek hiányában a temető „csak” temetőként és kertként értelmezhető, nem kapcsolódik hozzá az a rendkívül erős narratíva, amit a holokauszt egyik leghitelesebb magyarországi helyszínéeként és emlékműveként jelenthetne.

Újabb húsz év múlva, a gettó felszabadulásának negyvenedik évfordulóján készült el az 1965-ben tervezettnél jóval határozottabb gesztust jelentő „kegyeleti emlékfal”. Tervezésével a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete (MIOK) 1984-ben Zana István iparművészt bízta meg, aki a kert Dohány utca felőli végébe építette az emlékművet. Terve véglegesen megakasztotta azt a harmóniát, amelyet Vágó László 1931-es építészeti terve nyújtott, azaz a térről nézve a Hősök zsinagógájának bejárata és kupolája éppen beleillett a múzeumi épületszárny középső árkádjának ívébe.²⁶ Az új emlékfal a gettófal egy darabját szándékozott meg-

²⁴ Recte: 2281.

²⁵ BFL XV.17.e. 306. Városépítési Tervező Vállalat, Gazda Anikó: Programterv leírása a a Dohány utcai zsinagóga melletti Hősök sírkertje felújítási, rendezési és mártírelmék kialakítási munkálataihoz, 1965.

²⁶ Vágó László fényképalbuma Eppler Sándornak a Hősök zsinagógájának építéséről. Online digitális változata: <http://www.milev.hu/index.php?page=flashgallery&fgid=13> (Utolsó letöltés: 2010. szeptember 20.)

idézni, igaz, nem ott, ahol a gettófal eredetileg állt, és ahol közterületen emlékeztetett volna a holokausztra. Naturális kialakítása arra utal, mintha az eredeti gettófal egy darabja lenne helyreállítva, és emléktáblával kiegészítve emlékművé emelve, pedig Budapesten a gettó körül fából készült palánk volt, nem pedig téglafal. A falon fehér márványtábla ad szöveges megoldást az emlékmű értelmezéséhez: „örök emlékeztetőül arra a 40 évvel ezelőtti napra, amikor az egyetlen megmaradt európai gettót körülvevő falakat lerombolta a hazánkat felszabadító szovjet hadsereg. 1945. január 18 – 1985. január 18.”

Ez az emlékmű is elsősorban a felszabadításról és nem a halottak emlékeztetéről szól. A vizuális megjelenítés és a szöveg nem az elpusztított áldozatokra, hanem a történelmi eseményre utal. Eredetileg 1985-ben is további részleteket terveztek a kegyeleti emlékfal mellé: „a kialakított emlékfal és burkolat elkészülte után kerül elhelyezésre az emlékhely középpontja: a szarkofág, mely méltó helyen demonstrálja a fasizmus áldozatainak emlékhelyét.”²⁷ A szarkofággal az „ismeretlen áldozat” sírját jelenítették volna meg. Duplikálva ezáltal a Kozma utcai temetőben már hasonló gondolattal felépített emlékművet, de nem reflektálva arra a tényre, hogy a temetőkertben valóban ott nyugszanak az ott megölt, meghalt mártírok. A helyszín nem csak az „egyetlen megmaradt európai gettó” része, annál sokkal több. A holokauszt népirtása „helyben” történt: lakóit nem szállították megsemmisítő vagy koncentrációs táborokba, hanem pokollá változtatott lakóhelyükön váltak a körülmények áldozataivá. A gettó felszabadítása után pedig a hullákat nem szállították a város szélén lévő temetők egyikébe, hanem egyedülálló módon a lakónegyed közepén emeltek tömegsírt. Budapesten több olyan helyszín is van, ahol *in situ* lehet a holokauszt pusztításaira emlékezni: így például a Duna-parton²⁸ vagy a Maros utcai zsidókórházban, ahol a közismert gyilkosságok történtek²⁹ – de egyik helyszín sem vált a megemlékezést mintegy invokáló konkrét temetővé.

A temetőkert kontextus nélkül hagyása, jelöletlensége az elnevezésében is tükröződik. A park eredetileg a Hősök zsinagógájának volt szerves folytatása, visszaemlékezések szerint³⁰ az ehhez köthető reprezentatív ünnepeket tartották a területen, a zsinagóga lépcsőit mintegy színpadként, a zsinagógát pedig háttérként használták. A kert önálló léte temetővé válásával kezdődött, a „Hősök temetője” vagy „Hősök sírkertje”³¹ megnevezéseket használva. A terület jelentése,

²⁷ BFL XV.17.e. 306.

²⁸ A Duna parton több olyan emlékmű is van, mely az 1944–45 telén a nyilasok által a Dunába lött emberekre emlékezik: 1986-ban állították fel a vízfogói emlékművet, Makrisz Agamemnon 1964-ben eredetileg Mauthausenbe tervezett szobrának feles másolatát, 1990-ben Anna Stein Égbekiáltó című kerámiakompozícióját a Jászai Mari téren, majd 2005-ben Pauer Gyula és Can Togay *Cipők a Dunaparton* című alkotását.

²⁹ Braham 1988. II. 232–234.

³⁰ Dr. Schweitzer József szóbeli közlése, 2010. február 5.

³¹ Lásd például a 23. lábjegyzetben szereplő dokumentumot. Mint jeleztük, a területről nagyon kevés szöveges vagy képi forrás maradt fenn, de a pesti zsidó köznyelvben a fenti elnevezések használatosak.

és az ehhez szorosan kapcsolódó elnevezése metaforája annak, hogy a társadalom miként tekint rá, milyen történetek, mítoszok és rituálék kötődnek hozzá.³² A „hősök” esetünkben mártírok, akik nem aktív harcban és ellenállásban, hanem önkéntelenül estek a gettó áldozatául. Mégis egymásra torlódott itt az I. világháborús hősök (azaz a hazáért harcoló katonák) és a fasizmus ellenes háború idején, de a harcokban részt nem vett passzív áldozatok emléke, s lett a tömegsírbeli hősök temetője.

„KÖNYVEMLÉKMŰ”

A temetőkert egy holokauszt-emlékmű, mégpedig a lehető legerősebb: a gyilkosságok helyszíne, az áldozatok maradványainak jelenvalósága mellett a zsidó közösség normális életének is helyszíne, jogegyenlőségének szimbóluma. Erre azonban sem elnevezése, sem pedig a felállított emlékművekkel támogatott vizuális megjelenése nem utal. A történetek igazi „emlékműve” az a könyv, amelyet a pesti zsidó közösség a temetésekkel egy időben, évezredes hagyományokra támaszkodva készített.³³ A keresztes hadjáratok korszakától kezdve megfigyelhető, hogy a zsidó közösségeket érintő pusztítások emlékét jizkorkönyvekben (emlékkönyvekben) az áldozatok neveinek felsorolásával őrzik meg. Ez megfelelt egyrészt a „könyv népe” hagyományainak, másrészt praktikus volt, hiszen a zsidó közösségek történetében a pusztítások során gyakran nem maradtak elföldelhető holttestek, és így látogatható, emlékművé tehető sírok sem. A halottak neveinek évenkénti zsinagógai felolvasásával és a halotti imák elmondásával pedig az áldozatokra emlékezés ritualizálódott, szakrális jelleget nyert.³⁴ Magyarországon számos közösségben találkozunk a holokauszt áldozatairól készített jizkorkönyvvel: a Zemplén megyei áldozatok neveit például fekete bársonnyal borított könyvbe, a celldömölkiekét pergamentekercsre (*megilla*) jegyezték fel. Előfordul, hogy a hevra kadisák (temetkezési szentegyletek) már meglévő jegyzőkönyveik végére írtak áldozatlistát, mint Jánoshalmán, ahol 1945-ben ezzel egészítették ki az 1803 és 1930 között vezetett jegyzőkönyvet.³⁵

A Hősök kertjének jizkorkönyve egy, a háborús időszakok rossz papírjából összefűzött füzet, amelynek 77 oldalán síronként sorolják fel az eltemetettek neveit. Először az azonosított halottakat, majd az ismeretleneket, tulajdonképpen a rendőri jelentés mellé készített névlisták másolataiként. A könyv a temetés egyetlen tárgyi emléke, a megemlékezések eszköze. 2010-re papírja törékennyé vált, a könyv minden egyes kinyitása (azaz a megemlékezés maga is) tovább ronsolja, és a nevek egyre nagyobb része válik olvashatatlanná. A probléma egy része megoldható: a könyvet a Magyar Zsidó Levéltár digitalizálta, adatait keres-

³² Tilley 1999: 177.

³³ MZsL XIII–3–17.

³⁴ Young 1993: 7.

³⁵ MZsL X–9–1.

hető adatbázisba rendezte, így a tradicionális jizkorkönyvek hagyományát a mai követelményeknek megfelelő digitális jizkorkönyvvé alakította. Az adatbázis és a „honlapemlékmű” interneten elérhető, mindenki által hozzáférhető.³⁶ A nevek már nem csak az évente (nem) megrendezett rituális felolvasások során, hanem gyakorlatilag bármikor hozzáférhetőek, így a nevek felidézésével történő megemlékezés permanenssé vált, jóllehet sokat veszített magasztosságából.

Az eredeti jizkorkönyvet ma már a levéltár gondolzza mint a közösség kollektív emlékezetének írott emlékeit, a törvényeket és a normarendszereket őrző intézmény. A könyvet gondosan becsomagolva, megóvva a további állagromlástól őrzik, vagyis ezáltal elzárva a közösségtől és a rituális használatától. A könyv hatvanöt éve készült, tanúja mindannak, ami a holokauszt emlékezetével, a megemlékezésekkel kapcsolatos. Létét a tradicionális zsidó névrögzítési, jizkorkönyvkészítési gondolkodásnak köszönheti, ám soha nem használták rendeltetésének megfelelően: az 1946 utáni megemlékezések után először 2010 januárjában olvasták fel a zsinagógai szertartáson a kertben eltemetettek neveit. Nincs pontos adatunk arról, hogy ki és kinek a megbízásából készítette a könyvet, de az 1980-as évektől bizonyosan a Budapesti Zsidó Hitközség chevra kadisa osztályán őrizték, ahonnan 2009-ben került a Magyar Zsidó Levéltár gyűjteményébe. A könyv azonban nem csupán történelmi adatok forrása, hanem háromdimenziós tárgy (*object*), amelynek fizikai kiterjedésén túli dimenziói³⁷ kiemelkedően fontos tárggyá teszik a magyarországi holokauszt történetének reprezentációjában.³⁸ A könyv vizuális, esztétikai dimenziója is meghatározó, töredezettségével, romlásával együtt. Természetesen lehetne restaurálni, konzerválni, de ebben az esetben a könyv élettörténetének egy pontján megállítanánk az időt, kimerevítenénk az adott pillanatot és állapotot, mumifikálnánk a tárgyat. Elveszne a könyv immanens részét képező romlás.

KÖRNYEZET

A kert eredetileg a zsinagógák és a zsidó múzeum által meghatározott narratívák keretétül szolgált, és biztosította azokat a pozitív tartalmakat, amelyeket az intézményeket létrehozók fontosnak éreztek: átláthatóságot, nyitottságot, befogadókészséget. A történelem menete megváltoztatta a viszonyokat, s mára a kert lett az a domináns elem, amelyhez alkalmazkodni kellene, elsősorban természetesen a közösségi reprezentációt szolgáló múzeumnak.

³⁶ A honlap tartalma alapján open-air kiállítás készült a kertet övező árkádsor Dohány utcai oldalán, a turisták által használt útvonalon: 14 db. 50x70 cm méretű képen a temetőkert 1894 és 1981 közötti átalakulását mutatják be. A kiállítás a pesti gettó felszabadulásának 65. évfordulóján, 2010. január 18-án nyílt meg. A megnyitót követően a Scheiber Sándor tanintézet diákjai felolvasták az eltemetettek neveit.

³⁷ Stocking 1985: 4–7. A hét dimenzió a következő: 1–3: magasság–szélesség–mélység 4: idő 5: kulturális kontextus 6: tulajdonjog 7: szépség.

³⁸ Williams 2007: 25.

1947-ben, a Zsidó Múzeum háború utáni újranyitáskor megnyitóbeszédében a múzeum igazgatója, Naményi Ernő így fogalmazott:

„Miniszter Urak, Hölgyeim és Uraim! Alázatos hálával az Örökkévaló iránt, aki megtartott minket és megengedte érnünk ezt a napot, nyitom meg újból az Országos Magyar Zsidó Múzeum kapuit.

»Ki hamaukom aser atto auméd olov, admász kaudes hu.« Szent hely az, amelyen vagy. Itt állott az a ház, amelyben a magyar zsidóság legnagyobb szülőtte Herzl Tivadar meglátta a napvilágot, és múzeumunkból az 1944-es gettó száz és száz mártírjának sírjára esik tekintetünk.»³⁹

A holokauszt és Auschwitz után nem lehet többé a hagyományos módon bemutatni a zsidó örökség tárgyait, hiszen mindezek a tárgyak történetük során kapcsolatba kerültek a megsemmisítés, az elpusztítás jelenségével.⁴⁰ A tárgyakat hajdan használó közösségeket kiirtották, s gyakran a tárgyak maguk is elrejtve éltek túl a vézskorszakot. A holokauszt narratívája minden zsidó tárgyra árnyékot vet, amit a múzeumi kiállítás során ugyanúgy be kell mutatni, mint a tárgyak eredeti kontextusát.

A Zsidó Múzeumban kiállított tárgyak egy részét a múzeum 1909-es alapítását követően magánszemélyek, hitközségek és zsidó egyesületek ajándékozták a gyűjteménynek, hogy családjuk, felmenőik vagy településük emlékét a tárgyakon és a múzeumi bemutatáson keresztül megőrizték. A tárgyak másik csoportját olyan emlékek alkotják, amelyeket 1945 és 1955 között gyűjtöttek össze az elpusztított közösségek megmaradt tagjaitól, hogy a kiirtott közösségeknek legalább egy-egy emléke bekerülhessen a kollektív emlékeztárba. A múzeum 1964 utáni történetében valamennyi tárgyat újraleltározták, az eredeti proveniencia adatok feltüntetése nélkül.⁴¹ Ezt követően tehát már nem tudjuk, hogy a kiállított tárgyakat hol, kik használták, ki, mikor, milyen indítatásból juttatta el őket a múzeumba. E tudás nélkül a múzeum tárgyai elvesztették a hét dimenziójuk közül a múzeumi emlékezet szempontjából legfontosabbakat, és csak a fizikai és az esztétikai (szépség) dimenziók maradtak. A tárgyak „élettörténetei”, kulturális kontextusuk, tulajdonlasi adatai elvesztek, és ezek nélkül pusztán anyagi értékkel bíró értékes kincsek, de nem emlékeket hordozó tárgyak többé.⁴² A múzeumnak ajándékozott tárgyak a zsidó büszkeség és a mecenatúra szimbólumai, míg a kifosztott közösségekből megmentett tárgyak az európai zsidók kiirtásának emlékei. A két csoport tárgyainak összekeverése és megkülönböztethetlensége

³⁹ A szöveg a 2Móz 3:5 verse askenázi héber kiejtés szerint leírva. A bibliai szöveg: „...mert a hely, melyen állsz, szent föld az.” MZsL XIX–13.

⁴⁰ Greenberg 2003: 253

⁴¹ Toronyi 2011.

⁴² A hét dinemziót lásd a 31. lábjegyzetben. Feldmann 1995: 39–54.

folytán a tárgyak elvesztették eredeti üzeneteiket és interpretációs lehetőségeiket, és mára a múzeumi tárgyak összessége a halálra és a pusztulásra emlékeztet.⁴³

Az elmúlt évek turisztikai fejlesztéseinek eredményeképpen a Zsidó Múzeum megközelítéséhez liftet építettek. A lift az épület külső oldalán futó üvegfalú panorámalift, használatával a múzeumot a kert látványával lehet megközelíteni. A temetők látványa és a halottak emlékezete az európai kultúrában a legősibb, legmélyebb tiszteletet váltja ki.⁴⁴ Ez meghatározza a múzeum helyzetét is, hiszen a temetőn keresztül érkező látogatók számára a múzeum alapvető kontextusát a temető és a holokauszt jelenti, s mindezek fényében fogják értelmezni a kiállításokat is. A múzeum kiállítási termeiből azonban nem látni a temetőt és a tömegsírokat, és maga az állandó kiállítás sem hordja magán sem a rendkívül erős történeti helyszín adta lehetőségeket, sem pedig az ebből fakadó kötelezettségeket.

A rendszerváltást követően a magyarországi zsidó közösség a Hősök zsinagógája mögötti, elzárt területen avatta fel a magyarországi holokauszt áldozatainak emlékművét. Az emlékmű pénzügyi alapjainak megteremtéséhez szükséges kiadvány még hangsúlyozta a helyszín jelentőségét: „That spot is hallowed ground – Admath Kodesh – to all of us, the place where our next of kin, our relatives came to a miserable end, whose common grave still is there. [...] This memorial must be erected on that spot, site of the World War II horrors.”⁴⁵ Az elkészült emlékmű egy acél szomorúfűzfa, (Varga Imre alkotása, 1990) mely fő támogatója nyomán „Emanuel emlékmű”-ként ismert. Ez az emlékmű már semmiben sem reflektál a helyszínre: az emlékműtől nem lehet rálátni a helyszín erősségét jelentő temetőkertre, és az emlékmű nem a pesti gettóban elhunytakra, hanem a magyarországi holokauszt valamennyi áldozatára emlékeztet.⁴⁶ Az első emlékművet számos további követte: az Emánuel-fa mögött alakították ki az embermentők kertjét, ahol vörös gránitba vésvé olvashatjuk azok neveit, akiknek háború alatti zsidómentő tevékenységét a jeruzsálemi Yad Vashem Intézet a „Világ igazai” kitüntetéssel ismerte el. A kertet Szilárd Klára 2004-ben, a Páva utcai Holokauszt Emlékközpont részére készítette, de ott végül nem felhasználta üveglapja zárja le, melyet 2008-ban állított fel itt a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége. A temetőkertben, a Hősök zsinagógájának lépcsőjén, Szenes Hanna egyszerű fehér márványablájától néhány méterre emelték 2000-ben Kasztner Rezső emlékművét. Ez már önmagában is furcsa, hiszen a magyarországi embermentés két igen eltérően megítélt személyiségéről van szó

⁴³ Rupnow 2004: 145.

⁴⁴ Worpole 2003: 18.

⁴⁵ Don't Forget the Victims! Pamflet, idézi: Cole 2003: 282. Az idézet fordítása: „Az a terület megszentelt föld – adamat kodes – mindannyiunknak, a hely, ahol legközelebbi rokonaink, hozzátartozóink élete nyomorúságos véget ért, akiknek közös sírja még mindig ott van. [...] Ezt az emlékművet itt kell emelni, a II. világháború rémségeinek földjén.”

⁴⁶ Megjegyzendő, hogy az áldozatok közül az emlékmű csak azok emlékét őrzi név szerint, akiknek leszármazottai kifizették a levélelkészítés és gravírozás költségeit.

esetükben.⁴⁷ A Kasztner-emlékmű – feltehetően a szobrot készítettők szándékai ellenére – Varga Imre egy korábbi emlékművének parafrázisa. Az eredeti mű az 1992-ben lebontott és a Memento Parkba szállított Kun Béla emlékmű, melynek kicsinyített és Kun Béla alakjától természetesen megfosztott alakja áll ma a zsinagóga kertjében.

A temető környezetében 1963 és 2000 között számos, egymással akár ellentmondó üzeneteket hordozó emlékművet emeltek anélkül, hogy bármelyik is megemlékezett volna a helyszín igazi jelentőségéről, a holokauszt áldozatainak jelenlévő tömegsírjairól.

* * *

A temetőkert alig egy foci pályányi területének története folyamatosan újabb és újabb rétegekkel gazdagodik. A koncentrációs táborokkal, kivégzőhelyekkel ellentétben itt nem merevedett meg a történet a gyilkolás, a megsemmisítés vagy akár a temetés pillanatában,⁴⁸ hanem folyamatosan átalakul. Területe nem csak az elmúlt események történeti helyszíne, hanem az elmúlt eseményekről való megemlékezések történetének is fontos, ám egyelőre még elfelejtett területe.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XV.17.e. 306. Budapesti Műemléki Felügyelőség iratai.

XVII.2. Budapesti Nemzeti Bizottság iratai.

Magyar Nemzeti Múzeum

Történeti Fényképtár, ltsz. 62.318, 62.322, 62.323, 67.3609.

Magyar Zsidó Levéltár (MZsL)

I–A–3, 1907 Pesti hitközségi jegyzőkönyvek, Elöljárósági ülések jegyzőkönyvei.

X–9–1. Jánoshalmi hevra kadisa jegyzőkönyve, 1803–1830.

XIII–3–18. Temetői napijelentések, 1945.

XIII–3–17. A Dohány utcai sírkertben eltemetett mártírok jegyzéke, 1945.

⁴⁷ Szenes Hanna (1921–1944) az angol ejtőernyősként érkezett 1944-ben Magyarországra, hogy felhívja a zsidó vezetők figyelmét a közelgő veszélyre és megpróbálja megakadályozni a magyar zsidók deportálását. A magyar hatóságok elfogták, megkínózták és kivégezték. Izraelben nemzeti hősként tisztelik. Kasztner Rezső (1906–1957) ugyanakkor egy zsidó segélyszervezet vezetője volt, s szintén a magyar zsidók megmentésén dolgozott, de más úton: tárgyalt a németekkel, melynek eredményeképpen hatalmas pénzekért cserébe egy vonatszerelvényen 1684 főt – köztük Kasztner családtagjait – megmentettek a biztos haláltól. Kasztner megítélése a mai napig ellentétes, sokan kollaborációval vádolják, míg mások hősnek tartják.

⁴⁸ Young 1993: 119.

XIX–13. Grünvald Fülöp irathagyatéka 1910–1964.

XXII–IV.21. Vágó László fényképalbuma Eppler Sándornak, 1932. IV/21.

Új Élet. A Magyar Izraeliták Országos Képviselője lapja, 1946–1990.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Braham, Randolph L. 1988: *A magyar holocaust I–II*. Budapest.
- Burke, Edmund 2008: *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*. (Fordította: Fogarasi György.) Budapest.
- Cole, Tim 2003: Turning the Places of Holocaust History into Places of Holocaust Memory. Holocaust Memorials in Budapest, Hungary, 1945–1995. In: Hornstein, Shelley – Jacobowitz, Florence (eds.): *Image and Remembrance. Representation and the Holocaust*. Bloomington – Indianapolis, 272–287.
- Fejér Lajos 1935: Bibliai idézeteket az árkádokra! *Múlt és Jövő* Szeptember–Október. 273.
- Feldman, Jeffrey David 1995: ‘Die Welt in der Vitrine und die Welt ausserhalb: die soziale Konstruktion jüdischer Museumsexponate’, In: *Wiener Jahrbuch für jüdische Geschichte Kultur und Museumswesen*. Band 1. 1994/1995. Wien.
- Gábor Eszter 1998: A lipótvárosi zsinagóga pályázata. *Budapesti Negyed* 18–19. 5–47.
- Glückstahl Samu 1930/31: A Dohány uccai templom új környezete. In: Kecskeméti Vilmos (szerk.): *Zsidó Évkönyv az 5691. évre*. Budapest, 86–91.
- Greenberg, Reesa 2003: The Jewish Museum, Vienna: A Holographic Paradigm for History and the Holocaust. In: Hornstein, Shelley – Jacobowitz, Florence (eds.): *Image and Remembrance. Representation and the Holocaust*. Bloomington – Indianapolis, 235–250.
- Jalsovszky Katalin – Tomsics Emőke 2003: *Budapest az ikerfőváros, 1860–1890*. Budapest.
- Komoróczy Géza et al. 1995: *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem*. (Hungaria Judaica 7. A város arcai.) Budapest.
- Rupnow, Dirk 2004: From Final Depository to Memorial: The History and Significance of the Jewish Museum in Prague. *European Judaism* 37. 142–159.
- Sperber, Daniel 2008: *The Jewish Life Cycle. Customs, Lore and Iconography*. Oxford.
- Stocking, George W (ed.) 1985: *Objects and Others: Essays on Museums and Material Culture*. Madison.
- Szabó Éva, szerk. 1996: *Helytállás. Embermentő orvosok és egészségügyiek 1944–1945. Visszaemlékezések, tanulmányok*. Budapest.
- Tilley, Christofer Y. 1999: *Metaphor and Material Culture*. Oxford.
- Toronyi Zsuzsanna 2010: A magyar zsidó múzeum épületéről. In: Gantner B. Eszter – Schweitzer Gábor – Varga Péter: *Kép–keret. Az identitás konstrukciói*. Budapest, 269–280.
- Toronyi Zsuzsanna 2011: The fate of Judaica in Hungary during the Nazi and the Soviet occupation. In: Cohen, Julie-Marthe (ed.): *Studia Rosenthaliana*. (Megjelenés előtt.)

-
- Vértés Emil 1929/30: Mit alkottunk. In: Kecskeméti Vilmos (szerk.): *Zsidó Évkönyv az 5690. évre*. Budapest, 103–113.
- Williams, Paul 2007: *Memorial Museums. The Global Rush to Commemorate Atrocities*. Oxford – New York.
- Worpole, Ken 2003: *Last Landscapes: The Architecture of the Cemetery in the West*. London.
- Young, James E. 1993: *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven – London.

Bögre Zsuzsanna

„Az én korosztályom az egy ilyen mosolytalan korosztály...”*

Trauma és emlékezet az élettörténetben

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Az ötvenhatos forradalomban részt vett személyek (a tüntetők, a röplapozók, a fegyveres felkelők, a sebesülteket mentő vöröskeresztesek stb.) emlékeinek van egy közös vonása. A visszaemlékezők a forradalom kirobbanásáról, az eseményekről általában mint eufórikus élményről számoltak be. Emlékezetükben az maradt meg, hogy az emberek az utcákon határtalan lelkesedésükben, ha kellett az életüket is feláldozták. Ezt a forradalom után 45–50 évvel csak úgy tudták kifejezni, ha éles határvonalat húztak a „jó” és a „gonoszok” között.¹

A forradalom bukása utáni időszakra emlékezve az eufóriát felváltotta a félelem, a kétségbeesés és a csalódás élménye. Azonban ezekben a történetekben is világosan kettéválik a jó és a rossz, az igazság és az igazságtalan, a szép és a csúnya, a vállalható és a vállalhatatlan magatartás. A visszaemlékezésekben a tüntetéseket, az utcai harcokat pozitívan értékelték a megszólalók, a szabadságharcot eltípró hatalom pedig egyértelműen negatív ellenpontként jelent meg.² Elmondható, hogy az ötvenhatról szóló visszaemlékezések többsége a kollektív emlékezetnek megfelelő narratíva szerint beszélt el a történeteket.

Vannak azonban olyan visszaemlékezések is, amelyekben a narratíva különbözik a fentiektől, és ezzel fokozottabban felhívja magára a kutató figyelmét. Ilyenkor előfordul, hogy a harcostársaknak, a sorstársaknak legalábbis egy részét árulóként, gyilkosként vagy fosztogatóként jelenítik meg a visszaemlékezésekben, illetve a forradalomnak, a Kádár-rendszer szóhasználatával ellenforradalomként való emlegetése. Egy ilyen történet hallatán figyelmünk még inkább a mesélő személyére irányul, mert felmerül, hogy a kollektív emlékezettől eltérő narratíva mögött olyan tapasztalat állhat, amelynek tanulmányozása éppen atipikus jellege miatt lehet fontos az utókor számára.

* A címbeli idézet a Móri Lászlónétól, egy ötvenhatos érintettel készült interjúból származik. (Interjú Móri Lászlónéval 1992: 28.) Az interjú szövegét az 1956-os Intézet bocsátotta rendelkezésemre. Molnár Adriennek és Kőrösi Zsuzsannának külön köszönet érte.

¹ Az emlékekről lásd Bögre 2006: 20–64.

² A szabadságharc bukása utáni drámai hangulatról lásd Bögre 2006.

Vizsgálódásom célja V. E. életútjának bemutatása, aki idegileg teljesen összeomlott, amikor vőlegényét kivégezték 1957-ben, a forradalom utáni megtorlások idején. Ezt az állapotát használta ki a politikai rendőrség, s beszervezte ügynököknek. A rendelkezésemre álló források elemzése során megállapíthatóvá vált, hogy V. E. ötvenhatos emlékeit elfojtotta, ezáltal nem tette lehetővé önmaga számára az emlékmunka elvégzését. Ennek hiányában nem tudott bocsánatot kérni áldozataitól, illetve maga is áldozat lévén nem tudott önmagának megbocsátani.

A tanulmányban több kérdésre kerestem a választ: 1. Hogyan beszélt a forradalomról V. E. az 1957-es vallomásaiban, illetve az 1992-es életútinterjúban? Változott-e az ötvenhatos eseményekhez való viszonya az évtizedek múltával? 2. Kivel vállalt 1992-ben, élettörténetének elmesélésekor sorsközösséget? A forradalmárokkal vagy a hatalmat képviselő hálózattal? 3. A vizsgált személy közel húsz éven keresztül készítette jelentéseit. Vajon a forrásokból kiderülhet-e, hogy az idők során változott-e a megfigyeltékhez való viszonya, illetve saját szerepének értékelése? A „kényszerügynökökről” azt gondolnánk, hogy ők visszatartottak bizonyos információkat, esetleg vonakodtak a megfigyeltokről hiteles beszámolókat készíteni, mert kevésbé azonosultak szerepükkel, mint például a „meggyőződéses” ügynökök.³ Vajon valósnak bizonyul-e ez a feltételezés? 4. Fontos lehet megtudni, hogy a megfélemlített kényszerügynök „felmondhatott-e” megbízóinak, esetleg voltak-e olyan technikái, amellyel növelhette mozgásterét, vagy amivel visszanyerhette „szabadságát?” 5. Végül nagyon fontosnak tartom elemezni, hogy élettörténete szerint, az emlékmunka hiányát látva, milyen elképzelései voltak saját jövőjét illetően?

TRAUMA ÉS EMLÉKEZET

Az emlékezet biztosítja a múlt és a jelen között a kontinuitást. Sőt! „Nincs emlékezettel rendelkező lét, amely ne lenne egyben jövőre irányuló lét is.”⁴ Paul Ricoeur fogalmazta meg, hogy a múltban történtek értelme nem egyszer s mindenkorra adott. Szerinte a múltbeli bűn vádként fogva tarthatja az elkövetőt, de megtörténhet az is, hogy a bocsánatkérés után feloldozásban részesülhet a bűnös, s ezáltal megváltozhat számára a múlt értelme.⁵ Hosszú út vezet a feloldozásig, ami nem következhet be a freudi „emlékezetmunka” nélkül. Múltbeli traumát (sebet, sérülést) okozó vagy elszenvedő személy el akarja felejteni, amit átélt vagy amit tett, nem akar azzal szembenézni, s ezért elfojtással reagál. „Ezt tettem – mondja az emlékezet. Az nem lehet – mondja a büszkeségem, és hajthatatlan marad. Végül enged az emlékezetem.”⁶ Az elfojtásnak rossz következménye

³ További ügynökcharakterekről lásd Gyarmati 2007: 18.

⁴ Ricoeur 1999: 61.

⁵ Ricoeur 1999: 61.

⁶ Nietzsche-re hivatkozik Pfitzner Rudolf (Pfitzner 2008: 87).

van ránk nézve, amit úgy fékezhetünk meg, ha azt a másik emberre vetítjük ki. A másiktól lesz az áruló, a gyilkos, a fosztogató, akit ha elárulunk, azzal akár a jó szolgálatába állónak képzeljük magunkat. Az önmagunkról alkotott pozitív képet csak úgy tudjuk megvédeni, ha elhittetjük magunkkal, hogy nem mi vagyunk a rosszak.

A traumatikus emlékezet⁷ elviselhetetlen tartalma ellen hasítással⁸ védekezhet a tudat. A hasításnak azt a formáját, amikor az érzelmek kikapcsolására is sor kerül, „derealizáció”-nak nevezzük.⁹ Amikor a valóság elviselhetetlen lenne, csak az érzelmek lehasításával válik valamennyire kibírhatóvá. Ez azonban a személyiség felbomlásához vezethet: az egyén nem tudja elbeszélni a vele történeteket.¹⁰

V. E. élettörténetét 1992-ben mesélte el. A rendszerváltás után kérték meg arra, hogy emlékezzen vissza a forradalomra, forradalmi tevékenységére. Mivel V. E. egyszerre volt áldozat és áruló, és ezt a helyzetét nem fedhette fel az interjúban, múltjáról annak tudatában beszélt, hogy annak egy részét el kell hallgatnia. Ez nem mehetett könnyen, mert az évtizedes elfojtások miatt bekövetkezett nála is a „derealizáció”, az érzelmek kikapcsolása. Ezért saját történeteinek többségét úgy mesélte el, mintha kívülállóként élte volna életét. Másrészt pedig a kényszerből elkövetett tette miatti büntudatát másokra vetítette ki, sorstársai egy részét bűnösnek mutatta be. Az eltorzult lelki folyamatokat évtizedeken keresztül fenntartó V. E. nem tudott megnyílni az élettörténeti interjú alkalmával. Az élettörténet elmesélése nem válhatott terápiává, mert bizonyos részletek elbeszélhetetlenek voltak. A visszaemlékezés nem vezetett katarzishoz, V. E. esetében nem tudta pótolni, de még előidézni sem az elmaradt emlékezetmunkát.

V. E. életében nem került sor bocsánatkérésre – mint ahogyan a hozzá hasonló sorsot megélték többségénél sem –, így a feloldozás sem következhetett be. Az elkövetett bűnök áldozatai névtelenek maradtak, ám a bűnös sem járt jobban. Nem csak múltját veszítette el, hanem Ricouer értelmezése szerint a jövője is perspektívtalan maradt, mert elfojtotta honnan jött, s így nem tudhatta, hogy merre tart.

Az élettörténet hiányosságait, amely a széttöredezett tapasztalattér és az összekuszálódott elváráshorizont metszetében jelent meg, csak a kutató konstruálhatta, és formálhatta egészé. Egésszé, s talán valóság közelivé, de semmiképpen sem igazzá.

⁷ Erős 2007: 24.

⁸ A hasítás egy olyan lelki folyamat, ami a traumatikus élmények elviselhetetlen érzelmi tartalmának kizárását jelenti. Az egyén törli az emlékeiből, mintha nem tartozna a múltjához a nem kívánt esemény, személy.

⁹ Pfitzner 2008: 87.

¹⁰ Erős 2007: 24.

MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

Öt különböző forrást találtam a téma feldolgozásához. Fennmaradtak V. E. önvallomásai, a róla szóló börtönügynök-jelentések és a kihallgatási jegyzőkönyvek.¹¹ Előkerültek a kiszabadulása utáni időkből származó ügynökjelentései, melyeket 1959–1977 között írt, s végül készült vele egy élettörténeti interjú 1992-ben.

A felsorolt források közül az önvallomások olyan első elbeszélésnek tekinthetők, amelyet a letartóztatott személy mint elítélt írt önmagáról ügye tisztázása érdekében, s a célszemélyek a kihallgató tisztak voltak. Ebből az elbeszélésből dekódolás után kiderülhet a rab helyzetértelmezése és védekezési stratégiája, ha volt ilyen.

A börtönügynök (vamzer) jelentései, a cellában elhangzott beszélgetések írott változata, amelyek egyoldalú hatalmi helyzetben születtek. A cellában tartózkodó ügynök irányított beszélgetést kezdeményezett a rabbal, amelynek menetét egy korábbi időpontban a kihallgató tiszt határozta meg. Ez tehát egy másodlagos konstrukció, amelynek létrejöttében a fogdaügynök szerepfelfogása, feladatteljesítése fontos szerepet játszott.

A kihallgatási jegyzőkönyv is különbözött az önvallomástól, ugyanúgy, mint a börtönügynök jelentése, hiszen itt is egy harmadik személy írta le a szóban elhangzott beszélgetést, s annak csak sűrített formája került legépelésre. A kihallgatásokon keletkezett jegyzőkönyv szövegkonstrukciójában egymásra rakódott a letartóztatott személyek nyelvhasználata és a hatalom nyelvezete. A jegyzőkönyvben egymással szembenálló felek szerepelnek, ahol a kérdező uralja a helyzetet, akár a letartóztatott személy fizikai megsemmisítése is hatalmában állt.

A fentiekől némileg elkülönültek V. E. ügynökjelentései, amelyeket ugyancsak dekódolás után lehet használni. A jelentések keletkezési körülményei meghatározóak.¹² Ebből a szempontból ugyanis a börtönügynök- és a „sima” ügynökjelentések különböztek egymástól. Az előbbi esetben a jelentések a börtönben, Goffman szóhasználatával egy totális intézményben születnek, ahol a jelentő a másik leleplezése révén önmagát akarja jobb helyzetbe hozni. Ezzel szemben a „szabad” világban keletkezett jelentés írója, az ügynök, már fizikailag nincs beszerzői hatalmában. Mozgástere megváltozott, jóllehet ennek mértéke az ügynök helyzetértelmezésétől is függött. Az így keletkezett ügynökjelentések is másodlagos konstrukciók, olyan elbeszélések, amelyekben a kívülről irányítotttság mellett keveredett egymással a provokáció és a leleplezés. A megbízó, azaz a tartótiszt jelölte ki a beszélgetés tartalmát és célját, majd az ügynök az általa felvetett (kiprovokált) témát a megbízó számára leleplezte. A „szabad” világ ügynöke rendelkezhetett némi mozgástérrel. A mozgástér alatt nem az önleleplezést, a dekonspirációt értem, hanem az ügynök személyiségéből, stílusából, élethelyzetéből fakadó sajátosságokat. Az ügynök nem mindig veszi észre mozgásterét a „szabad” világban, lehet helyzetének (kényszer esetében) foglya, mégis rendel-

¹¹ A fenti forrástípusok felhasználhatóságáról lásd Farkas 2006.

¹² Lásd erről részletesebben Gyarmati 2007, illetve Farkas Gyöngyi 2006-ban megjelent tanulmányait.

kezett bizonyos szabadsággal. A tudatos dekonspirációra fel volt készülve a hálózat, az ügynökök figyeltetésével, illetve egy megfigyeltre több ügynök állításával. A keresztbefigyeltetés bevett gyakorlatnak számított. Így hamar kiderülhetett az ügynök próbálkozása. Ám ha az ügynök elég rutinos volt, akkor egy rá jellemző stratégiát alakíthatott ki, növelve némileg saját mozgásterét. Ennek fényében biztos, hogy az ügynökök tipizálása (mint például a meggyőződéses ügynök, kényszerügynök kategóriák) nagyon leegyszerűsítik a valóságot.¹³

A fent említett levéltári források olyan szövegkonstrukciókat őriztek meg, ahol a szereplők igazi szándéka egymás elől rejtve volt. A kutató feladata, hogy a rejtjelezést felfejtse, a (véltetően) igazi szándékokra fényt derítsen, hogy bepillantást nyerhessünk egy olyan világba, amely a mai napig megválaszolatlan morális kérdések sorozatát veti fel.

S végül fontos forrásként használtam V. E. élettörténetét, amely már egy nyílt, demokratikus léthelyzetben született. Az 1992-ben felvett élettörténet idején az ötvenhatos forradalomban részt vett szereplők politikai megítélése megváltozott. Az új politikai helyzetben a legtöbb ötvenhatost már hivatalosan is hőssé nyilvánították a társadalmi közbeszédben. Az 56-osokkal készített visszaemlékezések háttérben kimondatlanul is egy „hősi eposz” teremtése állt.¹⁴ Ez a Kádár-rendszer ötvenhatos képéhez képest megváltozott szemlélet lehetővé tette, hogy ki-ki el merje mesélni a saját történetét. Az új politikai rendszerben azonban az 56-os eseményekről szóló nyílt kommunikáció értelmezési kerete a hősöknek kedvezett. Sokak számára így kerülhetett sor a saját ötvenhatos szerepük újraértelmezésére. V. E. azonban a fentiek miatt úgy tudott 1992-ben önmagáról vallani, hogy életének húsz évéről hallgatott, úgy mutatta be 1956-os szereplését és annak szereplőit, hogy közben azt, amit ő a forradalom után mint ügynök megélt, elhallgatta. Ezért élettörténete, interjúbeli önvallomása felemásra sikerült. Nagy törések, kihagyások, ellentmondások, a szövegrészek közötti inkonzisztencia figyelhető meg. Az élettörténet – a rendszerváltás utáni mesélés időpontja miatt is – egy darabokra hullott személyiséget takar.

A források dekódolása a különböző időpontokban született szövegek egymással történő összevetését jelentette. Az azonos témákra, személyekre, helyzetekre vonatkozó szövegrészek összehasonlításából V. E. magatartásának alakulására lehetett következtetni. Beszédmódjának megváltozása, mozgásterének szűkülése majd bővülése, ügynökszerepének sajátos értelmezése kikövetkeztethető a forrásokból. A vele történt események sakklépésszerű követésével (mert erre volt mód) láthatóvá vált a politikai hatalomnak kiszolgáltatót 56-sok egy része, amelyben a „figyelők” és a „megfigyelték” a hatalom játékszereivé váltak.

¹³ Lásd ehhez Gyarmati 2007.

¹⁴ A téma részletesebb kifejtését lásd Litván 2000. A közgondolkodás jellemzését foglalta össze Radnóti 2006.

V. E. ÉLETRAJZA¹⁵

V. E. 1920-ban született egy budapesti munkáscsaládban. Édesanyját 13 éves korában elveszítette. Tizenhat évesen munkába állt, fegyvergyárakban dolgozott, betanított munkákat végezve. Húsz évesen ment először férjhez, ebből a házasságából egy kislánya született. A férje az orosz fronton esett áldozatul, a kislánya két évesen halt meg. A háború alatt vidékre ment a nagyszüleihez, majd a háború befejezése után visszakerült Budapestre, ahol ismét férjhez ment. Második házasságából két gyermek született. A Dinamó Gépgyárban könyvelőként dolgozott 1956-ig, a gyárban szakszervezeti bizalmi volt. V. E. a forradalom idején már egyedül nevelte gyermekeit, második férjétől különválva. 1956. október 24-én a corvinisták közé került, ahol ápolónői és konyhai szolgálatot látott el. Itt ismerkedtek meg és szerettek egymásba Iván Kovács Lászlóval, a corvinisták egyik vezetőjével. A szabadságharc bukása után Iván Kovácsot 1957 márciusában letartóztatták, börtönbe vitték, ahová V. E. önként követte őt, azzal a feltett szándékkal, hogy akár az élete árán is megmenti a férfit.

A források szerint Iván Kovács kivégzése (1957. december 30.) előtt, az elsőfokú és a másodfokú tárgyalásuk között szervezte be V. E.-t a politikai rendőrség „hazafias” alapon.¹⁶ 1977-ig foglalkoztatta a hálózat, amikor tartótisztje kezdeményezésére elengedték, mert rendőrségi terminussal élve „foglalkoztatásában visszaesés következett be”.¹⁷

HOGYAN KERÜLT A FORRADALOMBA? V. E. KETTŐS EMLÉKEZETE

V. E. emlékei alapján arra lehet következtetni, hogy nem érzekelte a forradalom előszelét, olyannyira, hogy 1956. október 24-re színházjegye volt, és hűgával együtt színházba készült. Ekkor a Dinamó Villamosforgó Gépgyárban dolgozott raktáros könyvelőként. Egyik főnöke Garamvölgyi Vilmos,¹⁸ akiről V. E. utólag azt feltételezte, hogy ő már tudhatott valamit, mert a következőket mondogatta a munkásoknak: „Gyerekek itt bajok lesznek, ezt nem lehet tovább csinálni, lepasszol az ország, nincs munka, meg egyéb minden, a gyár nem tud dolgozni. És akkor mondogatta, hogy na most én egy darabig eltűnök, azt mondja, de vigyázzatok magatokra, mert majd én még visszajövök. Hát nem vettük ott komolyan annyira.”¹⁹

¹⁵ Az elemzésben a főszereplő nevét (monogramját) megváltoztattam.

¹⁶ ÁBTL 3.1.2. M-37206. 48. Első jelentése a rendelkezésre álló források szerint 1957. december 17-ei keltezéssel íródott. ÁBTL 3.1.2. M-29112/2.

¹⁷ ÁBTL 3.1.2. M-37206. 48.

¹⁸ Garamvölgyi Vilmos (1909–?) rendőrtiszt. 1945-től a BM-nél dolgozott. 1950-ben koholt vádakkal 6 évre ítélték, 1953-ban amnesztiával szabadult. Az ORFK vezetője (1956 decemberétől).

¹⁹ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 2–3.

A fenti beszélgetés jó hangulatáról számolt be V. E. élettörténetében (1992). Főnöke figyelmeztette őt, ha színházba akar menni, akkor husángot is vigyen magával. „Hát csak ugye később kapcsoltunk, hogy ők már valamit tudtak, hogy tüntetés lesz, meg ez meg az, csak mi nem tudtuk.”²⁰

Október 24-én már nem jártak Budapesten a villamosok, gyalog kellett elindulniuk. Útközben találkoztak az utcára kitódult emberek tömegével. Önvallomásában, amelyet letartóztatásakor, 1957. március 17-én írtak vele a Pest megyei rendőrkapitányságon, a tüntetőket „nagy tömeg”-nek nevezte, s „közéjük keveredtem” – írta.²¹ A kihallgatási jegyzőkönyvben, amelyet önvallomásának napján vettek fel tőle, a „Hogyan került az ellenforradalomba?” kérdésre adott válaszában a tüntetőkre a „nagy számú emberek” fogalmat használta, vagy más helyen, de még mindig 1957-ben, az ugyancsak semleges kifejezéssel jelölte az utca embereit: „a tömeg ide-oda futkosott”.²²

Harmincöt évvel később, élettörténetében (1992), ugyanezekre az órákra visszaemlékezve azonban megváltozott szóhasználata a tömegre vonatkozóan. Ekkor már a Kádár-rendszer hivatalos nyelvén fogalmazott. „Mondták, hogy ne menjetek ki a körútra, ott nagy tüntetés van, mert az egyetemisták, meg mit tudom én, meg így mondták, úgy mondták, hogy a *csöcselék* ott összeverődött, aztán már mindenféle puskalövés...”²³ (Kiemelés itt és a továbbiakban tőlem – B. Zs.)

V. E. a tömeggel együttmozogva, az Üllői úton haladva a Corvin moziba sodródott. Ezzel kapcsolatban a kihallgatási jegyzőkönyvből (1957) úgy érte-sülhetünk, hogy a moziba mintegy bemenekült. Ha hihetünk a jegyzőkönyvnek, akkor a következőket mondta erről a mozzanatról:

„A Corvin mozi ablakait verték be az emberek, mert akik nem azon a környéken laktak, de hazamenni nem tudtak ott akartak meghúzódní. Én is a moziba mentem, melynek oldalajtói már nyitva voltak.”²⁴

1957-ben, V. E. vallomásai szerint a Corvin mozi menedéket nyújtott az embereknek az akkor már kialakult lövöldözésekkel szemben. Sem a kihallgatásán, sem az önvallomásában nem tett említést arról, hogy tanúja volt a Corvin mozi ablakaiból történő lövöldözéseknek, vagy arról, hogy a moziban ő már 24-én sérülteket látott el. Ennek elhallgatása bizonyára nem volt véletlen.

A fentiekkel ellentétben V. E. az élettörténetében (1992) a Corvinba kerülésének mozzanatait máshogy idézte fel. Abban úgy fogalmazott, hogy az Üllői úton lévő tömegben nyomorgott, amikor „megfogtak bennünket szépen, aztán úgy belöttek oda (a mozihoz), hogy az árkádok alatt legyünk... üvöltözés volt,

²⁰ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 2–3.

²¹ ÁBTL 3.1.9. V-145626/1. 7.

²² ÁBTL 3.1.9. V-145626/1.

²³ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 3.

²⁴ ÁBTL 3.1.9. V-145626/1. 2.

lövöldözés volt, persze mentem”.²⁵ Folytatásként azt is megtudjuk az élettörténetéből, hogy a moziban már sebesültekkel és fegyveresekkel találkozott. „Te is ide tartozol?” – kérdezte tőle egy fegyveres férfi. „Mondom, az attól függ, mert én nem tudom, hogy hova tartozom.”

„...Hát aztán így láttam azt, hogy akik odaállnak az ablak közé, mindegyiknek a kabátjából kivettek ilyen kis lefűrészelt fegyvereket, és egyszer csak látom, hogy onnan lövöldöznek, és mondom, hogy Jézus Mária, hova keveredtem én, hát színházba indultam, azt közben itt vagyok a moziban, egy ilyen társaság közepette. Aztán már akkor nem is hagytak békében. Akkor egyszer elkezdett az egyik kiabálni, hogy valaki jöjjön ide, itt vérzik egy illető a lépcsőn, ott elfeküdt. Hát mondom, mit tudok én csinálni, gyerekek, mondom, elsősegélyben abban tudok segíteni. Erre azt mondták, hogy na jól van, akkor csak maradj itt, akkor már egy lépést sem tehetsz.”²⁶

A kihallgatási jegyzőkönyv (1957) szerint október 24-e éjszakáját a Corvin köz 4-es számú házban kellett töltenie, mert nem tudott hazamenni. „Reggelre a helyzet még rosszabb lett, fokozódott a lövöldözés, így felajánlotta [a házmeister], hogy amíg nem változik a helyzet, hogy hazamehessek, addig maradjak náluk. Én ebbe beleegyeztem, és ott is maradtam.”²⁷ Az önvallomásában (1957) az előbbiekkal egybecsengő módon írt ugyanerről: „Olyan pokoli harc volt kinn, hogy hozzájuk mentem be.”²⁸

A fentebb idézett szövegek különböző időszakból ugyan (1957 és 1992), de azonos eseményekről szóltak. Különbségek „csak” a nyelvhasználatban fedezhetők fel. A vallatásakor, illetve az önvallomásában (1957) V. E. a történetekkel kapcsolatban semlegesebb kifejezéseket használt, mint azt tette az élettörténetében (1992). Például az utcára tóduló embereket tömegnek nevezte kihallgatói előtt, a Corvin közbe kerülésének okát pedig a bemenekülés szándékával magyarázta. A Corvin köz 4-es számú házban pedig azért maradt az önvallomása (1957) szerint, mert harcok dúltak az utcán. A kihallgatásain és az önvallomásában (1957) az eseményekről logikusan, de távolságtartóan számolt be.

Ezzel szemben az élettörténetében (1992) már az első oldalakon megjelent a tömeg szóhasználat helyett és amellet a csőcselék kifejezés. Majd az események elbeszélésekor úgy fogalmazott, hogy őt és másokat valakik belökték a moziba, ami erőszakos magatartásra utal. A moziban pedig valósággal megrettent, hogy színház helyett milyen társaságba keveredett. A „nem tudom, hogy hova tartozom” 1992-ben hangzott el V. E. szájából, erről nem tett említést 1957-ben, pedig ezzel akkor még védekezhetett volna.

1992-ben már úgy emlékezett vissza, hogy azért maradt a felkelőkkel, mert azok ráerőszakolták, hogy kötözze be a sebesülteket, így kényszerűségből marad-

²⁵ ÁBTL 3.1.9. V-145626/1. 2.

²⁶ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 3

²⁷ ÁBTL 3.1.9. V-145626/1. 2

²⁸ ÁBTL 3.1.9. V-145626/1. 7.

nia kellett. Egy dolog már az eddigi elemzésből is világossá válhat, nevezetesen E. számára 1992-ben már nem ugyanazt jelentette a forradalom, mint 1957-ben, a letartóztatásakor.

Tovább követve az 1992-es visszaemlékezés fonalát, megtudjuk V. E. elbeszéléséből, hogy miért nem próbált a hazaindulni az utcai harcok és a közlekedési nehézségek ellenére, jóllehet otthon várta két kiskorú gyermeke:

„...azt sem tudtuk jóformán, ki fia-borja, mert ott mindenki avval volt elfoglalva, hogy segítsen. Hát más nem volt fontos, meg az embert elkapta a lelkesedés is, hogy ezek a fiatalok ott meg idősebbek el voltak ugye szánva, meg az egész magával ragadja az embert, onnan nem lehet aztán csak úgy kilépni, hogy na most fogom magam, elmegyek haza, hát ilyen nincsen. Belecsöppent az ember, és csinálta.”²⁹

Néhány mondattal később az interjúban mintha megbánta volna, hogy pozitív kicsengésű volt visszaemlékezése, hirtelen minden ok nélkül, hangnemet váltott:

„Hát így keveredtem én bele. Így ismertem meg itt azokat, akik most ugye magukat itt vezéreknak meg vezetőknak meg nem tudom én minek titulálják. Abban az időben én olyan nagy vezetést nem láttam, mert olyan volt ez az egész, hogy percenként meg óránként, mint egy ilyen harmonika jöttek-mentek, ugye ott nem volt az, hogy egy ilyen egység, egy ilyen csapat...”³⁰

V. E. a Corvin köz 4-ben maradt a szabadságharc bukása után is, csak november 26-án hagyta el a szabadságharc e helyszínét.³¹ A harcok alatt V. E. és Iván Kovács László, ahogyan arról már szó esett, egymásba szeretett. 1958. március 12-én Iván Kovácsot letartóztatták, március 15-én V. E. önként bement utána a rendőrkapitányságra, érdeklődött felőle, s akkor őt is letartóztatták.

V. E. A BÖRTÖNBEN

A szabadságharc bukása után V. E. és Iván Kovács László egy időre elkerültek egymás mellől, s egészen 1957. február 5-éig nem találkoztak. Ettől kezdve azonban naponta keresték egymást, így V. E. tudott a férfi összes lépéséről, politikai tervéről. Iván Kovács nem tudott belenyugodni a szabadságharc bukásába, terveket szövögetett Maléter Pál kiszabadítására, egy Turul nevű párt létrehozásán dolgozott, s röplapok gyártásába fogott. Életben akarta tartani a forradalmi lelkületet.³² Hamarosan, március 12-én letartóztatták a férfit, s a Pest Megyei

²⁹ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 4.

³⁰ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 5.

³¹ A szabadságharc alatti események részleteiről lásd Bögge 2006; Eörsi – Fülep 2007.

³² Bögge 2006; Eörsi – Fülep 2007.

Rendőrkapitányságra hurcolták édesapjával együtt. V. E. először kereste, majd követte őt a börtönbe. Eltökélt szándéka volt: vagy megmenti a férfi életét, vagy együtt hal vele.

A részletekről a következőket lehet megtudni a kihallgatási jegyzőkönyv alapján (1957): „Mikor tudta meg, hogy Iván Kovács Lászlót letartóztatták és mit tett?”³³ A kérdésre elmondta a kihallgatóinak, hogy március 13-án, amikor a férfi nem jelent meg a találkozójukon, nagyon ideges lett. Kiutazott Alsógödre, felkereste Iván Kovács szüleit, de már csak az édesanyja volt otthon, mert az édesapját is elvitték. V. E. ügyvédi segítséget ígért Iván Kovács édesanyjának, melyet az el is fogadott. Miután beszélt az ügyvéd ismerősével, felkereste egyik testvérét, akinek a férje ÁVH-s hadnagy volt, mert meg akarta tudni, hogy mit lehetne tenni Iván Kovács érdekében. A hadnagy dühös lett, és azt ajánlotta, hogy semmit se tegyen, mert ha felfedi önmagát, akkor őt is le fogják tartóztatni. Majd így folytatta:

„15-én reggel már úgy indultam el hazulról, hogy csomagot készítettem Laci számára a Belgiumból kapott ajándékból.³⁴ Hálóinget vettem magamra, mert sógorom tanácsa ellenére meg akartam keresni Lacit, s elhittem, hogy ha felőle érdeklődöm engem is ott fognak tartani.”³⁵

Az önvallomásából (1957) is hasonló olvasható ki, lényegében az, hogy önként követte Iván Kovácsot a börtönbe:

„Kimentem 15-én a mamájához, ahonnan azt a felvilágosítást kaptam, hogy úgy tudja Vácra elvitték őket és keressem a pestmegyei kapitányságon, mert ők megyei, oda tartoznak. Így jöttem ide. Előző este még fenn voltam a húgoméknál, akinek a férje figyelmeztetett, hogy ne menjek sehová sem érdeklődni, mert ha azt mondom, hogy Corvinköz, elfognak. Ennek dacára idejöttem, mert úgy tudtam, hogy nem adnak kosztot és ennielót hoztam neki, amiben semmit sem csempésztem be. Innen az volt a szándékom, hogy elmegyek a Mosonyiba,³⁶ ahol egy volt ÁVH-s tisztet szerettem volna felkutatni, aki bővebbet tud az akkori időkről beszélni.”³⁷

Megkeresve az 1992-es interjújában a fenti eseményekre vonatkozatható szöveget, újból találhatunk némi eltérést:

³³ ÁBTL 3.1.9. V-145626/1. 6.

³⁴ V. E. nevelőszüleitől rendszeresen kapott csomagot Belgiumból.

³⁵ ÁBTL 3.1.9. V-145626/1. 6.

³⁶ Mosonyi utcai börtön, volt toloncház

³⁷ ÁBTL 3.1.9. V-145626/1. 10. A volt ÁVH-s tisztet a harcok alatt elfogták a corvinisták, és ki akarták végezni. Ezt a források szerint Iván Kovács akadályozta meg. Feltehetően V. E. őt akarta megkeresni, hogy tanúskodjon Iván Kovács László mellett. A tárgyaláson nem jelent meg ez a személy, „nem találta meg az ÁVH”, így nem tudott mellettük tanúskodni.

„Nagy szerencsétlenségemre, mikor mindenki elbúcsúzott,³⁸ akkor beírták egy naptárba, Iván Kovács is beírta az én címemet, meg a másikat meg a harmadikét, aztán így sikerült nekünk lebukni, hogy az ő tárcájába találták meg az én lakáscímemet. És kijöttek a nővéremhez, így sikerült belekeveredni nekem az egész dologba még utólag. De előzőleg ott volt az édesanyja nálam, és azt mondta, hogy elvitték a fiát, ez volt március 11-én, és akkor mondta nekem, hogy próbáljak bemenni, mert ugye ők Alsógödön laktak, próbáljak bemenni az Aradi utcai kapitányságra megkérdezni,³⁹ mert ő nem mer bemenni, mert hát ő az anyja. És én bementem, és elvették a személyazonosságimat és többet nem láttam. Rögtön le is tartóztattak, aki csak az ő nevében jött érdeklődni, azt mind lefogták. Kitalálták azt, hogy államrendellenes szervezkedés.”⁴⁰

Az élettörténetében (1992) a letartóztatása okaként az Iván Kovácsnál lévő címét jelölte meg, s ekkor már úgy emlékezett, hogy Iván Kovács édesanyja ment el hozzá, s nem fordítva, illetve az ő kérésére ment be a rendőrségre. Ezek a különbségek egyenként nem tekinthetők túlságosan jelentősnek, de mindenképpen tendenciózusak. Az 1992-es szövegben a megnevezett személyeket tette felelőssé letartóztatása miatt, elhallgatva saját döntését, miszerint a börtönbe is követni akarta a férfit. Ez a különbség azért figyelemreméltó, mert inkább illet volna az „áldozat vagyok” szerep erőltetése a kihallgatásán (1957), mint az élettörténetében (1992). A kihallgatásán (1957) nem próbálta áldozatként beállítani önmagát, akkor az önkéntességet hangsúlyozta.

A BÍRÓSÁGI ÍTÉLET ÉS V. E. BÖRTÖNÜGYNÖKI JELENTÉSEI

„Iván Kovács László és társai” ügyét 1957. augusztus 15-én tárgyalta először a bíróság. A perben Iván Kovács László, Vén István, V. E. és Frey Erzsébet szerepelt. Iván Kovácsot halálra, V. E.-t 6 évre ítélték. 1957. december 18-án és 27-én megtartott másodfokú tárgyalásokon az első fokon hozott ítéleten nem módosítottak. Iván Kovácsot december 30-án kivégezték.⁴¹

A források szerint V. E. ügyökként való foglalkoztatását, ahogyan arról fentebb már szó esett, a börtönben megkezdték. Köztörvényesekkel rakták össze először, tőlük kellett információkat megtudnia.

Első fennmaradt jelentését 1957. december 13-án (öt nappal a másodfokú tárgyalása előtt) adta le Szalaynérol, akit lánya meggyilkolásával vádoltak. V. E. szerint az asszony „minden igyekezete az, hogy az oroszokra és a Sáraira

³⁸ A búcsúzkodás kifejezés a corvinistákra vonatkozott, főleg azokra, akik 1956 novemberében elhagyták az országot.

³⁹ A Pest Megyei Rendőrkapitányság székhelye.

⁴⁰ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 17.

⁴¹ A vizsgálati fogság alatti eseményekről lásd részletesen Bögöre 2006; Eörsi – Fülep 2007.

terelje a gyanút”.⁴² Másnap, december 14-én már Tókánéről írt,⁴³ majd a következő napokban ismét Szalaynéra állították rá. A december 16-ai jelentésében megjegyezte, hogy „sikerült tegnap a lelkére beszélnem s valódi könnyeket préselt ki magából”.⁴⁴ December 20-án (a másodfokú tárgyalása után két nappal!) ugyancsak Szalayné ügyén „dolgozott”. Ezen a napon jelentésében „üzenet” a kihallgató tisztnak: „Úgy látom többre lehetne menni vele, ha nem beszélnék tele a fejét például egyes örök is.”⁴⁵ December 21-én Szalayné V. E. szerint bevallotta neki bűnét, s a 23-ai jelentésében már arról számolt be, hogy az asszony „egészen ki van cserélve, nyugodt, és nagyon bízik abban, hogy az illetékesek rajta segíteni fognak és nem kap majd nagy büntetést”.⁴⁶

Élettörténetében (1992) is megemlékezett a köztörvényesekről, akiket harmincöt év távlatából elviselhetetlennek tartott. A közbűntényesek mellett (ahogyan ő nevezte őket) nagyon nehéz heteket töltött. „Mennyi idő múlva került onnan ki?” – kérdezte az 1992-es interjújában beszélgetőpartnere.

„Három négy hónap múlva, de nem bírtam már tovább. Majdnem negyedévig köztük voltam, de mondom, egy borzasztó, beteges hajlamú nők, ott egymásba beleszerettek meg féltékenységi jelenetek, meg verekedtek. Meg mikor bejött a felügyelő, akkor kisangyalok voltak, mindenki vissza, szóval az egy ilyen borzalmas világ.”⁴⁷

A köztörvényesektől magánzárkába menekült az élettörténete (1992) szerint:

„ – És utána végig magánzárkában volt?

– Igen, végig ott voltam, hat hónapig, azt hiszem, a szabadulás előtt hat hónapig. És az orvos mindig kérdezte tőlem, hogy bírom még? Mondom, ezt bírom, mert rengeteg könyvet kértem le, úgyhogy egész ilyen tizesével, húszasával hozták nekem a fegyőrök a könyvet, kiolvastam két év alatt nekik a fél könyvtárukat, de az nekem nagyon jó volt.”⁴⁸

A magánzárka-történet tehát V. E. visszaemlékezésében (1992) szokatlan színezetben jelent meg, mint ami felüldülést jelentett számára. Ahol az orvos aggódott érte, könyvek tucatjait kapta olvasásra, és az egészszről alkotott összegző véleménye igen pozitív volt („nagyon jó volt”).

Az utóbb idézett szöveg jelentése a börtönben írt jelentéseinek ismeretében új értelemet nyert. Nemcsak a valóságtartalma vonható kétségbe, hanem kiderült belőle az interjúalany szándéka is: valamit ki kellett találnia a börtönben

⁴² ÁBTL 3.1.2. M-29112. 4.

⁴³ Tóka Jánosné férjét, Tóka Jánost gyanúsították Brenner János (1931–1957) rábakethelyi káplán (szombathelyi egyházmegye) meggyilkolásával. Brenner János boldoggá avatása folyamatban van.

⁴⁴ ÁBTL 3.1.2. M-29112. 7.

⁴⁵ ÁBTL 3.1.2. M-29112. 10.

⁴⁶ ÁBTL 3.1.2. M-29112. 12.

⁴⁷ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 37.

⁴⁸ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 37.

töltött utolsó hónapjairól. Mivel valóságos szerepéről nem beszélhetett, ezért a köztörvényesekről ismert toposzhoz nyúlt, a róluk hihetőnek tűnő történettel értelmezte a magánzárkába kerülését. A források szerint kiszabadulása (1959) előtti utolsó hónapokban az 56-sokról kellett jelentenie, ezért kizárt a magánzárkába való „menekülése”. Az adatok szerint celláról cellára helyezték, hogy minél több politikai fogolyról gyűjthessen információkat: „Cs. Máriával összekerültem (sic!) egy cellába, aki elmondta, hogy engemet ismer. Az ellenforradalom idején a Corvin közben találkoztam vele...”⁴⁹ A jelentést 1959. július 4-én gépelték le, amelynek végén a következő olvasható: „A jelentést még a börtönben írta az ügynök. Azonban az ügy feldolgozásához szükséges a jelentést legépelni.”⁵⁰ Egy másik helyen:

„Jelentem, hogy december 10-én a IV. emelet 13-as zárkában H. Sándorné említette, hogy K. Anna mondta neki, hogy M. István részt vett az ellenforradalom idején az Angyal István-féle bűncselekményben és emberélet kioltásában.”⁵¹

Vagy egy másik, 1959. július 3-án gépelt anyag, amelyet még a börtönben írt, így kezdődött:

„Állampolgári kötelességemnek tartom jelenteni az alábbiakat: Tudomásom van arról, hogy a forradalom idején az alábbi személyek tevékenyen részt vettek az ellenforradalomban...”⁵²

Az ötvenhatosokról írt jelentéseiben (1957) már a kihallgató tisztek szóhasználata is megjelent, feladatteljesítése közben kezdte elsajátítani a hatalom forradalomértelmezését, s az annak megfelelő nyelvezetet. Azonosulásról nem beszélhetünk ebből az időből. Vélhetően nem tudta önmagát hova helyezni, mivel ő is ott volt, ahol azok, akikről egy évvel később jelentéseit írta. Időnként keverte a forradalom és az ellenforradalom kifejezését, olykor szinonimaként használta a fogalmakat. Egy másik helyen feltűnően körülményesen fogalmazott a fegyveres harcokról, azokat bűncselekménynek, és az események leírásához nem illő módon az „emberi élet kioltásának” nevezte. Anélkül, hogy túlzottan elmélyülhetnének a nyelv és a psziché viszonyának elemzésében, hangsúlyozni szeretném, hogy a hirtelen váltás mögött nyilvánvalóan V. E. kényszerű szerepváltozása áll.

V. E. az élettörténetében (1992) is kitért minden faggatás nélkül mások elárulásának kérdésére:

⁴⁹ ÁBTL 3. 1. 2. M-29112. 58.

⁵⁰ ÁBTL 3. 1. 2. M-29112. 58.

⁵¹ ÁBTL 3. 1. 2. M-29112. 60.

⁵² ÁBTL 3. 1. 2. M-29112. 63.

„Na, most ugye mi aztán sorban senkit nem mondtunk be, hogy még ez is ott volt, az is ott volt, sőt, mindenkire azt mondtuk, hogy nem emlékszünk, amikor szembe-sítettek is, nem láttuk, nem tudjuk.”⁵³

Az eddig feltárt szövegek fényében logikus lehetne az a következtetés, hogy interjúalanyunk nyilvánvalóan nem mondott igazat, s ennek oka nem nagyon lehet más, mint hogy ügynök volt. A kérdést itt akár le is lehetne zárni, s meg lehetne állapítani, hogy V. E.-t morális felelősség terheli mások elárulása miatt. Engem azonban inkább az foglalkoztatott, hogy mi lett annak az asszonynak a személyiségével, aki 1957-ben élete árán is meg akarta menteni szerelmét, ám ez nem következhetett be, mert Iván Kovácsot kivégezték, őt pedig ügynökszerepre kényszerítették. Kérdés, hogy hogyan változott meg személyisége, új szerepével hogyan élhetett együtt? A forrásokból kideríthető-e egyáltalán, hogy volt-e valamilyen határa feladatteljesítésének, kiolvasható-e valamilyen ügynökstratégia jelentéseiből? Egyáltalán alkalmasak-e ezek a források egy ilyen jellegű elemzésre?

Mielőtt válaszolnánk a feltett kérdésekre, nem halogatható tovább annak a felvetése, hogy miért tudták V. E.-t beszervezni a börtönben? Erre a kérdésre ma már nem lehet egyértelmű választ adni, hiszen élettörténetében (1992) konkrétan beszélt erről. Elszórtan azonban mégis találunk a visszaemlékezésében (1992) némi magyarázatot kérdésünkre:

„Kezdték olyan gyötörően, tudja, hogy van az, amikor valaki tudja, hogy gyötörnek, kínoznak, már úgy kínoznak, hogy szóval bántanak, mert nemcsak úgy lehet embereket gyötörni, hogy belerúdosok meg megverem, hanem lehet, hogy lelkileg is úgy kikészíteni embereket...”⁵⁴

Iván Kovács kivégzésének napjáról így számolt be:

„A lényeg az, hogy ez volt 25-én,⁵⁵ és szilveszter napján kivégezték.⁵⁶ Engem lehívtak a Markóba, ott volt egy ilyen politikai tisztnek egy irodája, és lehívtak és leültettek és akkor elkezdtek úgy beszélgetni énvelem mindenféléről, és olyan nagy erőfeszítésembe került, mert velem szemben volt a Markónak egy ilyen tetőrésze, és én folyton a cserepeket számoltam, hogy legyen lelkierőm, mert annyi mindenféle vadságot mondtak. És azt mondja, hogy tudja, hogy miért hívtuk magát, mondom, nem tudom. Azt mondja, azért hívtuk magát, hogy közöljük, hogy a mai napon kivégezték Iván Kovács Lászlót. Hát elkezdett a lábam remegni, meg a fogam vacogni, hát olyan rossz érzés volt, és akkor mondtam neki, hogy ezt kár volt velem

⁵³ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 34.

⁵⁴ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 36.

⁵⁵ A tárgyalásra utal, amit pontatlanul említ, mert 27-én zárult le véglegesen.

⁵⁶ A pontos dátum 27-e és 30-a.

közölni, mondom, és most mit csinálhatok én, mondom, tudomásul veszem. Hát mást nem tudok mondani.”⁵⁷

Máshol (szintén az 1992-es élettörténetében) meg arról mesélt, hogy gyermekeivel kezdték zsarolni:

„Mit képzél maga, hát magának két gyereke van, magának innen ki kell menni. Mit szólnának a maga gyerekei, ha felnőnek, hogy az anyánkat a börtönben, mármint a kommunista börtönökbe halálra kínozták, szóval egyik végletből a másik véglebbe. Lehet, hogy ez egy ilyen nyomozási taktika, de elég ronda taktika, elég nehezen lehet elviselni. Szóval nagyon nehezen.”⁵⁸

S végül megjelent a börtönélmények mesélése közben a vele kapcsolatos jóindulatú bánásmód emlegetése (1992), amely a fentiek fényében vált csak érthetővé:

„Én nem tudom, hogy én külön szerencsémnek köszönhetem, vagy nem tudom mi, mivel ők is tudták, hogy több helyen kórházakban dolgoztam, ugye, mert mindent kiszimatoltak, és akkor volt ott egy eléggé szimpatikus fegyőrnő.

K.: Melyik börtönben?

V.: Én a Markóban voltam, és onnan meg átszállítottak engemet a Mosonyi Kórházba, és ott valahogy egy olyan szimpatikus börtönorvos, vagy aki szintén rab volt, az úgy csinálta meg, hogy lehetőleg engem ne szállítsanak el se Kalocsára, se sehova, hanem lekért mindíg engem oda segíteni ilyen bucíkat (sebkötöző) csinálni meg ott rendet tenni egypár órára.”⁵⁹

V. E. úgy mesélte el a fenti részletet, hogy az önmagában érthetetlen lett volna, nehéz az 1957-es börtönviszonyokról a „szimpatikus” bánásmód feltételezése. Különösen az, amikor nem is egy, hanem több jóindulatú személy vette körül, mint például a fegyőr vagy a börtönorvos. Élettörténetének (1992) ez a részlete, ha valóságos tényeket takart is, csak az ügynök szerepbe kényszerült V. E.-nek szólhatott.

V. E. a források szerint a börtönből csak úgy szabadulhatott 1959-ben, hogy megkezdte együttműködését a politikai rendőrséggel. Ez minden bizonnyal az Iván Kovács kivégzése okozta traumának és a „szabad” világban reá váró két gyermekével összefüggésbe hozható zsarolásnak tudható be.

⁵⁷ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 21.

⁵⁸ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 21.

⁵⁹ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 35.

V. E. KETTŐS ÉLETE

V. E. kényszerügynökként szabadult 1959. április 12-én, de formálisan amnesztiával. Megkezdődött a „szabad” világban a kettős élete. Egyik életében egy agyonfoglalkoztatott kényszerügynök volt, a másikban viszont az ötvenhatosok mártír „özvegye”.

Hálózati munkáját azonnal folytatnia kellett. Kezdetben a kapcsolatot Kmeczkó István rendőrfőhadnaggyal tartotta, 1959 májusától, aki a következőkben jelölte meg foglalkoztatását: „Corvin közti ellenforradalmárok jelenlegi magatartására, a nyugatra szökött személyekre, valamint azok hozzátartozóira kívánjuk foglalkoztatni.”⁶⁰ A jelentései alapján már az első években (1959, 1960) bőbeszédű volt, törekedett a megfigyelt személyek emberi magatartásának érzékeltetésére. Időnként túlteljesítette feladatát, ilyenkor a jól ismert sablonnal kezdte a beszámolóját: „Feladatomon kívül jelentem...”, amelyeket a tartótiszt meglepedéssel fogadott. Beszámolóiból kiderült, hogy ebben az időben a megfigyelt személyek maximálisan megbíztak benne. Ügynökszerepébe hamarosan beletanult, a tartótiszt utasításain keresztül megismerte a vele szembeni elvárásokat. Beszélgetéseit a volt ötvenhatosokkal a megadott témákra irányította, egy-egy személyről az elvárt információkat összegyűjtötte, illetve irányítottan viselkedett és mondott véleményt. Jelentéseiben precízen megadta a tanúként megjelölt személyek beazonosíthatóság, mint például:

„Fent említett Torma és Nagy Károly tevékenységét Vas Judit Tompa u. 5. sz. alatti lakossal is bizonyíthatom, aki szemtanúja volt az eseményeknek.”⁶¹

Az ötvenhatosokkal bizalmas viszonyban állt (ezért végezhetette ügynökként a dolgát), velük rendszeresen tudott találkozni, még a családi ünnepeket is együtt töltötték. Tartótisztje minderről tudott, sőt támogatta ezt a fajta kapcsolatot: „A meghívás értelmében karácsonykor menjen el Szöllősinéhez. Figyelje meg, kik vannak jelen. Főleg az ismeretlen kapcsolatait...”⁶²

Hálózati emberként (1959-től) a forradalom alatt készített fényképek alapos tanulmányozását és a harcokban résztvevők felismerését várták el tőle. Ilyenkor V. E. sokakat felismert:

„A 23-as számú képen lévő nőt a Corvin moziban láttam. Részt vett a fegyveres harcokban. Tudomásom szerint E.-nek hívják, és Ráckeven lakik.”⁶³

A jelentésein szereplő időpontok arról árulkodnak, hogy az első években sűrűn (hetente) kellett találkoznia tartótisztjével, a rendőrkapitányságon. Erről

⁶⁰ ÁBTL 3.1.2. M-29112. 103.

⁶¹ ÁBTL 3.1.2. M-29112. 70.

⁶² ÁBTL 3.1.2. M-29112. 190.

⁶³ ÁBTL 3.1.2. M-29112. 71.

értelemszerűen nem beszélt élettörténetében (1992) ám mégis, mintha erre vonatkozóan mondta volna el érzéseit:

„Már undorom volt. Már ha kapitányságot láttam, mindig borsózdott a hátam, de már annyira ismertek maholnap, hogy mindenhova engem becipeltek, hogy mit csináltam 56-ban, meg mit akarok. Közben semmit nem akartam. Mit csináltam én 56-ban? Semmit nem csináltam. Azt, amit minden más ember: elesetteket segít, nem? Semmi mást. Nem egy nagy ügy.”⁶⁴.

Visszatérve jelentéseire (1959-től) elmondható, hogy azokban a dezinformálásnak nyoma sem volt. Inkább nevezhető precíznek, amiből a jól „teljesítés szándéka olvasható ki”. Mindent leírt ebben az időben, mint aki attól fél, ha kihagy valamit, akkor rosszul teljesít.

Kettős szerepben látogatta Iván Kovács családját is. Ügynökként, illetve „barátként”, a közös sorsot megélt családtagként tartotta a kapcsolatot a szülőikkel. Jelentésében szó szerint követte a hálózat utasítását, megfelelt a vele szembeni hálózati elvárásnak Iván Kovács családjával kapcsolatban is:

„23-án írtam Iván Kovácsnének a két fiú címe miatt. Személyesen jött el 26-án és elmondta, hogy kapott levelet... Iván Kovácsné továbbá elmondotta, hogy X. ker. Fő út III. em. 23-as számú házban lakik egy vak tanárnő, aki szintén jóslással foglalkozik. Sokan járnak hozzá olyan személyek, akik az ellenforradalomban részt vettek, és ott a vak asszony nacionalista érzelemtől hajtva izgató, lázító verseket mond a hozzáfordulóknak...”⁶⁵

V. E. Iván Kovács édesanyjától megtudta a fiúk, Iván Kovács László testvéreinek pontos külföldi tartózkodási helyét és címét, melyet átadott a politikai rendőrségnek.

Iván Kovács édesapjáról a következőket jelentette (1959):

„Kovács bácsi vasárnap felkeresett, és az eddigi tartózkodó magatartásától eltérően elég sokat és őszintén beszélt. Elmondta, hogy szeretné, ha én nem felejténém el, hogy benn voltam, és az annyit jelent, mintha életfogytot kaptam volna, és a bosszú éljen bennem. Mert ő sokat nem mondott el a feleségének, hogy annak idején hogyan bántak vele. De őneki ez, amíg él, tartozása lesz, mert a fogait is kiverték, és a fiáért van, aki bosszút álljon, mert annak dacára, hogy az embereket mentett meg, nem kapott kegyelmet. Ezt majd a két fia fogja visszaadni, ott, ahol majd kell. Említette, hogy valaki ajánlotta, hogy menjen el a francia követségre, hogy a fiait engedjék haza az idegenlégióból, mivel azok kiskorúak voltak akkor, amikor oda beszervezték őket. Elmondta, hogy hallgatja a francia és az angol magyar nyelvű adásokat,

⁶⁴ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 43.

⁶⁵ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 73. A jelentésben a „mellékszereplők” nevét és címét megváltoztattam.

és hogy a munkahelyén a tanulók szimpatizálnak vele, és fiáról is, nem mint bűnös-ről, hanem dicsézőleg szólnak a tanulók. Búcsúzóul ismét említette, hogy jobban szeretné, ha hozzájuk költöznek...⁶⁶

A nyomozó a jelentés olvasása után a megjegyzések rovatba megjegyezte: „felkeresni az édesapa üzemének politikai tisztjét, s informálni őt a fejleményekről.”⁶⁷

Élettörténetében (1992) a másik szerepe alapján, a hozzátartozó szerepében emlékezett meg Iván Kovácsról, akinek sírját kiszabadulása után (utasításra?) meglátogatta:

„Megkerestem a sírját, akkor még nagyon mocskos, gazos volt a temető, teledobálva ilyen konzervdobozokkal meg mindenféle szemét ott volt körülötte, és csak annyit tudtam megszerezni a szüleitől, hogy megmondták, hogy hetedik sor, vagy mi, és ott kellett megtalálni. [...] És kimentem a temetőbe, és ez volt október 23-án, és akkor én nem találtam meg a sírt, mert hazudnék, annyit tudtam, hogy a Nagy Imrének is ott van a sírja, onnan tudtam, hogy azt összetörték, és ilyen nagy kődarabok voltak. És egy olyan elgurult nagy követ odatettem az egyik sírra, hogy aztán most az az Iván Kovácsé volt-e vagy nem, én azt nem tudom, de ráírtam egy ilyen latin szöveget, aminek az a magyar fordítása, hogy senki holtáig nem boldog. Ezt én ott az egyik könyvben olvastam, és ez nekem nagyon megtetszett, hogy senki holtáig nem boldog.”⁶⁸

A szülőkről és a testvérekről is a sorsukba beleérező módon beszélt visszaemlékezésében (1992):

„És a szomorú az, hogy ennek a szerencsétlen fiatalembernek (Iván Kovács László) két ikertestvére van, akkor voltak húszévesek, és attól való félelemből, hogy a bátyjuk részt vett a forradalomban, kimenekültek. A mai napig nem lehet megtudni, hogy mi van velük. A francia idegenlégióba jelentkeztek. Én még Algírból kaptam tőlük levelet, még 62-ben is, 63-ban, mert akkor öt évet kellett nekik aláírni. [...] Úgyhogy semmit nem tudok, úgyhogy az a szerencsétlen anyjuk három gyereket vesztett el tulajdonképpen, az a család, és ebbe belehalt az öregember is, az apjuk, mert az teljesen kikészült ebbe az egész hercehurcába, főleg mikor a fiát kivégezték.”⁶⁹

Hasonlóképpen nyilvánult meg kettős énje a többi „téma” esetében is, amelyről ügynökként jelentést adott, illetve amelyről 1992-ben beszélt.

Példaként említhető, hogy egyik esetben beazonosított 1959-ben egy Vajda nevű mérnököt, akivel Iván Kovács együtt akart működni a forradalom utáni akcióiban. Ezt az embert már kereste a rendőrség, de addig hiába. „A vizsgálat során személyét felderíteni nem tudták, mert a terheltek nem tettek reá vonat-

⁶⁶ ÁBTL V-145626/1. 37.

⁶⁷ ÁBTL V-145626/1. 37.

⁶⁸ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 22.

⁶⁹ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 19.

kozóan vallomást” – magyarázta a tartótiszt.⁷⁰ A terhelő vallomást V. E. megadta 1959-ben, jollehet korábban ő sem vallott ellene a per idején. Mások leleplezésének kérdéséről V. E. úgy beszélt (nem tettek fel erre vonatkozóan kérdést számára) élettörténetében (1992), mint ami sohasem fordult elő:

„Volt olyan, hogy például vittek a rabóval szembesítésre a Fő utcában, hát attól nagyon iszonyodtam, mert azért az egy borzasztó dolog az, hogy bizonyos pereknél tudták, hogy na, ez is corvinista, na, ez is ilyen, és akkor összeszedtek embereket. És az ember ránézett arra a másikra, és látta a szemében azt a könyörgést, azt nem lehet leírni, hogy az milyen fény, hogy ne ismerj meg. És amikor az ember úgy ránézett, és mondtam a bírónak, hogy sosem láttam. Én ott nem láttam, nem emlékszem, nem ismerem, ez egy tévedés. Szóval mindig valamit mondani kellett.”⁷¹

V. E. jelentéseivel (1959-től) tartótisztje mindig elégedett volt. „A jelentés értékes, ügynökünk fényképekről 8 személyt ismert fel. A Péterffy utcai gyilkosság ellenőrzött, az a valóságban megtörtént, elkövetője eddig felderítve nem volt.”⁷²

Beszámolói alapján úgy viselkedett, mint egy „meggyőződéses ügynök”. Egy másik példa is ezt erősíti meg. A börtönben, még kiszabadulása előtt összeismerkedett az egyik rabbal, aki megbízta szabadulása esetén édesanyja felkeresésével, akinek azt üzentte, hogy próbáljon rajta segíteni. V. E. megtette ezt, s ebből a találkozásából is jelentést készített. Az édesanyjával folytatott beszélgetést is részletesen megírta, annak válaszát sem hallgatta el:

„Péry Gyula anyját két ízben felkerestem. Azt mondta, hogy Dobi Istvánhoz írt egy levelet, amiben hivatkozik, hogy a fia egy teljesen idegen csoportban volt s nem abban, amiben elítélték s azok szabadon vannak. Úgy mondta, nem lesz senkire tekintettel, és ki fogja szolgáltatni mind a 15-öt, akik magas pozíciót töltenek be és a fiát azért süllyesztették el, mert attól tartottak, hogy beszélni fog.”⁷³

Ez az édesanya nagyon megbízhatott V. E.-ben, a nála lévő, forradalomban készített fényképeket átadta neki megőrzésre, arra az esetre, ha vele valami történne. V. E. ezeket a képeket továbbadta az illetékeseknek. Élettörténetében (1992) is megemlékezett Péry Gyula édesanyjáról, a fentiekhez képest új színben tüntette fel:

„V. E.: Kijöttem, ez volt 59-ben, és el is hoztam azt a bizonyos csomagot, amire megkérték, ami egy fegyver volt. Ennek később az volt a következménye, hogy

⁷⁰ ÁBTL 3.1.2. M-29112. 78.

⁷¹ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 49.

⁷² Interjú Móri Lászlónéval 1992: 77.

⁷³ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 80.

a saját édesanyja (Péry Gyuláné) egy ilyen szenilis, egy ilyen mániákus feljelentő volt, írt egy levelet a munkahelyemre, hogy én adjam vissza a fiának a fegyverét.

K.: Ki volt ez?

V. E.: Péry Gyula volt. És az anyja pedig itt a Rózsa Ferenc utca 15-ben, vagy hol lakott. A lényeg az, hogy úgy hallom, hogy azóta már meghalt ez a Péry Gyula, de az anyja mindenesetre elég kellemetlenséget csinált nekem. Mert, ha ez történetesen akkor kerül az én főnökömnek a kezébe, akkor még öt évet sem dolgozok a János Kórházban, mert ez eléggé kompromittáló volt.⁷⁴

Az ötvenes években született jelentések szerint a feladatát túlteljesítő magatartásában volt valami irracionális elem. Jelentéseiben nem élt a dezinformálás, dekonspirálás lehetőségével, ha egyáltalán felmerült ennek lehetősége benne, nem találni erre utaló jelet ebből az időszakból. Mintha saját helyzete miatt másokon vett volna elégtételt, s ezek konkrétan a szabadlábon lévő ötvenhatosok lettek volna.

AZ ÜGYNÖK „FELLÁZAD” – TÖRÉS V. E. ÜGYNÖKKARRIERJÉBEN

A V. E. jelentéseivel kapcsolatos elégedettség váratlanul megszakadt 1963-ban, az addig róla elismeréssel nyilatkozó tartótiszt elmarasztaló sorokat vetett papírra. Ugyanis a látszólag „hűségesen” teljesítő ügynök hirtelen önállósította magát, leveleket írt utasítás nélkül, sőt, még az országot is el akarta hagyni, s szándékáról tartótisztje is csak hivatali úton tudott meg részleteket:

„Az ügynököt kikérdeztük arra is, hogy nem csinált-e más olyan dolgot, amit velünk nem közölt és azt közölni kellene velünk. Itt gondoltunk Péli Istvánnak írt levelére, melyet nem jelentett, valamint Kádár elvtársnak írt levelére. Erről azonban most sem nyilatkozott az ügynök. Feltételezésünk az, hogy súlyos családi problémái készítették arra, hogy Kádár elvtársnak levelet írjon...⁷⁵

Erről az eseményről (szintén kérdés nélkül) beszélt 1992-ben is, noha úgy emlékezett, mintha mindez 1965-ben történt volna:

„Egyszer írtam a Kádár Jánosnak, hogy hagyjon engem ebből az országból kimenni, mert annyit piszkálgattak minden munkahelyen, hogy belefáradtam, azt írtam neki, hogy amíg engem a sárga föld itt be nem takar, addig engem mindig fognak felelősségre vonni. Már nem tudtam, kínomban, mit, de ilyen tortúrákon mentem keresztül, és akkor írtam a Kádár Jánosnak. Én mindjárt megismertem a leveletem, mert behívtak engem a főkapitányságra valami csoporthoz, és megláttam a dossziéban az

⁷⁴ Interjú Móri Lászlónéval 1992. 24.

⁷⁵ ÁBTL 3.1.2. M-29112/2. 36.

én saját írásomat, mert visszafelé remekül tudok olvasni, és elolvastam, hogy rá van írva, hogy sürgős kivizsgálást kérek.

K.: Ez volt a XIII. kerületi kapitányságon?

V. E.: Nem ez a főkapitányságban volt. A Deák téren, szóval a főkapitányságon.

K.: Ez hányban volt?

V. E.: 65-ben volt, mert akkor tele volt a bögyöm ezzel a mindenféle hercehurcával, és akkor nagyon megmagyarázták nekem, hogy mi lehetnék én külföldön. Én csak cseléd lehetek, na és gondoltam, magamban, cseléd, de szabad, de hát nem adtak nekem lehetőséget a kivándorlásra. Szóval meg lettem győzve, hogy nekem itt nagyon jó, és nem fog engem senki sem bántani ezután.”⁷⁶

1963-ban V. E. tartótisztje megjegyezte minderről:

„Hibái ellenére igen jó ügynök. Tartásától, 1958-tól munkája eredményes volt, a negyedik ügyet realizáljuk. Általában az ellenőrzések során megbízhatósága több esetben bebizonyosodott. Ilyen és hasonló periódus azonban máskor is volt nála, egy esetben már írt, tudtunk nélkül, levelet Garamvölgyi vezérőrnagy⁷⁷ elvtársnak.”⁷⁸

V. E. 1963-ban tehát ki akart törni az ügynöklétből, ám rosszul mérte fel helyzetét, még Kádár János sem engedte el az országból. Továbbra is jelentésadásra kötelezték, továbbra is bőbeszédű volt, ha eljutott odáig, hogy jelentést készítsen. Ugyanis változás következett be nála, ami két okra vezethető vissza. Egyrészt a társadalmi környezet változott meg, lecsökkent a szabadlábbon lévő ötvenhatosok száma, akiket ismerhetett, s emiatt inkább hangulatjelentések írására állították rá. Másrészt ügynökjelöltek (akiket a hálózat új szereplőként akart beszervezni) megfigyelésével bízták meg, akiket vagy ismert már korábban, vagy akikkel összeismertették. Jó kapcsolatteremtő készsége miatt a tartótiszt bízott abban, hogy V. E. jó munkát fog végezni. A hatvanas évek közepén még ritkán, majd később egyre gyakrabban fordultak elő azonban a következő mondatok jelentésének értékelésében: „Az ügynök a feladatot nem hajtotta végre, mivel a célszeméllyel nem találkozott.”⁷⁹ Vagy: „1964. január 9-én a megtartott találkozón jelentést nem adott, mivel érdembeli adatokat megállapítani nem tudott.”⁸⁰

1965-ben már sorozatosan kellett „bevallania”, hogy nem tudta feladatát teljesíteni. Mivel a sikeres jelentéseiben még mindig bőbeszédű volt, s a hivatalos nyelvezetet rutinosan használó módon írt az ügyekről, feltételezhető, hogy szerepét továbbra is jól akarta teljesíteni, csak már nem tudta. Ahogyan ő mondta, „mosolytalan nemzedék voltunk”, s ezt lefordítva ő egy mosolytalan asszony lehetett, aki egyre több olyan jelentést írt, amelyben nem tudta elvégeznie

⁷⁶ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 42.

⁷⁷ A vezérőrnagyot még 1956 előttről ismerte, munkahelyén volt a főnöke.

⁷⁸ ÁBTL 3.1.2. M-29112/2. 37.

⁷⁹ ÁBTL 3.1.2. M-29112/2. 39.

⁸⁰ ÁBTL 3.1.2. M-29112/2. 50.

feladatát. Egyre többször jegyezte meg, hogy az általa megfigyelt emberek nem akartak vele találkozni.

„Kudarcai” során azonban megtapasztalhatta, hogy semmi baja nem származik abból, ha kudarcot vall, nem ítélik el, nem csukják börtönbe, sőt, még állását sem veszítette el. A feladatra kiszemelt személyek kerültek társaságát, amit ő hűségesen lejelentett, s aminek nem lett semmilyen negatív következménye rá nézve. Sőt! Mozgásteret bővült ezzel, tartóztatja láthatóan tudomásul vette, hogy időnként nem ért el semmilyen „eredményt”. Többször leírta, hogy a megfigyelték, a „barátai” megbetegedtek, vagy nem értek rá, de valamilyen indokkal kitértek a találkozó elől. Ilyenkor V. E. megszabadult a jelentésírástól, legalábbis bizonyos napokra. Nem valószínű, hogy ez belső konspiráció eredményeként kialakult magatartás lett volna. A körülmények alakultak így, amiből úgy tűnik, V. E. mégsem okult eleget. Tapasztalati ellenére nem vállalta nyíltan szerepének megtagadását, megvárta, amíg őt küldik el az állományból. Kudarcairól részletesebben is megemlékezett: „Feladatom volt Vén Istvánnal találkozni.⁸¹ Vént többször kerestem telefonon, és megbeszéltük, hogy feljön hozzánk. Vén nem jött el.”⁸² Ezután a jelentés után néhány nappal V. E. a tartóztatással megbeszélte találkozóra nem ment el. „Engedélyt kért, hogy két hétig ne találkozzunk.”⁸³ Majd újra elküldték néhány hét múlva Vén Istvánhoz, akiről az alábbiakat jegyezte fel: „Feladatom volt Vén Istvánt felkeresni és semmi érdemlegeset nem tudtam kezdeményezni.”⁸⁴

A hetvenes években egyre rövidebb jelentéseket írt, különösen a munkahelyén dolgozók közül választottak ki számára célszemélyeket, akikkel kapcsolatban hangulatjelentéseket kellett írnia. 1977-ben a hálózat szakította meg vele a kapcsolatot, V. E. ötvenhét éves korában. Nem tartották elég hasznosnak már, foglalkoztatása nem hozta meg a várt eredményt.

Élettörténetében (1992) a „mosolytalanságnál” is keményebben beszélt életéről:

„Hat és fél évre szólt az eredeti [ítélet]. Egyébként nem is kaptam volna én, ha nincs két kiskorú gyermekem. Ez fájt is nekik nagyon, mert azért mondták, hogy húsz évet adtak volna nekem. Soknak nem tetszett, de úgy látszik, hogy a sors úgy akarta, hogy mégis kijöjjek onnan, hát hogy jó volt, vagy rossz volt, most ugye nem tudok mit mondani. Valamire jó volt, de nekünk nem. Egyénileg, nekünk nem volt sem mire sem jó. Megmondom őszintén, mert tényleg úgy vagyunk, hogy se rokonok, ugye Ady így mondta, se rokona, se ismerőse senkinek nem vagyok. Hát valahogy én is így vagyok.”⁸⁵

⁸¹ Iván Kovács Lászlóval egy perben szerepelt.

⁸² ÁBTL 3.1.2. M 29112/2. 135.

⁸³ ÁBTL 3.1.2. M-29112/2. 142.

⁸⁴ ÁBTL 3.1.2. M-29112/2. 148.

⁸⁵ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 25.

Iván Kovács sorsát mérlegelve, mintha saját sorsáról is beszélt volna:

„Vagy talán meg akart az egésztől szabadulni, inkább vállalta a halált, minthogy ezekkel itt nem tudom én, 35 vagy 40 évig kínlódjon vagy éljen. Vállalta a halált.”⁸⁶

Egy másik megjegyzéséből kiderült, hogy nem tartott igényt a rehabilitása után járó kárpótlásra:

„Mert én még egy ilyen kártalanítást, mert most nem tudom, hogy mi ez a divat, hogy kárpótlást kérnek. Én mit kérjek, mondja meg, mitől? Ettől a letarolt kis országtól? Ez olyan összetört kis ország, mint amilyen én vagyok lélekben. Mit lehet kérni? Semmit. Nyugalmat, békességet kellene kérni.”⁸⁷

* * *

A rendszerváltást követően az ügynökmúlt társadalmi értékelése, átbeszélése, megnyugtató lezárása elmaradt, a magyar társadalom nem néz(het)ett szembe korábbi ügynökeivel. Ezzel nemcsak az áldozatok, a „megfigyeltek”, de a „megfigyelők” is vesztek. Elmaradt a bocsánatkérés és megbocsátás katarzisa, ami nem mellékesen elvezethetett volna az önmegbocsátás folyamatához. Ennek hiányában nem maradt más az ügynökök számára, mint kényszerhelyzetük, bűneik további elhallgatása, elfojtása, amely, mint tudjuk, az önpusztítás hatékony eszköze.

A tanulmány elején feltett kérdésekre a következő válaszok születtek az elemzés során:

1. Hogyan beszélt a forradalomról V. E. az 1957-es forrásokban, illetve az 1992-ben adott életútinterjújában? V. E. nyelvhasználatából kimutatható, hogy a börtönben, de még nem ügynökként, önmagát a forradalmárok oldalán helyezte el, s értelmezése szerint igaz ügyért harcolt. Ügynöki tevékenységével párhuzamosan megjelent nála a Kádár-rendszer forradalomértelmezése (ellenforradalom, csőcselék, gyilkosok stb. kifejezések használatával). A hetvenes évek végére jelentéseiben egyértelművé vált a politikai hatalom nyelvezetének használata. 1992-ben, az élettörténetében azonban a Kádár-rendszer sugallta ellenforradalom-képtől el szeretett volna térni, de nem tudott. Tisztában volt azzal, hogy az interjújában neki mint forradalmárnak kellett volna megszólalnia, de erre képtelen volt. Élettörténetének nyelvhasználata egy olyan személyiségre utalt, aki a múltját nem tudja értelmezni. Egymásnak ellentmondó értelmezési kereteket használt a vele történt események bemutatásakor, amiből arra következtethetünk, hogy ő maga sem tudja, hogy hova is tartozott egykor.

2. Kivel vállalt 1992-ben sorsközösséget? A forradalom egyértelmű értelmezését, értékelését kikerülte interjújában, ehelyett arra törekedett, hogy

⁸⁶ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 19.

⁸⁷ Interjú Móri Lászlónéval 1992: 26.

önmagát áldozatként mutassa be. A források szerint azonban V. E. nemcsak áldozat, hanem tettes is volt. Mivel identitásának egyik felét elfojtotta, talán éppen ezért a másik oldalról sem tudott meggyőzően beszélni. Önmagáról szóló történetei valószerűtlenek voltak, mert nem állt V. E. rendelkezésére egyetlen egy olyan értelmezési keret sem, amellyel igazán azonosulhatott volna. „Sehová sem tartozok” – mondta az egyik mondatában, ami az egész életére nézve igaznak bizonyult.

3–4. Kiderültek-e a forrásokból, hogy ügynöki tevékenysége során változott-e valamit viszonya saját szerepéhez? A jelentések alapján ügynöki tevékenysége három korszakra osztható:

Első korszakában, kiszabadulása után úgy viselkedett, mintha „meggyőződéses” ügynök lett volna. Mintha mindig a másik oldalon állt volna. Ezt követte a „lázdása”, amikor 1963-ban el akarta hagyni az országot. Nem engedték el, s tovább kellett folytatnia tevékenységét.

Második korszakát az 1963 utáni időszaktól számítom, ekkortól sorolom V. E-t a kényszerügynökök közé: teljesítette feladatát, de ha lehetett kibújt a munka alól. Betegsége, elfoglaltságra hivatkozva néha nem jelent meg a tartótisztjével való találkozókon. Ettől kezdve érezhetően nem jelentett olyat, amiből konkrét kára származott volna a megfigyelt személyeknek. Jelentései inkább hangulatjelentések voltak, amelyekből nem lehetett túl messzemenő következtetést levonni a megfigyeltre nézve.

Harmadik korszakában V. E. elkezdte írogatni a semmitmondó jelentéseit. Ekkor az általa megfigyelt személyek sokszor lemondták a vele való találkozást, vagy ha találkoztak is, „semmire sem jutott velük”, ahogyan a jelentésekben megfogalmazta. Ennek a folyamatnak a végén bocsátotta el a hálózat, s lett végre „szabad”.

5. Milyen elképzelései voltak a jövőre nézve? V. E. nem végezte el emlékeztetmunkáját, ezért nem tudta, hogy hogyan viselkedjen és vélekedjen a forradalomról a rendszerváltás után. Saját jelenéről kijelentette (Adyt elnagyoltan idézve) egyrészt, hogy „se rokona, se ismerőse nem vagyok senkinek”, másrészt szerinte Iván Kovács jobban járt, mint ő, mert nem kínlódott még 30–40 éven keresztül. V. E. múltja így feldolgozatlan maradt, jelenét értelmetlennek tartotta, a jövőtől pedig nem várt semmit.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

ÁBTL 3.1.2. M-37206. Munkadosszié.

ÁBTL 3.1.9. V-145626. Vizsgálati dosszié, Iván Kovács László és társai peranyaga.

ÁBTL 3.1.9. V-145626/1. Vizsgálati dosszié, Horváth Zsuzsa önvallomása.

ÁBTL 3.1.2. M-29112. Munkadosszié.

ÁBTL 3.1.2. M-29112/1. Munkadosszié.

ÁBTL 3.1.2. M-29112/2. Munkadosszié.

Az 1956-os Intézet Oral History Archívumából (OHA) felhasznált interjú:

Móri Lászlóné Horváth Zsuzsa-interjú. Készítette Nagy Mónika Zsuzsanna 1992-ben. 465. sz.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bögre Zsuzsanna 2006: *Asszonyorsok. Ötvenhatos élettörténetek*. Budapest.

Eörsi István – Fülep Tibor 2007: „*Jogot akartam mindenkinek*”. *Iván Kovács László emlékkönyv*. Debrecen.

Erős Ferenc 2007: *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. Budapest.

Farkas Györgyi 2006: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. *Aetas* (21.) 4. 147–170.

Gyarmati György 2007: Ügynökkérdés és múltfeltárás görbe tükre. *Korunk* (9.) 3. 10–24.

Litván György 2000: Mítoszok és legendák 1956-ról. In: Körösi Zsuzsanna – Standeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *1956. Évkönyv*. VIII. Budapest, 205–219.

Paul Ricoeur 1999: Emlékezet – felejtés – történelem. In: N. Kovács Tímea (vál.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, 51–67.

Pfitzner Rudolf 2008: Az idegen önmagunkban. *Pannonhalmi Szemle* (6.) 1. 87–94.

Radnóti Sándor 2006: A sokaság drámája. (Megjegyzések Papp András és Térey János színművéhez, kitekintéssel és visszatekintéssel.) *Holmi* (18.) 3. 394–405.

Takács Tibor

Emlékezeti aktus és történeti esemény*

A Biksza-gyilkosság, 1956

1956. december 10-én a Pest megyei Gyón községben megkergették, megverték, majd megölték Biksza Miklós dabasi járási párttitkárt. Vagy mégsem? Ebben az esetben ugyanis a határozatlan igealaknak („megölték”) különös jelentősége van: a párttitkárt végül is saját pisztolyával lőtték le, pontosabban lőtte le Kövecses Ferenc volt nemzetőr (korábbi agráregyetemi hallgató, akit 1955-ben „demokrácia-ellenes izgatás” miatt ítélték el, és 1956 elején szabadult¹). A megtorlást irányítók azonban azt igyekeztek bizonyítani, hogy e gyilkosság esetében a falu „ellenforradalmárainak” kollektív bűnösségéről van szó, hiszen a funkcionárius a verésbe is belehalt *volna*. Az általános alany használata tehát már önmagában egyfajta értelmezésre, pontosabban a hatalmi értelmezés elfogadására utal: az eset azt mutatja, hogy már a megnevezés, a puszta leírás szintjén is nehéz, szinte lehetetlen semleges kijelentést tennünk a múltról, egy múltbeli eseményről.

Ez a probléma tehát már abban az egyszerű esetben is jelentkezik, ha „csupán” arra keressük a választ, hogy mi történt Gyónon 1956. december 10-én. Az esemény megismeréséhez gazdag forrásanyag áll rendelkezésre, ugyanis a Biksza Miklós meggyilkolásával kapcsolatosan indított eljárások során nagyon sok szemtanút hallgattak ki. Ez a forrásgazdagság azonban nem feltétlenül könnyíti meg a történész dolgát: az egymásnak ellentmondó tanúbeszámolókat olvasva ugyanis úgy érezheti, lehetetlen megállapítania, mi is történt valójában Gyónon; minél részletesebben kívánja megismerni az eseményt, annál kevesebbet tud meg róla. A dilemmát azzal oldhatjuk fel, ha nem feltétlenül arra próbálunk választ találni, mi történt, hanem arra, hogy mit is tudhatunk arról, mi történt azon a gyóni délelőttön.

A gyilkosság előzménye az volt, hogy Biksza Miklós a dabasi járási tanács két vezetőjével a községi nemzeti bizottság feloszlására érkezett Gyónra. Közben a tanácsházán tárgyaltak a helyi vezetőkkel, egyre több falubeli kezdett gyülekezni az épületben és azon kívül. Sokan a tárgyalás helyéül szolgáló hivatali helyiségbe is bementek, ahol hangoskodni kezdtek, többen kiabáltak Bikszával, majd tettelegességre is sor került: Harmincz István gyóni földműves a kabátjánál fogva megrántotta, más beszámolók szerint pofon is vágta a járási párttitkárt. Biksza Miklós erre kiszaladt, és a tanácsháza kapujánál arcon ütötte – az ablakon kiugró, így elébe kerülő – Harmincz Istvánt. Több falubeli is Biksza után eredt,

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Kövecses Ferenc vizsgálati dossziéja: ÁBTL 3.1.9. V-127614.

aki szolgálati fegyverével az öt üldözőkre lőtt. Harmincz kerékpárral megelőzte az egy üres telken keresztülfutó párttitkárt, aki ismét rálőtt. Ekkor a többi falubeli is odaért, ütni-veni kezdték Bikszát, aki kétszer is fel tudott állni, ám végül leteperték, és a lábait is összekötözték. Az ütlegelés végül abbamaradt, ám ekkor a helyszínre érkező Kövecses Ferenc magához vette a párttitkár fegyverét, és fejbe lőtte Biksza Miklóst.² A Biksza-gyilkossággal kapcsolatban több vizsgálatot indítottak, amelyek még 1958-ra is áthúzódtak. A gyilkossággal összefüggésben négy bírósági ítélet született, de érintette az ügyet a járási forradalmi vezetők pere is. A megtorlás különösen brutális volt. Összesen öt embert ítélték halálra: a halálos lövést leadó Kövecses Ferenc mellett Balla Pált, Lakos Jánost, a Biksza által megölt Harmincz Istvánt és az üldözésben részt nem vevő, a gyilkosság helyszínén sem járt D. Szabó Károlyt. Az ítéletet a Nyugatra (Kanadába) menekülő Kövecses kivételével mindegyikükön végrehajtották.

AZ EMBERI EMLÉKEZÉS MŰKÖDÉSE

Az eseménytörténet-írást művelőket többnyire az a meggyőződés vezérli, hogy feladatuk nem más, mint a múlt valóságának a „feltárása”, rekonstrukciója. Ebben legfontosabb eszközük a filológiai alapú forráskritikai módszer, amely garantálja a múlt minél objektívabb képének megrajzolását „úgy, ahogyan az valójában megtörtént”. Ez az eljárás biztosítja a történész számára annak a lehetőségét, hogy a dokumentumokból ki tudja vonni a múltbeli valóság egy szeletét: a levéltári dokumentum ilyenformán válik a múltból szerzett tudás „forrásává”.³ Amennyiben a feltáró munka nem jár tökéletes végeredménnyel (és ez, valljuk meg, gyakran megeshet), ez csakis a rendelkezésre álló eszközök tökéletlenségéből fakadhat, ám ezek fejlődése a múltból megszerzett tudásunk gyarapodását eredményezi.

Ahhoz, hogy a levéltári dokumentumok megőrizzenek valamit a múlt valóságából, természetesen nélkülözhetetlen, hogy ezek a forrásként felhasznált iratok egykorúak legyenek a „feltárni” kívánt múlttal. Innen fakad az egykorú források fetisizálása, egyszersmind az utólag született visszaemlékezésekkel és általában a „narratív” történeti forrásokkal szembeni nagyfokú bizalmatlanság – mintha az egykorú források nem lennének narratívák! A „valóságra” vonatkozó külső referenciák bizonytalansága, továbbá a sok konstruktív, imaginárius elem miatt a történészek többsége vagy elveti az ilyen dokumentumok használatát, vagy a múltnak egy általa „valóságosnak” tekintett, általa létrehozott képéhez méri azokat.⁴ Legfeljebb arra tartják alkalmasnak az orális történeti forrásokat, hogy megtudjuk belőle, a megkérdezettek hogyan éltek meg az „írott” források alapján „tényszerűen”

² Az események egy lehetséges történetéhez lásd Takács 2007a.

³ Braun 1995: 22–24.

⁴ Vö. K. Horváth 1998.

rekonstruálható eseményt.⁵ Kétségtelen, hogy az *oral history* ma már komolyan senki sem tekinti a „tényfeltáró” történetírás forrásának – Magyarországon sem.⁶

Ám valóban annyira különbözőek lennének az írott és a szóbeli kútfők? A kiváló olasz mikrotörténész, Carlo Ginzburg írja: „még a kora újkori Európát – ezt a hatalmas mennyiségű írásos forrást hátrahagyott, nem kortárs társadalmat – kutató történészek is felhasználnak időnként szóbeli forrásokat, pontosabban szólva írásban rögzített szóbeli elbeszéléseket”.⁷ Ginzburg szerint ugyanis a világi és egyházi bíróságok tárgyalásainak jegyzőkönyveit ugyanúgy használhatjuk, mint az antropológus jegyzetfüzeteit, csak éppen ezek nem a jelenkori, hanem évszázadokkal ezelőtti terepmunkák eredményeit rögzítik. Bár elismeri, hogy a kétféle forrást – sem mennyiségi, sem pedig minőségi szempontból – nem lehet egyenértékűnek tekinteni („[a] levéltári fondok ebből a szempontból nem helyettesíthetik a magnetofont”), ám úgy látja, hogy a „dialogikus diszpozícióban” rejlő antropológiai attitűd az inkvizíciós jegyzőkönyveknek éppúgy sajátja, mint az antropológus feljegyzéseinek.⁸ Az ehhez hasonló tudományos vélekedés ma már a hazai történetírásban sem számít rendkívülinek. Erdélyi Gabriella például egy 16. századi kolostorper történetével kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy a kihallgatások végtermékeként létrejövő szöveg a kihallgatott egyszerű emberek és a szavaikat lejegyző hivatalosság közös produktuma, azaz a tanúvallomás az emlékezés és a közösségi kommunikáció produktuma, s mint ilyen, sokkal inkább konstrukcióként, semmint pusztá reprodukcióként értelmezhető.⁹ A rendőrségi és bírósági eljárások iratanyagának forrásértékét vizsgálva hasonló következtetésre jut Farkas Gyöngyi is.¹⁰

Az 1956-os magyar forradalom történetének megírásához csaknem kizárólag a leverését követő vizsgálati eljárások és bírósági perek iratanyaga áll rendelkezésre. Ezzel kapcsolatban problémát jelenthet, ha a kutató nem teszi vizsgálat tárgyává a dokumentumok által teremtett szövegvalóság és a múlt valósága közötti viszonyt, és a megtorlás során konstruált tényeket fogadja el történelmi tényként.¹¹ Amit szem előtt kell tartani, legfőképpen az, hogy a vizsgálati és a peranyagokat nem lehet a forradalommal egykorúnak tekinteni, így azokat – a régi, jól bevált forráskritika módszerét követve – elsősorban nem a forradalom, hanem a megtorlás eseményeinek a forrásaként lehet olvasni. Amennyiben ezeket a dokumentumokat a forradalom eseményeinek megismeréséhez kívánjuk felhasználni, úgy mindenképpen figyelembe kell venni, hogy – ebben a vonatkozásban – retrospektív forrásokról, emlékezeti folyamatok termékeiről van szó, szülessenek hetekkel, hónapokkal, de akár egy-két órával vagy egy-két

⁵ Lásd például Kovács 1992.

⁶ Lásd például Tóth 2000; Vértesi 2004; Lénárt 2007; Udvarnoky (szerk.) 2007.

⁷ Ginzburg 2000: 147.

⁸ Ginzburg 2000: 150.

⁹ Erdélyi 2005: 106–112.

¹⁰ Farkas 2006. Vö. Farkas 2008.

¹¹ Tulajdonképpen – olvasatomban – ez volt a tárgya az *Élet és Irodalom* hasábjain Eörsi László *Köztársaság tér 1956* című könyve kapcsán 2007-ben folytatott vitának: Takács 2007b.

nappal a történészek után. Az, amit a történész ezekből az iratokból, kihallgatási és bírósági jegyzőkönyvekből, önvallomásokból megtudhat, valójában nem más, mint amit a résztvevők és a szemtanúk, meghatározott körülmények között, saját emlékeik alapján elbeszéltek, illetve amit az eljáró szervek mindebből feljegyeztek. Ugyanolyan szubjektív beszámolók a múltról, mint a több évvel, évtizeddel később keletkezett visszaemlékezések, interjúk – még akkor is, ha hivatalos, félcéllel, pecsétekkel és aláírásokkal ellátott iratok őrizték meg őket.

A gyóni eseményekkel kapcsolatos forrásokat azért is tekinthetjük emléknymoknak, írásban rögzített szóbeli tanúságtételeknek, mert az ügyben keletkezett jegyzőkönyvek szövegei hemzsegnék az emlékezeti aktusra vonatkozó tudatos reflexióktól. A legtöbbször természetesen olyan kijelentésekről van szó, amelyekben a kihallgatottak, és nem is feltétlenül csak a gyanúsítottak, arra hivatkoznak, hogy nem tudnak pontosan visszaemlékezni a történetekre. A Pest Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya többek között éppen ezért kérte a Pest Megyei Ügyészségtől a nyomozati határidő meghosszabbítását.¹² A bíróság előtt is többen hivatkoztak a rossz emlékezőképességre: a Harmincz István és társai perében Sziráki Mihály, míg a D. Szabó Károly és társai elleni per során Lakos Pál tanú említette szinte minden mondatában, hogy nem emlékszik a különböző mozzanatokra.¹³

Mindezek alapján ahhoz, hogy megállapítsuk, mit is tartalmaz(hat)nak ezek a szövegek, szükséges az emberi memória működésének, legalábbis a főbb jellemzőinek az ismerete. Ebben az emlékezetpszichológia eredményei segíthetik a történészt. A közkeletű nézet szerint az aktivált emlék egy az egyben azonos az agyunkban tárolt információval, az pedig a múltbeli esemény képével. Ez azonban távolról sincs így, az emberi emlékezet nem hasonlít a számítógépek „memóriájához”, az emberi agy nem egy merevlemez, amely a pontosan és minden részletében „megfigyelt” (bevitt) dolgokat változtatás nélkül elraktározza, majd ha szükséges, ugyanilyen változatlan formában előhívja azt.¹⁴ Ez az analógia legfőképpen azért hamis, mert a számítógépek információtároló műveletéből éppen az a konstitutív vonás hiányzik, ami emberivé teszi az emlékezést, vagyis a szelekció.¹⁵ A megtapasztalt dolgok teljes egészében való megőrzése nemcsak hogy nem lehetséges, hanem egyenesen káros is volna, mert ha „múltunk minden pillanatát teljes részletességgel fel tudnánk idézni, nem lennénk képesek élettörténetünket összefüggő egészévé rendezni”.¹⁶ A felejtés éppenséggel emlékezetünk alkalmazkodóképességének bizonyítéka: ha nem felejténénk, akkor képtelenek volnánk az elvont gondolkodásra, általánosításra, fogalomalkotásra. A lényegre való

¹² PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–5586/57. sz. vizsgálati dosszié, 42. Átirat, 1957. május 9.

¹³ PML XXV.2.b. 1308/1957. NB. 917/1957/10. tárgyalási jegyzőkönyv (a továbbiakban: tárgy. jkv.), 1957. július 24; PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 236/1958/13. tárgy. jkv., 1958. június 11.

¹⁴ Schacter 1998: 17–19. Szerinte a számítógépek azért sem emlékezhhetnek, mert semmiféle emlékezet nem létezhet tudatosság nélkül. Schacter 1998: 57–59.

¹⁵ Todorov 2003: 13.

¹⁶ Schacter 1998: 116.

emlékezés tehát az egészséges emlékezeti működés jele. Ez segíti elő a tapasztalatok általánosítását és megszervezését, az észlelt dolgok kategorizálását.¹⁷

Frederic Bartlett angol pszichológus már az 1920-as években felismerte, hogy az emberi emlékezet „sémák” szerint működik, és olyan „prediszponáló tendenciák” jellemzik, „melyek azonnal keretezik a múltbeli tapasztalatok szigorúan kronologikus, időrendi szerveződési módját”.¹⁸ Az emlékezés egész folyamatát, így már magát az észlelést is, a jelentésre való törekvés hatja át (éppen ezért nem lehet „objektív”): működésének lényege, hogy az érzékelt fiziológiai mintákat jelentéssel bíró dolgokká alakítja.¹⁹ A jelentést az észlelésnél és a felidézésnél bizonyos elemek dominálása adja, azt pedig, hogy milyen elemek dominálnak, egyéni (vérmérséklet, jellem, érdeklődés stb.) és társas tényezők (szokások, eszmények stb.) határozzák meg.²⁰ Minden emberi reakciónak illeszkednie kell egy társas keretbe, amely egészen közvetlenül meghatározhatja azokat. Jórészt a társadalom által szentesített értékekkel bíró tendenciák következménye az, hogy az észlelésnél mi tűnik kiugrónak, és később mire emlékezünk. Ezek a társas tendenciák azonnal eldöntik, hogy az egyén mit figyel meg a környezetében, és mit kapcsol össze ezzel a múltbeli életéből.²¹ Bartlett kísérletekkel bizonyította, hogy már az észlelés sem részletről-részletre történik, amelyből azután gondosan felépül a teljes kép, hanem az észlelő „pusztán általános benyomást nyer az egészről, s ennek alapján megkonstruálja a valószínű részleteket”.²² Az általános benyomás kialakítása jórészt attitűd, hozzáállás kérdése, míg az attitűdöt javarészt érzések, személyes érintettség, lelkiállapot képezik. Az attitűdön alapul a felidezés is, melynek hatása ennek az attitűdnek az igazolása. Tehát az emberi emlékezés működésében a múlt nem különálló elemek sorozataként, hanem szervezett tömegként fejt ki hatását. Mindezek alapján megállapítható, hogy az emberi emlékezés nem megismétlő vagy reprodukív, hanem sokkal inkább *konstruktív jellegű*.²³

Bartlett elméletét az 1960-as években felelevenítő kognitív pszichológia egyik legjelentősebb képviselője, Ulric Neisser amerikai pszichológus szintén arra az eredményre jutott, hogy már maga az észlelés is konstruktív aktus.²⁴ Különösen erős az érzelmi tényezők emlékezetbefolyásoló hatása, főleg ha valaki – mint esetünkben – erőszakos bűncselekmény szemtanúja.²⁵ Minderre a Biksza-üggyel kapcsolatos kihallgatási jegyzőkönyvekben is bőven találunk példát. Az egyik szemtanú elmondta például, hogy amikor a tömeg kitódult a tanácsházáról és Biksza után vetette magát, csak egyetlen személyt tudott megjegyezni, mert

¹⁷ Schacter 2002: 235–264. Lásd még Nietzsche 1989.

¹⁸ Bartlett 1985: 303. Az 1970-es évek közepén megjelent új sémaelméletekről: Baddeley 2001: 379–380.

¹⁹ Bartlett 1985: 276–277.

²⁰ Bartlett 1985: 332–333.

²¹ Bartlett 1985: 357–360.

²² Bartlett 1985: 299.

²³ Bartlett 1985: 288–300.

²⁴ Neisser 1984.

²⁵ Baddeley 2001: 431.

nagyon megijedt.²⁶ Az ijedtségére és a nagy tömegre hivatkozott Miloszerni Pál és Molitor István is, amikor azt mondták, hogy nem nagyon tudták megjegyezni azokat az embereket, akik Bikszát ütlegették.²⁷ Molitor a bíróság előtt szintén azt vallotta, hogy olyan idegállapotban volt, hogy nem emlékszik a körülményekre.²⁸ Molnár Zsigmondné szintén azt állította, hogy meg volt ijedve, így nem tudta megjegyezni a történeteket.²⁹ Előfordult, hogy a kihallgatottak valamilyen fiziológiai fogyatékosagra hivatkoztak. Balla Pál az 1957. február 26-i tárgyalásán előadta, miszerint lehetséges, hogy a rendőrség előtt mást mondott, mint most a bíróságon, de 1940-ben agyhártyagyulladás volt, ezért rossz az emlékezete. A nyomozás során, tehát pár héttel korábban, még több mindenre vissza tudott emlékezni.³⁰ Kalicza Péter a bíróság előtt arra hivatkozott, hogy gyenge a szeme, állandóan könnyezik, ezért nem tudja, ki bántalmazta Bikszát.³¹

Az emlékezeti folyamatban nemcsak az észlelés, hanem a felidézés is társadalmilag kondicionált. Az emlékek megosztása ugyanis csak szavakkal lehetséges, amelyek – társas jellegükből adódóan – a legközvetlenebb módját nyújtják a jelentés közlésére, és egyben biztosítják a kollektív igazolás lehetőségét. Mert, noha az emlékezet működésében nagy szerepe van a vizualitásnak, ahhoz, hogy magát a képet meg tudjuk osztani másokkal, szavakba kell azt öntenünk. Az emléktanyag a szövegszerű felidézés, megfogalmazás során tehát további szerkesztésen és válogatáson megy keresztül – állapította meg Bartlett.³² Elég, ha csak a személyleírásokat említjük: hiába látja tisztán például egy szemtanú az elkövető arcát, és emlékezik rá pontosan, ahhoz, hogy mások számára is felismerhető legyen, az arcot szavakba kell önteni. A leírás lehetőségei pedig korlátozottak, az eredmény a legtöbb esetben egy sematikus fantomkép.³³ Ezért van jelentősége a különös ismertetőjegyeknek, bár ez sem garantálja a gyors azonosítást. A Biksza-ügyben például hónapokon keresztül folyt a hajsza egy „fémfogú asszony” után, aki állítólag részt vett a párttitkár bántalmazásában. A kutatás végül sikerrel járt, a hatóságok K. Kovács Istvánnéban vélték megtalálni az illetőt. A hónapokig tartó sikertelen kutatás mindenesetre arra is rámutat, hogy a megtorlás elsősorban azokat érte el, akiket mások meg tudtak nevezni. Ez pedig még egy Gyón nagyságú településen sem volt egyszerű. Domián Ferenc szerint a tanácsházán Sziráki Mihály is hangoskodott, de – tette hozzá – lehet, hogy valakivel

²⁶ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 195–196. Barta Lajosné tanúkihallgatási jegyzőkönyv (a továbbiakban: tk. jkv.), 1958. március 10.

²⁷ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 133–134. Miloszerni Pál tk. jkv., 1958. február 18; uo. 135–136. Molitor István tk. jkv., 1958. február 20.

²⁸ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 236/1958/14. tárgy. jkv., 1958. június 27.

²⁹ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/13. tárgy. jkv., 1957. július 30.

³⁰ PML XXV.2.b. 154/1957. B. 154/1957/8. tárgy. jkv., 1957. február 26.

³¹ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 236/1958/11. tárgy. jkv., 1958. június 9.

³² Bartlett 1985: 319–323.

³³ Baddeley 2001: 42.

összetéveszti.³⁴ K. Kovács István arról számolt be, hogy 1956. november 4-e után valamikor Lakoséknál volt egy összefoglaló, de nem tudta megmondani, melyiknél, Pálnál vagy Jánosnál.³⁵

Az emlékek szavakba öntése, a felidézett eseménysor elbeszélése nagyban függ a felidezés körülményeitől, mindenekelőtt a hallgatóságtól, amely valóságos „társadalmi ellenőrzést gyakorol az elbeszélő felett”.³⁶ Daniel L. Schacter ezzel kapcsolatban egyenesen úgy fogalmaz, hogy emlékeinket „jelentős részben akkor konstruáljuk vagy tervezzük meg, amikor előhívjuk őket. Az, hogy miként emlékezünk vissza egy eseményre, attól függ, hogy milyen szándékkal vagy céllal kívánjuk felidézni. Az emlék tehát a visszaemlékezés során nyeri el végső alakját”.³⁷ Mindez azt jelenti, hogy legalább annyira függ a jelentőtől, mint a múlttól, hogy miként emlékezünk egy múltbeli történetre.³⁸

Az 1956-os forradalom utáni eljárásokban, így esetünkben is, a felidézési környezettel kapcsolatosan mindenekelőtt a gyanúsítottakat érő nagy pszichikai nyomást kell kiemelni. D. Szabó Károly az ügyészségen megjegyezte, hogy az idegei nagyon „kivannak”, így bizonyos dolgokra nem tud visszaemlékezni.³⁹ Kalicza Pétert a kihallgató ügyész próbálta rávenni arra, vállalja el, hogy megúrta Bikszát, és akkor nem fog nagy büntetést kapni. Ezt ugyan már a rendőri kihallgatáson is vallotta, ám csak azért, mert meg volt ijedve, valójában hozzá sem ért Bikszához.⁴⁰ A rendőrségen több kihallgatottal szemben fizikai erőszakot alkalmaztak, így például ifjabb Harmincz István a bíróság előtt elmondta, hogy a rendőrségen a vallatása alkalmával megverték.⁴¹ Ám nem feltétlenül csak a gyanúsítottakat érte inzultus: a tanúként kihallgatott Major Jánost – mint azt Lakos Pálnénak elmondta – azért ütötték a rendőrök, hogy mondja meg, ki volt az a „fémfogú asszony”, aki belerúgott Bikszába.⁴² Egy „Bujdosó” fedőnevű ügynökön keresztül viszont a vizsgálati szervek tudomására jutott, hogy K. Kovács Istvánné az illető, és Major János is kénytelen volt ennek alapján vallomást tenni, ám a bíróság előtt visszavonta a rendőrségen mondottakat, annak ellenére, hogy K. Kovácsné is beismerő vallomást tett.⁴³

Az emlékező feletti ellenőrzés még abban az esetben is a megtorlásban résztvevő intézmények által ösztönzött és irányított emlékezést és hatalmasan konstruált emlékezésnyomokat eredményezett, ha az nem járt együtt fizikai kényszerítéssel.

³⁴ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 213–217. Domián Ferenc tk. jkv., 1957. január 11.

³⁵ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 236/1958/14. tárgy. jkv., 1958. június 27.

³⁶ Bartlett 1985: 373–375. Vö. László 2005: 36–37. A narratív kánonokról: uo. 107–111.

³⁷ Schacter 1998: 39.

³⁸ Schacter 1998: 43–48.

³⁹ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 43. PMÜ 1957. Bül. 1540. D. Szabó Károly kihallgatási jegyzőkönyv (a továbbiakban k. jkv.), 1958. január 28.

⁴⁰ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 236/1958/11. tárgy. jkv., 1958. június 9.

⁴¹ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/9. tárgy. jkv., 1957. július 23.

⁴² ÁBTL 3.1.5. O-9747. 34/14. „Bujdosó” fn. ügynök kézzel írt jelentése, d. n. [1957. augusztus].

⁴³ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 236/1958/13. tárgy. jkv., 1958. június 11.

Hideghéti Lajos a bíróság előtt egyértelműen megfogalmazta, hogy a nyomozás során azért vallotta azt, hogy a tanácsházán Harmincz István megütötte Biksza Miklóst, mert a „rendőrségen azt mondták, hogy megütötte, így a bíróságon is ezt mondtam”. Hozzátette azonban, hogy látta az ütést, bár korábban megjegyezte, hogy nem emlékszik pontosan a történetekre (Harmincz tagadta, hogy ütött volna).⁴⁴ Az akkor már elítélt, és számtalanszor meghallgatott Miloszerni Pál 1958. március 5-én tanúként adta elő, hogy látta Kalicza Pétert és feleségét futni a tömegben – a már a földön fekvő – Biksza felé. A kihallgató tiszt kérdése, miszerint a korábbi kihallgatásai során miért nem tett említést Kaliczáékról, Miloszerni azt mondta, hogy „szinte kiment” az emlékezetéből, de a napokban említették, hogy Kaliczáék is ott voltak, és ekkor ismét eszébe jutott, hogy látta őket a Bikszát bántalmazó tömegbe furakodni.⁴⁵ Azaz Miloszerni akkor kezdett el „ismét” emlékezni, amikor valakik (minden valószínűség szerint a kihallgatást végzők) beszéltek előtte a Kalicza-házaspár jelenlétéről.

Bartlettnek az emlékező feletti társadalmi ellenőrzésről szóló elképzelése érintkezik Maurice Halbwachs francia szociológusnak az emlékezet társadalmi kereteiről szóló elméletével.⁴⁶ Halbwachs szerint az emlékezés társas természete leginkább az emlékek előhívási stratégiájában nyilvánul meg. Leggyakrabban eleve olyankor emlékezünk, amikor mások erre ösztönöznek, az emlékek másokkal való megosztásának és egyben a kollektív igazolásának lehetőségét pedig a szavak biztosítják. A kommunikáció segítségével azonban nem egyszerűen közvetítjük, hanem kifejezzük – és ezáltal megteremtjük – tapasztalatainkat és emlékeinket.⁴⁷ „Senki sem gondolhat a múltjának eseményeire anélkül, hogy beszélne róla” – állítja Halbwachs,⁴⁸ aki szerint „[e]lőbb mondjuk ki emlékeinket, mintsem felidézniük őket; a nyelv, s a vele rokon összes társadalmi konvenciórendszer teszi lehetővé a számunkra, hogy bármely pillanatban rekonstruáljuk a múltunkat”.⁴⁹

Abból, hogy az élményt és annak jelszerű külső megtestesülését nem lehet egymástól elválasztani, logikusan következik, hogy tulajdonképpen „[n]em az élmény szervezi meg a kifejezést, hanem – éppen fordítva – a kifejezés szervezi meg az élményt, a kifejezés adja meg az élmény első formáját és az határozza meg irányát is” – állapította meg Mihail Bahtyin.⁵⁰ Más szóval „nem annyira a kifejezés alkalmazkodik belső világunkhoz, mint inkább az utóbbi igazodik a rendelkezésünkre álló kifejezési lehetőségekhez, utakhoz és irányokhoz”.⁵¹ Bahtyinnal egy időben hasonló felismerésre jutott Edward Sapir amerikai nyelvész is. Szerinte a nyelv – heurisztikus jellege következtében – eleve megszabja

⁴⁴ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/9. tárgy. jkv., 1957. július 23.

⁴⁵ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 189–190. Miloszerni Pál tk. jkv., 1958. március 5.

⁴⁶ Halbwachs 1971, 1992, 2000. Vö. Assmann 2004: 35–49.

⁴⁷ Halbwachs 1971: 125; illetve Halbwachs 1992: 45.

⁴⁸ Halbwachs 1992: 53. Vö. Kónya 1999.

⁴⁹ Halbwachs 1971: 131. Vö. Király 1999.

⁵⁰ Bahtyin 1986: 243. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵¹ Bahtyin 1986: 251.

a megfigyelés és az értelmezés módozatait.⁵² Ezért naivitás a nyelvet a kommunikáció és a reflexió pusztá eszközének tekinteni, és azt feltételezni, hogy a valósághoz lehetséges a nyelv nélkül viszonyulni. A szavak már az érzékelés és a dolgok osztályozásának egyszerű aktusát is befolyásolják, így a világról alkotott képünket, az interpretálás módjait valójában a nyelv határozza meg.⁵³

Írásom elején már utaltam arra, hogy pusztán a vizsgált eset megjelölése is milyen problémákkal jár. A történész számára a nyelv nem csupán megnevezés szempontjából lényeges, hanem azért is, mert – mint azt Paul Ricoeur kifejti – a múltból nem szerezhet közvetlen tapasztalatokat, hiszen a „megtörtént” nem figyelhető meg a jelenben, sőt maga a múltbeli megfigyelés aktusa sem.⁵⁴ A történész nem a múltbeli tapasztalatokhoz, hanem az azokat valamikor megszervező szövegekhez férhet hozzá, ám ezekből nem feltétlenül tud visszakövetkeztetni arra, mit is figyeltek meg vagy éltek át a kortársak. Nézzünk erre egy példát: az egyik tanú, Sebők László az eset után két nappal elmondta, hogy a helyszínre érve Biksza Miklóst félig ülő, félig fekvő helyzetben, alaposan megvert állapotban, sárral és vérrel borított arccal találta, ennek ellenére azonnal felismerte a párttitkárt.⁵⁵ Egy hónappal később Sebők immáron úgy adta elő a történeteket, hogy amikor helyszínre ért, nagy tömeget látott, melynek közepén egy ember feküdt. Ott mondták, hogy Biksza Miklós az, ám ő nem tudta volna azonosítani a párttitkárt, mert az a felismerhetetlenségig össze volt verve.⁵⁶ A két szöveg alapján sok mindent el lehet mondani, ám egyet biztosan nem, méghozzá azt, hogy Sebők felismerte-e Bikszát, vagy sem.

A nyelvi megformálásnak, a szavak megválasztásának a fontosságával a jelek szerint a megtorlásban részt vevő szervezetek beosztottjai is tisztában voltak. Miloszerni Pál 1956. december 14-én felvett, kézzel írt eredeti jegyzőkönyve szerint a sógorához igyekezett, és a Jenő-telepen járt, amikor egy embert látott futni: később *megtudta*, hogy Biksza Miklós volt az. A jegyzőkönyv géppel írt tisztázatában viszont már az szerepel, hogy később *felismerte*, hogy Biksza volt az illető.⁵⁷ Ennek az eltérésnek óriási jelentősége van, ugyanis a nyomozók azt kívánták bizonyítani, hogy Miloszerni – és mindenki más – azért bántalmazta Bikszát, mert az kommunista funkcionárius volt.

Az emberi memóriáról elmondottak természetesen érvényesek a tanúkihallgatások során működő emlékezeti folyamatokra is. Vizsgálatok igazolják, hogy a rendőrségi kihallgatások során rendszeresen tesznek fel szuggesztív kérdéseket, amelyek akkor is megváltoztatják a tanú emlékeit, ha a kihallgatott tisztában

⁵² Sapir 1971a: 12–15.

⁵³ Sapir 1971b: 46–47.

⁵⁴ Vö. Ricoeur 1998.

⁵⁵ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 224–225. Sebők László tk. jkv., 1956. december 12.

⁵⁶ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 226–228. Sebők László tk. jkv., 1957. január 11.

⁵⁷ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 167–169. Miloszerni Pál k. jkv., 1956. december 14. A kézzel írt eredeti: uo. 162–166.

van azzal, hogy a sugallt információ a kihallgató szájából hangzik el. A rendőrségen még bizonytalan szemtanú a szuggesztív kérdések hatására könnyen megerősödik a véleményében, és a bíróságon már magabiztos tanúként jelenik meg, ami természetesen hatással van az egész eljárásra és végső soron az ítéletre is. Pedig a magabiztos szemtanú vallomásai nem feltétlenül pontosabbak a kevésbé magabiztosakénál. A kérdezett határozottságát minden megerősítés (akár egy egyszerű „rendben” nyugtázás is) növeli, de különösen az, ha arról értesül, hogy más is úgy vagy hasonlóan látta a történeteket, mint ő.⁵⁸ A szuggesztív kérdések nemcsak a szemtanúkat, hanem a gyanúsítottakat is befolyásolhatják, és akár hamis beismerő vallomásokhoz is vezethetnek.⁵⁹

Az emlékek megfogalmazása, szavakba öntése szempontjából nagy jelentősége van az egymást követő kihallgatásoknak, ugyanis minél többet beszélünk egy múltbeli eseményről, minél több lehetőség adódik annak felidézésére, annál inkább konszolidálódik az emlékezet, ami ezáltal sokkal élénkebb lehet, mint egy újabb, de még nem konszolidálódott emlék.⁶⁰ „Mivel a szemtanú kénytelenek számtalanszor elismételni a vallomásukat a nyomozóknak és az ügyvédeknek, hamarosan szemernyi kétségük sem marad afelől, hogy minden úgy történt, ahogy mondják – még akkor is, ha ez nem felel meg a valóságnak” – állítja Schacter.⁶¹ Egyszerűen a szemtanú minél többször ismétlik meg vallomásukat, egyre inkább meggyőződésükké válik, hogy minden úgy történt, ahogy elmondták.⁶²

1956 kontextusában ez elsősorban azt jelenti, hogy a megtorlás során létrejött szövegek „a kihallgatást vezető rendőrtisztek, a bíró, a vádat képviselő ügyész kérdéseinek, a megtorló hatalom érdeklődésének megfelelően szerkesztett elbeszélésekkel szolgál az események korabeli láncolatáról”.⁶³ Gyáni Gábor saját édesapjának a példáján keresztül állapította meg – összevetve apja 1958-as peranyagát és az 1989-ben megjelent visszaemlékezését –, hogy „az elsőként talán a rendőrségi kihallgatósobákban, majd pedig a tárgyalóteremben megformált ötvenhatos narratívák érdemben és tartósan járultak hozzá ahhoz, amit az áldozatok erről a múlt-ról, benne saját szerepükkel, igaz történetként előadtak, s előadhattak”.⁶⁴

EGY PISZTOLYLÖVÉS TÖRTÉNETEI

Az emlékezeti folyamatok ismeretében már távolról sem tűnik különösnek, hogy az 1956. december 10-i gyóni esetről annyira különböző beszámolók születtek. Itt és most nincs mód az egész eseménysor tüzetes vizsgálatára, így csupán

⁵⁸ Schacter 2002: 149–151.

⁵⁹ Schacter 2002: 155–159.

⁶⁰ Schacter 1998: 116–126.

⁶¹ Schacter 1998: 155.

⁶² A szerző számtalan példát hoz fel állítása alátámasztására: Schacter 1998: 156–185.

⁶³ Gyáni 2008: 274.

⁶⁴ Gyáni 2008: 280.

egyetlen epizód példájával kívánom mindezt illusztrálni: Harmincz István kerékpárral megelőzi az üres telken keresztülfutó Biksza Miklóst. Ez utólag az egész eseménysor kulcsmozzanatává vált, hiszen lehetővé tette, hogy a többi falubeli is odaérjen, és ütlelje a párttitkárt.

A Biksza Miklós és Harmincz István „találkozását” elmesélő beszámolók közül hiányzik az egyik legfontosabb, méghozzá Bikszáé, aki érthető okból nem tudta elmesélni, miként élte át a történeteket. Nézzük ezért először azokat a történeteket, amelyeket a másik résztvevő, Harmincz István beszélt el arról, mi játszódott le közte és a párttitkár között. 1956. december 11-én a kecskeméti honvéd kórházban történt kihallgatása alkalmával elmondta, hogy Biksza Miklós a Luther utcában szaladt, és mintegy 25 méterre járt a tanácsházától, amikor a zsebéből pisztolyt rántott elő. A Vasút utcába kanyarodva Kulcsár fényképész háza előtt megfordult, és egy villanyoszlop mögül visszakiabált: „na, gyertek ide”, és a pisztolyát az őt követőkre emelte. Harmincz a kiskabátját szétnyitva azt kiáltotta a párttitkárnak: „ide lőj, te piszkos”. Ekkor 15 méterre lehetett Bikszától, aki lőtt is, de nem találta el őt. Láthatóan másodszer is löni akart de nem sikerült neki, valami baj lehetett a fegyverrel. Kalicza Péter házában balra fordult a piactér irányába, közben pisztolyával babrált. Ekkor már 30 méter előnye volt, ezért Harmincz István a Vasút utcában egy gyerektől elkérte a kerékpárját, és azzal üldözte tovább a párttitkárt. Elébe is tudott kerülni, amikor Biksza azt kiáltotta a tőle körülbelül négy lépésre megálló Harmincznak, hogy álljon meg, vagy lelövi, mint egy kutyát. Ő erre azt válaszolta: „nem vagy te olyan bátor gyerek”, mire Biksza rálőtt. Érezte, hogy eltalálta a golyó, és minden erejét összeszedve a párttitkárra ugrott. Mindketten elestek, Biksza került alulra, ezután semmire sem emlékszik. Molnár Zsigmond házában tért magához.⁶⁵

Harmincz István a kórházból hazatérve hónapokra eltűnt a hatóságok szeme elől, és csak április elején jelentkezett önként a rendőrségen. Ezután első alkalommal 1957. április 5-én hallgatták ki. A történeteket lényegében a korábbiaknak megfelelően adta elő, azzal a különbséggel, hogy Biksza Miklós egy villanypózná mögé állva szólította fel, hogy „állj, vagy lövök”. Meg is állt, de a párttitkár már lőtt is.⁶⁶ Ebben és valamennyi későbbi verzióban tehát ő nem kiabált vissza semmit Bikszának. Pár héttel később Harmincz Istvánnal ismét elmondatták, mi történt. Az elbeszélés most sem tért el lényegesen a korábbiaktól, ám figyelemre méltó, hogy a különböző mozzanatok helyszíneit egyre pontosabban határozta meg.⁶⁷ Feltehetően azért emlékezett „pontosabban”, mert a kérdések a helyszínek alapos meghatározására irányultak, a kihallgatók beszélték róla, és minden bizonnyal maguk is „segítettek” a részletek tisztázásában.

Az ügyészségen felvett jegyzőkönyvben Harmincz megismételte a rendőrségen elmondottakat, azzal a kis eltéréssel, hogy Biksza azt kiáltotta feléje: „állj, vagy

⁶⁵ PML XXV.2.b. 1308/1958. PMŰ 1957. Bül. 60. Harmincz István k. jkv., 1956. december 11.

⁶⁶ PML XXV.2.b. 1308/1958. PMŰ 1957. Bül. 60. Harmincz István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv (a továbbiakban: gyk. jkv.), 1957. április 5.

⁶⁷ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 70–73. Harmincz István k. jkv., 1957. április 23.

megöllek”, kihangsúlyozva ezzel, hogy a párttitkár nem egyszerűen meg akarta állítani, hanem kifejezetten ölési szándékkal lőtt rá.⁶⁸ A nyomozás anyagának ismertetésekor több tanúvallomással kapcsolatban azt az észrevételt tette, hogy nem felel meg a valóságnak, miszerint a lövés után ő dulakodott volna Bikszával.⁶⁹ Perének 1957. július 22-i tárgyalásán Harmincz azt állította: amikor hallotta Biksza felszólítását, „állj, vagy lövök”, akkor fékezett, leszállt a kerékpárról és földre ért a lába, de Biksza már emelte is a kezét és lőtt.⁷⁰ Egy tanú által mondottakra reagálva ismét megerősítette ezt: bal lábbal lelépett a kerékpárról, jobb lába még azon volt, amikor Biksza kiáltott, ő fékezett, bal lábát emelte, a kerékpár megdőlt. Láta, hogy a párttitkár előveszi a pisztolyát, megfordult és akkor érte a lövés.⁷¹

Nem tudjuk, de még csak sejtéseink sem lehetnek arról, hogy az esetnek hány szemtanúja volt. A rendőrségi, ügyészségi és bírósági iratokban mindenestre tizenegy olyan személynek a vallomása maradt fenn, akik – beszámolóik alapján – látták Harmincz István lelövését. Tanulságos volna a szemtanúk beszámolóinak aprólékos ismertetése, aminek a segítségével végig lehetne követni a megfogalmazásokban jelentkező finom változásokat, hangsúlyeltolódásokat. Helyhiány miatt azonban ettől el kell tekintenem, és csupán a szövegek (egyik lehetséges) értelmezésére, vizsgálatára vállalkozhatom.

A vallomásokat az emlékezet működéséről elmondottakkal összevetve megállapítható, hogy a szemtanúk – ideértve magát Harmincz Istvánt is – a különböző mozzanatok, vagyis a futást, Biksza felszólítását, Harmincz leszállását a kerékpárról, a lövést, Harmincz mozdulatát Biksza felé, kettejük összekapaszkodását és földre kerülését nem külön-külön, egymást követően észlelték, hanem az egész – Bartlett kifejezésével élve – „szervezett tömegként” fejtett ki hatást a megfigyelőkre. Egyikük, Licenciás Sándorné meg is jegyezte: „Olyan gyorsan történt minden, hogy nem tudtam pontosan megfigyelni.”⁷² Harmincz maga is arra hivatkozott, amikor az október 23-a utáni „ellenforradalmi” tevékenységéről kérdezték, hogy „folytatólagosan választ nem tudok adni, mivel nem tudok minden nappal és tevékenységemmel elszámolni”. A kihallgató tiszt ezt a magyarázkodást nem fogadta el, és figyelmeztette, hogy „erőltesse meg emlékező tehetségét és folytassa vallomását”.⁷³ A tanúk emlékezetében tehát már nem lehet szétválogatni, és pontos időrendbe rakni a történéseket, ugyanis azt, hogy miként válogatták szét, és milyen időrendbe rakták össze a részeket, nagyban meghatározták a felidézés körülményei is. A meghallgatottak, kisebb vagy nagyobb mértékben, ki voltak téve a kihallgatást végzők nyomásának, akik természetesen azt igyekeztek

⁶⁸ PML XXV.2.b. 1308/1958. PMÜ 1957. Bül. 60. Harmincz István terhelt kihallgatási jegyzőkönyv (a továbbiakban: tek. jkv.), 1957. május 23.

⁶⁹ PML XXV.2.b. 1308/1958. PMÜ 1957. Bül. 60. Harmincz István k. jkv., 1957. június 14.

⁷⁰ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/8. tárgy. jkv., 1957. július 22.

⁷¹ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/10. tárgy. jkv., 1957. július 24.

⁷² PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/9. tárgy. jkv., 1957. július 23.

⁷³ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 64–65. Harmincz István k. jkv., 1957. április 6.

bizonyítani, hogy Biksza jogosan használta a fegyverét az őt megtámadó, és a felszólításra sem megálló Harmincz Istvánnal szemben.

A tizenegy ismert szemtanú közül négyen csak a lövésről, Biksza és Harmincz összeakaszkodásáról és utóbbinak a földre kerüléséről számoltak be, vagyis semmilyen részlettel nem tudtak szolgálni az eseményekről.⁷⁴ (Ráadásul egyikük, Kaszala Ferenc a későbbi kihallgatásai során már említést sem tett arról, hogy tanúja lett volna Harmincz lelövésének.⁷⁵) Az egyetlen figyelemre méltó momentummal Molnár Zsigmondné vallomásai szolgálnak. Ő a történetek után két nappal még azt mondta, hogy a háza előtt állva látta, hogy a szemben lévő üres telken két, számára ismeretlen ember birkózik, majd az egyik összeesik, míg a másik szaladni kezd (később tudta meg, hogy Biksza az). Az összes később felvett jegyzőkönyvében viszont már az szerepel, hogy az ablakon keresztül nézte a történéseket.

Valamivel részletesebben számolt be az esetről (a később halálra ítélt és kivégzett) Lakos János, akit ugyan a gyilkossággal kapcsolatban többször is kihallgattak, ám csupán az első alkalommal kérdezték Harmincz meglövéséről. Előadásából azonban nem derül ki, hogy Harmincz megállt-e vagy sem Biksza felszólítására (sőt a felszólítás tényét sem említi meg), vagyis nem tudott vagy nem akart állást foglalni a párttitkár fegyverhasználatának jogosságában. Mint elmondta, mindketten közeledtek a másikhoz, és két-három lépésre lehettek egymástól, amikor Biksza rálőtt Harminczra.⁷⁶ A bíróság előtt csak annyit mondott az összetűzésről, hogy a két férfi a lövés után egymásra esett.⁷⁷

Harmincz István verzióját két szemtanú támasztotta alá. Az ügygel kapcsolatban az elsők között letartóztatott Miloszerni Pál legelső kihallgatásán, 1956. december 11-én azt vallotta, hogy amikor Biksza Miklós felszólította a kerékpárral elé kerülő Harmincz Istvánt, hogy álljon meg, vagy lőni fog, utóbbi meg is állt, leszállt a bicikliről, ám ahogy a villanyoszlopnál szembe került Bikszával, az rálőtt. Harmincz ekkor nekiugrott, és dulakodás kezdődött.⁷⁸ Három nappal később, majd pár hét múlva lezajlott újabb kihallgatásain, illetve ügyének bírósági tárgyalásán azonban már úgy beszélte el az esetet, hogy a felszólításra Harmincz megállt és leszállt a bicikliről, ám kis idő múlva közelebb lépett a másik

⁷⁴ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 242. Molnár Zsigmondné k. jkv., 1956. december 12; ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 51–52. Molnár Zsigmondné tk. jkv., 1957. április 24; PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/13. tárgy. jkv., 1957. július 30; ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 149–151. Kaszala Ferenc tk. jkv., 1957. április 24; ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 165–167. K. Kovács Istvánné gyk. jkv., 1958. február 24; ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 178–179. Sziráki Istvánné tk. jkv., 1958. március 1.

⁷⁵ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 90–91. Kaszala Ferenc tk. jkv., 1957. május 3; uo. 173–174. Kaszala Ferenc tk. jkv., 1958. február 25; PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/10. tárgy. jkv., 1957. július 24.

⁷⁶ PML XXV.2.b. 1308/1958. Sz. n. vizsgálati dosszié, Lakos János k. jkv., 1957. július 12.

⁷⁷ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/9. tárgy. jkv., 1957. július 23.

⁷⁸ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 161. Miloszerni Pál k. jkv., 1956. december 11.

felé, mire amaz rálőtt.⁷⁹ Harmincz István ügyének bírósági tárgyalásán viszont visszatért az első változathoz, vagyis Biksza felszólítására Harmincz megállt, a párttitkár pedig meglőtte. Erre szembesítették a nyomozati vallomásával, mire annyiban módosított, hogy Harmincz futás közben kapta a lövést, ám Harmincz megjegyzésére, miszerint amikor ő megállt, Biksza már lőtt is, Miloszerni ismét pontosított: Harmincz István megállt, a kerékpár eldőlt, és utána lőtt a párttitkár.⁸⁰ Miloszerni később hol a második verziót adta elő,⁸¹ hol csak Harmincz lelövésének a tényét közölte.⁸²

A másik tanú, aki igazolta Harmincz István elbeszélését, Licenciás Sándorné volt. A történetek után két nappal azt vallotta, hogy amikor Harmincz leugrott a kerékpárról és megállt, Biksza abban a pillanatban már rá is fogta a pisztolyát és elsütötte azt.⁸³ Pár hónappal később azonban – Miloszernihez hasonlóan – Licenciásné is másként emlékezett: eszerint Harmincz István eldobta a kerékpárt, Bikszára támadt, és utóbbi ennek elhárítására adta le a lövést.⁸⁴ A bírósági tárgyaláson viszont, miután szembesítették a rendőrségen tett vallomásával, azt mondta, hogy az megfelel a valóságnak, azzal a kivétellel, hogy Harmincz nem támadta meg Bikszát. Sőt, most már arra is emlékezni vélt, hogy a párttitkár azt is odakiáltotta Harmincz Istvánnak: „megdöglesz”. (Harmincz ezt nem hallotta.)⁸⁵

Miloszerni Pál és Licenciás Sándorné bizonyos vallomásait nem számolva négy szemtanú állította határozottan azt, hogy Harmincz István egyértelműen támadó szándékkal közeledett Biksza Miklóshoz, a felszólításra sem állt meg, így utóbbi jogos önvédelemből sütötte el a fegyverét. Ez a határozottság és egyértelműség azonban a tanúk saját vallomásaival összevetve is megkérdőjelezhető.⁸⁶ Andrejka Árpád 1957. február 26-i vallomása szerint látta, hogy Harmincz megragadta Bikszát, aki ekkor önvédelemből lőtt a támadóra,⁸⁷ egy hónappal később viszont azt állította, hogy amikor a lövés és a kiabálás zajára kiment, előbb visszavitte a kisfiát a házba, így az utcára visszatérve már csak azt látta, hogy többen a párttitkárt ütlegetik.⁸⁸

⁷⁹ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 167–169. Miloszerni Pál k. jkv., 1956. december 14; a kézzel írt eredeti: uo. 162–166. Uo. 175–178. Miloszerni Pál k. jkv., 1956. január 2; PML XXV.2.b. 154/1957. B. 154/1957/8. tárgy. jkv., 1957. február 26.

⁸⁰ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/10. tárgy. jkv., 1957. július 24.

⁸¹ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 133–134. Miloszerni Pál tk. jkv., 1958. február 18.

⁸² ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 189–190. Miloszerni Pál tk. jkv., 1958. március 5; uo. 25–26. Kalicza Péter és Miloszerni Pál szembesítési jegyzőkönyv (a továbbiakban: sz. jkv.), 1958. március 5.

⁸³ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 230. Licenciás Sándorné k. jkv., 1956. december 12.

⁸⁴ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 73–74. Licenciás Sándorné tk. jkv., 1957. április 24.

⁸⁵ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/9. tárgy. jkv., 1957. július 23.

⁸⁶ A csupán egyetlen alkalommal kihallgatott Kubik Lászlóné kivételével, ám őt már Harmincz István perének lezárulta és kivégzése után hallgatták ki. ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 155–156. Kubik Lászlóné tk. jkv., 1958. február 21.

⁸⁷ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 124. Andrejka Árpád kézzel írt feljegyzése, 1957. február 26.

⁸⁸ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 114–115. Andrejka Árpád k. jkv., 1957. március 26.

A Biksza-gyilkosság miatt az elsők között letartóztatott Balla Pál aznapi, 1956. december 10-én felvett kihallgatási jegyzőkönyvéből még csak áttételesen tűnik ki Harmincz István támadó szándéka,⁸⁹ a következő napokban-hetekben történt kihallgatásai során viszont már kifejezetten úgy adta elő a történeteket, hogy az üldözésben élen járó Harmincz a kerékpárját eldobva megtámadta Biksza Miklóst, és meglövése után is többször megütötte őt.⁹⁰ A bíróság előtt azonban, mind saját, mind Harmincz István perének tárgyalásán másként fogalmazott, és nem állította kifejezetten, hogy Harmincz megtámadta a párttitkárt, csak azt, hogy dulakodtak, Biksza lőtt, előbbi pedig megsebesült.⁹¹

Kalicza Péter, aki az eset helyszíne, az üres telek szomszédságában lakott, a történetek utáni napon lefolytatott kihallgatásától kezdve (előbb tanúként, majd gyanúsítottként) következetesen úgy beszélt el az esetet, hogy Harmincz a felszólítás („állj, vagy lövök”) ellenére sem tett le támadó szándékáról, Biksza ezért lőtt rá. Még azt is megjegyezte, hogy előbbi sérülése nem is lehetett annyira súlyos, mert még a párttitkár ütlegelésére is maradt ereje.⁹² Ugyanakkor egy szembesítés során, majd a bíróság előtt is azt állította, hogy amikor Biksza Harmincz Istvánra lőtt, utóbbi még a kerékpáron volt.⁹³ Ez azért lényeges mozzanat, mert ha a kerékpáron ült, akkor nehéz elképzelni, hogyan tudott volna dulakodni Bikszával. A Kalicza által elmondottakban egy másik ellentmondás is felfedezhető: habár elbeszéléseiből egyértelműen Harmincz támadó szándéka és felelőssége olvasható ki, ám gyanúsítottként ő maga azzal védekezett, hogy – többek között – azért ment a helyszínre és bántalmazta Bikszát, mert az habozás nélkül lelőtte Harmincz Istvánt.⁹⁴

Egy részletre érdemes még néhány szóval kitérni. Olvashattuk, hogy Harmincz István első kihallgatásakor azt vallotta, hogy Biksza Miklós megállásra való felszólítására azzal válaszolt: „nem vagy te olyan bátor gyerek”, és a párttitkár ezután lőtt rá. Ez az elem a későbbi jegyzőkönyvekből hiányzik, feltehetően azért, mert verbális fenyegetésként lehetett értelmezni, így a kihallgatást végzők akár támadó szándékának a bizonyítékát is láthatták benne. Az elhallgatás egyik lehetséges indítékának jelzésével természetesen nem azt akarom sugallni,

⁸⁹ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 9–10. Balla Pál k. jkv., 1956. december 10.

⁹⁰ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 21–23. Balla Pál k. jkv., 1956. december 14; ÁBTL 3.1.9. V-141322. 144–152. Balla Pál k. jkv., 1956. december 30; PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 50–57. Balla Pál k. jkv., 1957. január 7; uo. 60–63. Balla Pál k. jkv., 1957. január 17.

⁹¹ PML XXV.2.b. 154/1957. B. 154/1957/8. tárgy. jkv., 1957. február 26; PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/10. tárgy. jkv., 1957. július 24.

⁹² PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 248–249. Kalicza Péter tk. jkv., 1956. december 11; ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 61–62. Kalicza Péter tk. jkv., 1957. április 24; PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/9. tárgy. jkv., 1957. július 23; ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 149–151. Kalicza Péter gyk. jkv., 1958. március 6; PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–5691/1958. sz. vizsgálati dosszié, 114. Bül. 1540. Kalicza Péter tek. jkv., 1958. április 2.

⁹³ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 25–26. Kalicza Péter és Miloszerni Pál sz. jkv., 1958. március 5; PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 236/1958/11. tárgy. jkv., 1958. június 9.

⁹⁴ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 146–148. Kalicza Péter k. jkv., 1958. március 7.

hogy Harmincz valóban visszaszólt Bikszának: ezt tényleg nem tudhatjuk. Csúpan egyetlen szemtanú, Kalicza Péter vallotta azt, hogy amikor Biksza megállásra szólította fel Harmincz Istvánt, utóbbi visszaszólt neki: „nem vagy te olyan bátor gyerek” (másik változatban: „nem vagy te olyan nagy legény”).⁹⁵ Felvetődik a kérdés, vajon Kalicza miért nem említette ezt korábbi kihallgatásai során, csak 1958 tavaszán.⁹⁶ Gyanús az is, hogy Kalicza szó szerint ugyanarra a kijelentésre emlékezett, mint másfél évvel korábban Harmincz. Könnyen lehetséges tehát, hogy nem saját emlékről van szó, hanem a kihallgatók által szuggerált szavakról. Természetesen azt sem lehet kizárni, hogy a jegyzőkönyvet felvevő tiszt révén kerültek bele Harmincz István szavai Kalicza vallomásába.

A Biksza-gyilkossággal kapcsolatos eljárások során több olyan személyt is kihallgattak, akik nem voltak tanúi az esetnek, ám másod-harmadkézből származó értesüléseket közöltek a kérdéses epizódról. Sziráki Mihály 1956. december 15-i kihallgatása során azt mondta, hogy a helyszín felé tartva találkozott Major Jánossal, aki közölte vele, hogy Harmincz István megsebesítette Biksza Miklóst.⁹⁷ Egészen biztos, hogy elírásról van szó, ugyanis a kézzel írt eredetiben még az szerepel, hogy Harmincz sebesült meg Biksza által.⁹⁸ A „hiba” mindenesetre kiválóan mutatja, hogy a tisztázatot gépelő beosztott mit akart olvasni, magának az elírásnak a ténye viszont azt teszi kérdéssé, hogy a vizsgálat során felvett jegyzőkönyvek mennyire hitelesen adják vissza a kihallgatottak mondanivalóját.

Ezután csak 1958 első felében születtek olyan tanúbeszámolók, amelyekben az esettel kapcsolatos, frissen keletkezett szóbeszédre emlékeznek a kikérdezettek. Domián Ferenc, a járási nemzeti bizottság volt elnöke a saját ügyében tartott bírósági tárgyaláson előadta, hogy a tanácsházán várták vissza Bikszát, majd a kis idő múlva visszaérkező Olajkár Antal gyóni tanácselnök mesélte el – szemtanúk nyomán –, hogy Harmincz István elvette a párttitkár fegyverét és lelőtte Bikszát.⁹⁹ Harmincz István és társai perének tárgyalásán viszont azt állította, hogy Olajkár csak Harmincznak és Bikszának a tanácsháza kapujánál történt összekapásáról számolt be, később mások hozták a hírt, hogy Harmincz István megsebesült.¹⁰⁰ Többen a járókelőktől azt hallották, hogy Harmincz Istvánt agyonlőtték,¹⁰¹ de legalábbis a halálán van.¹⁰²

⁹⁵ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 149–151. Kalicza Péter gyk. jkv., 1958. március 6; PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–5691/1958. sz. vizsgálati dosszié, 114. Büll. 1540. Kalicza Péter tek. jkv., 1958. április 2.

⁹⁶ Harmincz István szempontjából ennek egyébként ekkor már nem volt jelentősége, hiszen 1957. október 25-én kivégezték.

⁹⁷ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 114–116. Sziráki Mihály k. jkv., 1956. december 15.

⁹⁸ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 65–69. Sziráki Mihály k. jkv., 1956. december 15.

⁹⁹ PML XXV.2.b. 76/1958. NB. 76/58/15. tárgy. jkv., 1958. február 18.

¹⁰⁰ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/10. tárgy. jkv., 1957. július 24.

¹⁰¹ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 193–194. Balázs László tk. jkv., 1958. március 10; PML XXV.2.b. 1308/1958. 236/1958/14. tárgy. jkv., 1958. június 27.

¹⁰² ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 195–196. Barta Lajosné tk. jkv., 1958. március 10.

ÖSSZEGZÉS: EMLÉKEZET ÉS TÖRTÉNETI MEGISMERÉS

Az emlékezeti folyamatok ismerete távolról sem jelenti azt, hogy a történész a végeredményből, azaz a kihallgatási jegyzőkönyvek szövegéből a memória működésének „torzító” hatásait kivonva, vagy bármilyen más számtani műveletet elvégezve, ki tudná számítani az ismeretlent, vagyis meg tudná állapítani, hogy „valójában” mit láttak a szemtanúk a múltban, jelesül 1956. december 10-én Gyónon. A múltat kutató nemcsak a matematikusnál, hanem többnyire a pszichológusnál is nehezebb helyzetben van, hiszen nem kísérleti körülmények között dolgozik, így nem tudja, nem tudhatja, hogy a tanúságtévő mihez képest emlékezik „rosszul”.

A kérdés csak az, hogy mihez kezdjen a történész a tanúvallomásokkal, ezekkel az „írott” levéltári forrásokkal, ha a „tényszerű” esemény(re)konstrukcióra alkalmatlannak tartott, eredendően szóbeli, retrospektív jellegű narratív források közé sorolja azokat. Lemondhat-e ezekről egy múltbeli esemény leírásakor? Természetesen nem, ugyanis a történész is ember, ezért – ontológiai értelemben – képtelen az időutazásra, így kutatásának tárgyai nem maguk a múltbeli események, hanem olyan, a kutatás jelen idejében lévő entitások, amelyekről jó okkal feltételezi, hogy belőlük visszakövetkeztethet a múlt. ¹⁰³ Ám lényeges, hogy a kutató figyelembe vegye: a múltbeli esemény megismerése nem szakítható el az azt át- vagy megélők, korabeli megfigyelők (résztevők és szemtanúk) szubjektív tapasztalatától, élményétől, az esemény történeti megalkotása pedig nem lehet független az e tapasztalatokat a történész számára közvetítő emléknymoktól.

Ezt könnyű belátni, elvégre mondhatunk-e bármi konkrétat egy esemény lefolyásáról, amelyről egyetlen autentikus beszámoló sem született vagy maradt fent? Fontos persze, hogy a szemtanúk hiteles elbeszélései álljanak rendelkezésünkre, ám – az emlékezetről elmondottak fényében – a hitelességet nem szabad az objektivitás vagy a pontosság mércéjével mérni. Hiszen – mint láttuk – szó sincs arról, hogy az emléknymok objektíve teljeseek volnának, amelyeket agyunk valamely részében tárolunk, majd a maguk teljességében előhívhatjuk őket. „Az emlékezés nem számtalan rögzült élettelen és töredékes nyom újra ingerületbe kerülése. Képzelteti rekonstrukció vagy konstrukció ez, mely a múltbeli reagálások vagy élmények szervezett aktív tömegével kapcsolatos attitűdünkből, valamint a rendszerint képi vagy nyelvi formában megjelenő kevéske kiugró részletre irányuló attitűdünkből épül fel. Ennek következtében szinte sosem pontos, még a mechanikus ismételtetés legdurvább eseteiben sem” – vonja le a következtetést a már idézett Bartlett. ¹⁰⁴

Amennyiben az esemény nem választható el annak megtapasztalásától, akkor a történésznek le kell mondania a múlt sosemvolt objektív valóságának tételezéséről, a történeti esemény „úgy ahogy volt” megismerésének az ideájáról. Hiszen a tanúságtételek szükségszerűen szubjektívak, tekintettel arra, hogy nincs semleges nézőpont és nincs értékelés nélküli interpretáció. A tanúságtételek ezért egy

¹⁰³ Odorics 2003: 72–73.

¹⁰⁴ Bartlett 1985: 307.

sor olyan személyes megnyilatkozást tartalmaznak, amelyek valóságtartalmát nem áll módunkban ellenőrizni, tehát vagy elfogadjuk azokat bizalmi alapon vagy sem. K. Horváth Zsolt szerint éppen ezért a történész akkor jár el helyesen, ha „fiktíóként” tételezi, vagyis olyan eseményeknek képzelel el ezeket, melyek megtörténhettek, azaz közülük volt a valósághoz. Ebben az esetben a historikusnak nem kell viaskodnia „a »történeti valóság« ma már kissé avított, nehezen definiálható, statikus fogalmával”, ehelyett a történeti események mentális világára koncentrálnak, „melyből türelmes kutató újabb és újabb tanulságokat vonhat le az embereket motiváló sokféle lehetséges értékről és stratégiáról”.¹⁰⁵ A történétíró feladata a tanúságtevő beszédstratégiáját a középpontba állítani és az eltérő narratívákat lehetséges szövegvalóságoknak tekinteni. Ebben az esetben természetesen a „nagy történelem” apró darabokra hullik, amelyek azonban már nem „rész”-ként foghatóak fel, hanem önmagukban autonóm státusra tartanak igényt. Ezeket a „kicsiny” világokat tekintve megállapítható, hogy „egy történeti esemény nem *egy koherens diskurzust* hoz létre maga körül, hanem éppenséggel többet”.¹⁰⁶

Hogyha a múlt valósága közvetlenül nem hozzáférhető a történész számára, akkor már annak a valóságnak a természete is problematikus, amelyhez a róla (?) szóló beszámolókat mérhetnénk. Következésképpen, a múlt és a történelem nem ontológiai faktum, hanem intellektuális konstrukció.¹⁰⁷ Jan Assmann szerint Halbwachs munkássága éppen azért érdemel figyelmet, mert a francia szociológus rámutatott arra, hogy a múlt olyan társadalmi képződmény, „amelynek jellege a mindenkori jelen értelmi szükségleteitől és vonatkoztatási kereteitől függ. A múlt nem természetből fogva van, hanem kulturálisan terem.”¹⁰⁸ Láthattuk, az emlékek sem az észleléskor vagy a tárolás során jönnek létre, hanem a felidézésük során, sőt kifejezetten a felidézés által konstruálódnak. Az élet drámája tehát nem a valamikori történésekben, hanem azok elbeszélésében rejlik. Ennek alapján állapította meg az általam is többször idézett Schacter: „A múlt szubjektív és kiszínezett elbeszélése révén alkotjuk a múltat – a történelem konstrukció.”¹⁰⁹

A történelem (vagy akár a múlt) konstruált volta azonban korántsem jelenti azt, hogy az kevésbé „valóságos”, mintha objektívnek, eleve létező tárgynak tekintjük. Mint Edward Sapir megfogalmazta: „Vannak bizonyos terminusok, amelyeknek egy sajátos tulajdonsága van: látszólag olyan különleges fogalmakat jelölnek, amelyek szigorúan objektív jellegre tartanak igényt, valójában azonban a gondolkodás bizonytalanul körülhatárolt, elmosódó kontúrú területeire utalnak, s olyan egymástól eltérő jelentéseket fognak át, amelyek gyakran nincsenek összhangban egymással, illetőleg részben kizárják egymást”.¹¹⁰ Ilyen mentális,

¹⁰⁵K. Horváth 2002: 98.

¹⁰⁶K. Horváth 2002: 100. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁰⁷Odorics 2003.

¹⁰⁸Assmann 2004: 49. Vö. Pléh 1999.

¹⁰⁹Schacter 1998: 132–133.

¹¹⁰Sapir 1971c: 169.

nyelvi konstrukciónak tekinthetjük a történelmi eseményt, tehát magát a történelmet és a múltat is.

Annak idején Wellington herceg helytelenítette a waterlooi csata történetének megírását, mondván, az lehetetlen vállalkozás.¹¹¹ Gustave Le Bon – többek között éppen Waterloo példájára hivatkozva – egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy „a történelmi munkákat a pusztá fantázia termékei gyanánt kell tekintenünk. Nincs más bennük, mint rosszul megfigyelt eseteknek fantasztikus elbeszélése, föleresztve holmi találmokra csinált magyarázatokkal.”¹¹² Egészen biztos, hogy a tömeglélektan megalapozója a Biksza-gyilkosság kapcsán keletkezett beszámolókat olvasva sem módosította volna véleményét. A csatának (és bármely múltbeli eseménynek) valóban nem lehet megírni „a” történetét, ám – és ez nagyon fontos – több történet is elmesélhető róla. Hiszen, jegyzi meg John Keegan nyomán Erdélyi Gabriella a Dózsa-felkeléssel kapcsolatosan, „egy háborúnak annyi arca lehetséges, ahányan visszaemlékeznek rá”.¹¹³

Az emberi emlékezési folyamatokban való jártasság segíthet megérteni, hogy mi történt december 10-e után Táborfalván, Dabason és Budapesten, a kihallgató-szobákban és a bírósági tárgyalótermekben. Ebből történeteket alkothatunk arról, miként élhették át az eseményeket a résztvevők. Arra azonban, hogy „valójában” mi történt 1956. december 10-én Gyónon, nem fogunk választ kapni. Ám, hogy sok mindent megtudhatunk róla, az egészen bizonyos.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTTL)

ÁBTTL 3.1.5. Operatív dossziék.

O-9747. Szabó Károly.

ÁBTTL 3.1.9. Vizsgálati dossziék.

V-127614. Kövecses Ferenc és társai.

V-141322. Alapffly Attila és társai.

V-144083/1. D. Szabó Károly és társai.

V-144083/2. D. Szabó Károly és társai.

Pest Megyei Levéltár (PML)

PML XXV.2.b. Pest Megyei Bíróság iratai, büntető perek, 1950–1989.

154/1957. Balla Pál és társai ügye.

76/1958. Domián Ferenc és társai ügye.

1308/1958. Kalmár László és társai ügye.

917/1957. Harmincz István és társai ügye.

236/1958. D. Szabó Károly és társai ügye.

¹¹¹Keegan 1990: 5; Keegan 2000: 139.

¹¹²Le Bon 1993 [1913]: 41.

¹¹³Erdélyi 2009: 462.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Assmann, Jan 2004: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Budapest.
- Baddeley, Alan 2001: *Az emberi emlékezet*. Osiris, Budapest.
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics 1986: Marxizmus és nyelvfilozófia (részletek). In: Uő: *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*. Gondolat, Budapest, 193–350.
- Bartlett, Frederic Charles 1985: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Gondolat, Budapest.
- Braun Róbert 1995: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Osiris, Budapest.
- Erdélyi Gabriella 2005: *Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán*. MTA TTI, Budapest.
- Erdélyi Gabriella 2009: A Dózsa-felkelés arcai: tabuk és emlékezet 1514 mítoszaiban. *Történelmi Szemle* (51.) 4. 461–480.
- Farkas Gyöngyi 2006: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. (A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai.) *Aetas* (21.) 4. 146–171.
- Farkas Gyöngyi 2008: „A moziban sok szépet láttam a termelőszövetkezeti csoportokról, és mégis a II. r. vádlottnak hittem” Egy „kulák-per” és szereplői 1950-ből. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 94–115.
- Ginzburg, Carlo 2000: Az inkvizítor mint antropológus. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Replika Kör, Budapest, 147–156.
- Gyáni Gábor 2008: A megtorlás és az emlékezet narratívái. In: Szederjesi Cecília (szerk.): *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Nógrád Megyei Levéltár – 1956-os Intézet, Salgótarján – Budapest, 273–280.
- Halbwachs, Maurice 1971: Az emlékezet társadalmi keretei. (Részlet a könyv utószavából.) In: Ferge Zsuzsa (összeáll. és vál.): *Francia szociológia. (Válogatás)*. KJK, Budapest, 124–131.
- Halbwachs, Maurice 1992: *On Collective Memory*. University of Chicago Press, Chicago – London.
- Halbwachs, Maurice 2000: A kollektív emlékezet. III. fejezet. A kollektív emlékezet és az idő. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. Új Mandátum, Budapest, 403–432.
- K. Horváth Zsolt 1998: A történeti tanúságtételről. Hozzászólás Gyáni Gábor tanulmányához. *BUKSZ* (10.) 4. 379–382.
- K. Horváth Zsolt 2002: Önarcképcsarnok. A személyes emlékezés mint történelmi probléma. In: Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 81–102.
- Keegan, John 1990: *Waterloo*. Európa, Budapest.
- Keegan, John 2000: *A csata arca. A közkatónák háborúja, 1415–1976*. Aquila, Debrecen.

- Király Ildikó 1999: Társas tényezők az emlékezetkutatásban: sajátjaink-e az emlékeink? In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi*. Akadémiai, Budapest, 163–169.
- Kovács András 1992: Szóról szóra. *BUKSZ* (4.) 1. 88–94.
- Kónya Anikó 1999: A személyes emlékek társas természete. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi*. Akadémiai, Budapest, 149–162.
- László János 2005: *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Új Mandátum, Budapest.
- Le Bon, Gustave 1993 [1913]: *A tömegek lélektana*. Hatágú Síp Alapítvány, Budapest.
- Lénárt András 2007: „Történetgyűjtés” – Oral history archívumok Magyarországon. *Aetas* (22.) 2. 5–30.
- Neisser, Ulric 1984: *Megismerés és valóság*. Gondolat, Budapest.
- Nietzsche, Friedrich 1989: *A történelem hasznáról és káráról*. Akadémiai, Budapest.
- Odorics Ferenc 2003: A narratív identitás tropológiája. In: Rákai Orsolya – Z. Kovács Zoltán (szerk.): *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*. Gondolat Kiadói Kör – Pompeji, Budapest – Szeged, 69–77.
- Pléh Csaba 1999: Maurice Halbwachs kollektív memóriájára emlékezve. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi*. Akadémiai, Budapest, 41–50.
- Ricoeur, Paul 1998: A szöveg világa és az olvasó világa. In: Thomka Beáta (vál. és szerk.): *Narratívák 2. Történet és fikció*. Kijárat, Budapest, 9–41.
- Sapir, Edward 1971a: A nyelv. In: Uő: *Az ember és a nyelv*. Gondolat, Budapest, 7–42.
- Sapir, Edward 1971b: A nyelvészet mint tudomány. In: Uő: *Az ember és a nyelv*. Gondolat, Budapest, 43–52.
- Sapir, Edward 1971c: Igazi kultúra, állkultúra. In: Uő: *Az ember és a nyelv*. Gondolat, Budapest, 169–202.
- Schacter, Daniel L. 1998: *Emlékeink nyomában. Az agy, az elme és a múlt*. Háttér, Budapest.
- Schacter, Daniel L. 2002: *Az emlékezet hét bűne. Hogyan felejt és emlékszik az elme?* HVG, Budapest.
- Takács Tibor 2007a: Esemény, emlékezet és a múlt megkonstruálása: Gyón, 1956. december 10. In: Okváth Imre (szerk.): *ÁVH – politika – 1956. Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 155–178.
- Takács Tibor 2007b: A források tere. *Élet és Irodalom* 2007. június 15. 16.
- Todorov, Tzvetan 2003: *Az emlékezet hasznáról és káráról*. Napvilág, Budapest.
- Tóth Eszter Zsófia 2000: Klio és az oral history. *Múltunk* (45.) 3. 165–177.
- Udvarnoky Virág (szerk.) 2007: Elbeszélte történelem. *Replika* (16.) 58. 27–126.
- Vértési Lázár 2004: Oral history. A szemtanúként elbeszélte történelem lehetőségei. *Aetas* (19.) 1. 158–172.

Apor Péter

Hitelesség és hitetlenség: emlékezet, történelem és közelmúlt-feldolgozás Kelet-Közép-Európában*

A szocialista diktatúrák bukása utáni Kelet-Közép-Európa egyik vitathatatlan jellegzetessége, hogy a nyilvánosságban igen gyakran bukkannak fel a lehető legkétésebb történeti fabrikációk. Ráadásul e különös és riasztó elképzelések nem ritkán jelentékeny sikert könyvelhetnek el, és számottevő hitelességre tesznek szert a múlt iránt érdeklődő közönség körében. Miközben e jelenség látványos részei a különböző nemzeti eredettörténetek, rasszista ontológiák, holokauszt-tagadó és „revizionista” spekulációk megjelenése és elterjedése, addig a közelmúltra vonatkozó történeti köztudatot általában véve is figyelemreméltó zavar jellemzi Kelet-Közép-Európában.

A kelet-közép-európai társadalmak képtelennek látszanak megbirkózni saját közelmúltjuk traumatikus fejezeteivel és lezárni azt. Mind a mai napig nem sikerült értelmes és széles körű társadalmi közmegegyezésre jutni a különböző politikai diktatúrák meg- és elítélése tárgyában; a második világháborút övező etnikai népi-írtások felelevenítését gyanakvás és frusztráció kíséri; a térségbeli együttműködést és együttélést pedig az egymást vádoló nemzeti mártírológiák nehezítik. Az első és második világháborúval kapcsolatos elhallgatott vagy részlegesen kibeszélt történetek előtérbe kerülése tovább bonyolította a problémát. A térségben kialakuló etnikai és nemzeti kisebbségek sorsa és az ezekhez is kötődő területi viták történetének feldolgozása a jelentős erőfeszítések ellenére is felemás és félbemaradt vállalkozás látszatát kelti. Hasonló nehézségekkel terheltek tűnik a kölcsönös etnikai tisztogatások és tömeggyilkosságok történetének föltárása vagy a nemzeti és etnikai alapú kitelepítések traumájának feldolgozása. A kelet-közép-európai holokauszt Magyarországon, Lengyelországban, Romániában vagy a Baltikumban is a múlt lezárhatatlan fejezetének látszik, akárcsak a térségbeli helyi fasizmusok története. Hasonló módon elevenítenek föl sérelmeket a két világháború közti politikai vezetőkhöz, Horthyhoz, Antonescuhoz vagy Piłsudskihoz kapcsolódó hagyományok felélesztésének különböző kísérletei.¹ Mindemellert a történeti köztudatot a közelmúlttal kapcsolatos tudás alapvető hiányosságai jellemzik, az egyes nemzeti és

* Köszönettel tartozom David Berlinernek, Mihai Chioveanunak, Kovács Évának és Eric Weavernek, hogy írásaikat készséggel rendelkezésemre bocsátották, illetve Jeney Csaba mikrobiológusnak a természettudományokkal kapcsolatos „denializmusról” folytatott beszélgetésért.

¹ Esbenschade 1995: 73; Chioveanu 2004; Machcewicz 2005; Burch – Smith 2007: 913–919; Müller 2007: 64–68.

etnikai katasztrófákkal és tragédiákkal kapcsolatos lényeges történeti kontextusok és tények ismeretét különféle mitikus és mitológikus képződmények helyettesítik. 1989 óta e társadalmakban a közelmúltat övező alapvető zavarodottság, irányítésvésztes és eltévelyedetttség a meghatározó.²

E jelenség nem maradt észrevétlen a kritikai megfigyelők számára: történészek, szociológusok, antropológusok és közírók sokasága figyelmeztetett a kelet-közép-európai közelmúlt feldolgozásának hiányosságaira és problémás mivoltára. 1989-et követően több kutatás is megindult a térségbeli múlthoz való viszony jellegzetességeinek vizsgálatára olyan kiemelkedő kutatók részvételével, mint Stefan Troebst, Maria Todorova vagy Kovács Éva. E munkálatok figyelemreméltó sajátossága, hogy tárgyukat, a múlthoz való viszony mibenlétét, néhány kivételtől eltekintve az emlékezet fogalmi keretei között vélik megragadni.³ A kollektív emlékezet, mint társadalmi termék felfogása lényeges felismerésekre vezetett a közelmúlt képének megalkotását övező kulturális és társadalmi tényezők gondoljaival kapcsolatban. Ugyanakkor figyelemreméltó az az érdektelenség, ami e kutatásokat az általuk vizsgált múltképeknek a hihetőség, hitelesség, bizonyítás és tényszerűség viszonyát érintően jellemzi.

Figyelembe véve azt a körülményt, hogy a közelmúlthoz való viszony zavaros mivoltának alapvető oka a kelet-közép-európai közvélemény és értelmiség egy részének a történeti hitelesség alapját jelentő racionális bizonyítási eljárásokkal szembeni jól látható bizalmatlansága, e hiányosság még inkább aggodalomra adhat okot. Az a szellemi környezet, mely a múltképek érvényességét kulturális hagyományok és kollektív mentalitások funkcionalitásához köti, könnyen befogadhatóvá teszi a legkülönbélebb ideológiai-politikai eredetű történelemábrázolásokat. A közelmúlthoz való viszonynak a kollektív emlékezet fogalmi apparátusa segítségével történő vizsgálata azonban nem csupán a probléma kielégítő magyarázatával marad adós. Ami azt illeti, az emlékezet paradigmatis fogalmának elterjedése a történelem megjelenítéseivel foglalkozó leírásokban jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy gyökeret eressen az a szkepszis, mely a múltfeldolgozás zavarainak az egyik legfontosabb alapja.

A MAGYARÁZÓ EMLÉKEZET

A kelet-közép-európai közelmúlt feldolgozásának alapvető problémája az a zavarba ejtő bizonytalanság, mely a történelemábrázolások bizonyíthatósága, hihetősége, hitelessége és tényszerűsége tekintetében uralkodik. A térség közelmúltjának szentelt múzeumai, melyek a nemzetiszocialista és a kommunista diktatúrák kézzelfogható bemutatását tűzik ki célul, több esetben is elbizonytalanodnak a rendelkezésre álló tárgyak bizonyítókerejét, valamint az egyes történeti

² Vö. Romsics (szerk.) 2002; Weaver 2004: 127–140; Troebst 2007: 15; Kovács 2008: 12.

³ A kivételeket a történeti vizsgálódások mintáinak 1989 utáni átalakulása iránti érdeklődés jelenti. Lásd például: Brunnbauer (ed.) 2004; Antohi – Trencsényi – Apor (eds.) 2007.

állítások bizonyítottságának kritériumait illetően. Az egyik legjelentősebb intézményben, a vilniusi Népiirtások Áldozatainak Múzeumában hasonló mennyiségű információ – pontosabban hasonló információhiány – láthatólag egyszerre igazolja a hiteles ábrázolás lehetőségét és lehetetlenségét is. Az egykori KGB, illetve Gestapo börtönépületében rendezett kiállítást a kommunista kivégzőkamra rekonstrukciója uralja. Az épület feltételezett korábbi használatára vonatkozó bizonyítékok hiányos mivolta ellenére a kiállítás rendezői a szovjet politikai rendőrség erőszakos tevékenységének látványos megjelenítése mellett tették le a voksukat. A falakban megmaradt golyónyomok helyét gondosan lefedték üveglapokkal, a csatornadarabot, mely vélelmezten a kivégzett áldozatok vérért volt hivatva elvezetni, a helyén hagyták. Az elégtelen és kétséges bizonyítékokra alapozott kiállítás rendezőinek érvelése szerint éppen az információhiány jelzi a rekonstrukció hiteles mivoltát, hiszen ez bizonyítja a kommunista titkoszolgálatoknak a bizonyítékok megsemmisítése terén mutatott hatékonyságát. A múzeum személyzete ugyanakkor nem bizonyult elég merésznek a történeti képzelőerő hasonló alkalmazásához a nemzetiszocialista múlttal kapcsolatban. A korábbi náci jelenlét ténye ellenére eltekintettek a Gestapo börtöncella helyreállításától, arra hivatkozva, hogy a kicsiny számú bizonyíték lehetetlenné teszi a helyiség valódi használatára vonatkozó vizsgálódásokat.⁴

A nagy látogatottságnak örvendő budapesti Terror Háza Múzeum háromféle tárgyat használ fel kiállításaihoz, melyeket a 20. századi magyar történelem valós és igazi bemutatásaként hirdet meg. Az első csoportba a hiteles történeti anyag tartozik; a második az eredeti darabokról készített másolatokból áll; a harmadik csoport pedig olyan, a korabeli mindennapi életből származó tárgyakból, melyek szerepe, jelentése és helye nem válik világossá a kiállítás környezetében. Általában véve, a múzeum hiteles anyagát is oly módon használja föl, ami tovább növeli az értelmezésüket amúgy is övező bizonytalanságot. Rendszerint még a hiteles tárgyakhoz is olyan kevés információ kapcsolódik, hogy igen nehéz eldönteni, ezek vajon egy valódi történelmi esemény valódi maradványai-e, vagy olyan tárgyak, melyek megfelelő összefüggésrendszerbe állítva hitelesen képviselhetnének egy történeti értelmezést. Ez a körülmény a kiállított anyagot egy dramatizált történet egyszerű illusztrációivá változtatja át. Ráadásul a múzeum folyamatosan elmosza a különbséget a valódi és az újonnan készített tárgyak között, hiszen ugyanolyan módon állítja ki őket, és tartózkodik a további magyarázatoktól. A történeti kontextualizáció alapvető hiánya, a módszertani határozatlanság és kétértelműség végeredményben aláássa a múlt e megjelenítésének hihetőségét. A múzeum egésze így inkább egy olyan installációra emlékeztet, mely egy elképzelt világra utal, semmint egy történeti korszak pontos rekonstrukciójára. A kiállítás tárgyait arra használja, hogy illusztrálja, és így felidézze ezeket az allegorikus jelentéseket.⁵

⁴ Mark 2008: 355–359.

⁵ Frazon – Horváth 2002: 311–325; Rév 2005: 275–290.

A közelmúlt kelet-közép-európai megjelenítései hajlamosak azokat az ábrázolásokat is a nemzeti történelem hiteles képének tartani, melyek a bemutatott történeti anyagot elszigetelik és elszakítják egyéb, az értelmezésbe bevonható bizonyítékok viszonylataitól. Szarajevóban látható a szocialista Jugoszlávia szétesése utáni nemzetépítés egyik nyilvánvaló példája, a Modernkori Történeti Múzeum, mely neve szerint Bosznia és Hercegovina 1945 utáni történetét mutatja be. Az épület egyik szintjét betöltő kiállítás rendezői a háború befejeződése és 1992, a boszniai összecsapások kezdete között láthatólag nem találtak semmi említésre méltó történelmi eseményt. Miközben a múzeumi kiállítás túlnyomó többségét a bosnyák nemzet közép- és újkori története bemutatásának szenteli, a közelmúlt két jelentős eseményét, Jugoszlávia és a bosnyák köztársaság 1945-ös újjászületését, valamint az ország 1992-es szétesését elszigeteli az ezekhez kapcsolódó olyan egyéb történeti anyagoktól, mint a balkáni etnikai politika vagy a jugoszláv szocializmus eseményei. A múzeum a múlt hiteles ábrázolásának tekinti azt a módot, mely a látogatót belekényszeríti a bizonyítékok szűkre szabott válogatásának keretei közé, és megfosztja attól a lehetőségtől, hogy a vonatkozó történeti anyagok széles körével szembesülve az értelmezés autentikus változatait alakítsa ki.

A közelmúltnak szentelt múzeumok példája jól mutatja a műltfeldolgozással kapcsolatos nehézségek velejét. Mi a hiteles történeti megjelenítés? Mit jelent a hihető vagy tényszerű bizonyítás? Ezek azok a kérdések, melyek megválaszolásával kapcsolatban láthatóan zavar uralkodik. Ennek ellenére a kelet-közép-európai közelmúlt feldolgozása hiányosságait kárhóztató elemzők figyelme jellemzően elsikkad e körülmény fölött. A kudarc tényét általában hajlamosak azzal magyarázni, hogy e múltképek kialakulását határozottan igyekeznek befolyásolni különböző politikai és hatalmi érdekek, melyek saját céljaik függvényévé kívánják átalakítani a közelmúlt nyilvános értelmezéseit. Az ideológiai szempontok szerint torzult történelemábrázolások könnyű befogadását pedig társadalmi összetevők és kulturális meghatározottságok segítségével vélik magyarázni.⁶

1989, az „Annus Mirabilis”, azonban nem csupán a kelet-közép-európai közelmúlt újragondolását kényszerítette ki. A hidegháború vége egy csapásra érvénytelenné és értelmetlenné tette az európai közelmúlthoz való viszony korábbi kereteit is. A vasfüggöny lebomlása és a korábbi ellenségképek föladása hatással voltak az európai integráció folyamatának fölgyorsulására is. A közös európai tudat kialakítását célzó vállalkozások a földrész háborúktól sújtott 20. századi múltja újraértékelésének fontosságát kezdték hangsúlyozni. Brit, francia, német, olasz és spanyol kutatók – többek között Luisa Passerini, Henry Rousso, Stéphane Audoin-Rouzeau, Pieter Lagrou vagy Jay Winter – jelentős erőfeszítéseket tettek, hogy mint az európaiak közös tapasztalatát helyezték el újra a két világháború, a népiirtások és tömegmészárlások, a nyilvános gyász, valamint

⁶ Kovács 2008: 14–15.

a hősök és a győzelmek ünneplésének emlékezetét a köztudatban.⁷ Mintha az európai társadalmakon valamiféle sajátos lelkesedés vett volna erőt: sorra születtek meg a semlegesség és a háborús részvétel, illetve az ellenállás és kollaboráció mítoszait lebontó és újraíró munkák. Ezzel egy időben Nyugat-Európában megélnék az érdeklődés a Shoah újragondolása iránt, és újra problematikussá vált a náci „Végső Megoldás”-ban való részvétel vagy közreműködés kérdése is. Ez az érdeklődés kiegészült azzal a leginkább Claude Lanzmann vagy Geoffrey Hartman által képviselt törekvéssel, hogy megragadják és rögzítsék ezen eseményeknek a szemtanúk halálával elhalványuló emlékezetét.⁸ A kelet-közép-európai közelmúlt feldolgozása iránti érdeklődés ennek az átfogó vállalkozásnak a keretein belül indult meg. A folyamatot lényegében, mint a „Vergangenheitsbewältigung” sajátos példáját, azaz mint a problematikus múlt újraértékelésének és befogadásának egy esetét értékelte a kutatás. A nemzetiszocializmus fájdalmas és nehéz, ám mégiscsak sikeresnek tekintett feldolgozásának mintájára Kelet-Közép-Európában a kommunista diktatúrák újragondolását és terhes örökségével való megbirkózást várták az elemzések.⁹

1989-et követően, amikor újra látványosan problematikussá vált a közelmúlthoz való viszony, úgy tűnt, ennek gyökerei a társadalmi környezetben keresendők. A múltról szóló viták többé már nemcsak a történészek szűk szakmai ügyei voltak, hanem egyszerre öltöttek társadalmi méreteket, és zajlottak széles társadalmi nyilvánosság előtt. A múltról szóló nyilvános beszéd helyszíne már nem korlátozódott a szakmai folyóiratok, műhelyek és konferenciák körére. A múltról szóló közbeszéd jellegzetes terei valójában a múzeumok, a megemlékezések, a felvonulások vagy a politikai szónoklatok lettek. Ebben a környezetben a múlthoz való viszony alakulásának leírására a historiográfia hagyományos nyelve alkalmatlannak tűnt. A jelenség megértéséhez olyasféle fogalmi apparátusra lett szükség, mely egyszerre képes számot adni a múltképek megformálásában közreműködő társadalmi gyakorlatokról, ezek kulturális vonzerejéről, valamint politikai vonzatairól.

A kollektív vagy társadalmi emlékezet fogalma, mely az 1980-as évek végére a szociálpszichológia, a szociológia és az antropológia berkein belül már elterjedt kutatási irányzat volt, éppen ezen aspektusoknak a beemelését kínálta föl a történelemábrázolások iránt érdeklődő kutatóknak. E kutatások során a korábban az egyéni emlékezetre irányuló, szinte kizárólagos figyelem súlypontja az emlékezés és felejtés folyamatának, mint társadalmi cselekvésnek az összetevőire irányult. Az emlékezet megértésén fáradó pszichológusok számára az emlékezés

⁷ Rousso 1991; Winter 1995; Evans – Lunn (eds.) 1997; Winter – Sivan (eds.) 1999; Ashplant – Dawson – Roper (eds.) 2000; Lagrou 2000; Audoin-Rouzeau – Becker 2002; Hodgkin – Radstone (eds.) 2003; Olick (ed.) 2003; Passerini (ed.) 2005; Lebow – Kansteiner – Fogu (eds.) 2006; Pakier – Strâth (eds.) 2010.

⁸ Lanzmann 1985; Hartman 1996.

⁹ A németországi vitákról és a közelmúlt-feldolgozás folyamatáról lásd például: Maier 1988; Lüdtke 1993; Braun 1995; Giesen 2000: 240–247.

és felejtés működési módjai megfeleltethetőnek tűntek a mindennapi életet igazgató, kulturálisan megformált hagyományok vagy éppen az újdonságokhoz alkalmazkodó minták társadalmi gyakorlataival. Ennek megfelelően a szociálpszichológia olyan társadalmi keretek fellelésére tett kísérletet, melyek kialakíthatják az együttes emlékezés dinamikáját, és érthetővé teszik, hogyan működnek egyének közösségei emlékezet-rendszerekként. E munkák figyelme a múltat jelentőséggel felruházó, valamint a társadalmi élet folytonosságát biztosító eljárások felkutatása felé fordult, melyek között kiemelt szerepet tulajdonítottak a kommunikáció különböző formáinak. E kollektív, kommunikatív társadalmi gyakorlatok összességét nevezte a szociálpszichológia kollektív emlékezetnek.¹⁰

Az emlékezet szociológiai vizsgálatai az ily módon felfogott kollektív emlékezetnek keretet adó közösségek feltárását tűzték ki célul. Az emlékezet e közösségeit döntően közös tapasztalatok, személyes érintettség, traumatikus emlékek vagy nemzedéki kötelek által meghatározottnak vélték. A kollektív emlékezet következőképpen e kutatások szerint olyan erőforrás, amely képes megerősíteni és fenntartani a társadalmi kötelek érvényét, tekintélyt teremt, és cselekvésre mozgósít, vagy éppen igazolja azt.¹¹ Az emlékezet végső soron a csoportos élet alapvető feltételének tűnt, olyan eszköznek, melynek segítségével a társadalmi kollektívumok megkülönböztethetik egymást, illetve kialakíthatják az egymással való érintkezés és kapcsolat különböző formáinak konvencióit.¹²

Az emlékezet társadalmi kereteinek jelentőségét az elemzők abban látják, hogy kialakítják, és elérhetővé teszik azokat a múlttal kapcsolatos eszméket, képzeteket és érzéseket, melyek a kollektív emlékezetet végső soron alkotják. Az emlékezet szerintük a kultúra számára lényeges jelentések megformálója és közvetítője. Az emlékezet által hordozott jelentések kutatói ezek forrásait és mintáit kulturális elbeszélésekben, mítoszokban és trópusokban vélték felfedezni. Az emlékezet megjelenítésének változatait különböző, a kulturális hagyományból eredő előadásmódok, szertartások, táncok, dalok, színdarabok vagy történetek segítségével igyekeztek megragadni. Az emlékezetbe ágyazódott kulturális jelentések átadását pedig olyan eszközök vizsgálata segítségével elemezték, mint a különféle kanonikus szövegek, fényképek, tárgyak, dátumok, nevek, események vagy épületek.¹³

Az emlékezet fogalmához kapcsolt efféle jelentések, melyeket művelői összességükben jellemzően társadalmi emlékezetnek neveztek el, jelentős lökést adtak ahhoz, hogy a múlthoz való viszony az antropológiai értelmezés fontos területévé váljon. Az antropológusok számára a társadalmi emlékezet az identitásképzés

¹⁰ Az emlékezetkutatás társadalomtudományos felélénküléséről: Olick – Robbins 1999. A szociálpszichológiai megközelítésekről lásd például: Middleton – Edwards (eds.) 1990: 1–11.

¹¹ Irwin-Zarecka 1994: 47–67.

¹² E gondolati irányzat forrása Maurice Halbwachs, francia szociológusnak az emlékezet társadalmi kereteiről 1925-ben, majd halála után a kollektív emlékezetéről 1950-ben megjelent munkái voltak. Halbwachs 1925; 1950.

¹³ Middleton – Edwards 1990: 4; Irwin-Zarecka 1994: 4, 183–188.

fontos összetevője lett, mely egyformán jellemzi a családi és a rokonsági szerveződések, a társadalmi és az etnikai csoportokat, illetve a nemzeti és az állami intézményeket. Az antropológiai kutatások számára kiemelt jelentőséggel bírt annak hangsúlyozása, hogy a társadalmi emlékezet, mint identitásformáló eljárás nem feltétlenül hordoz rögzített és homogén jelentéseket. Az emlékezet módjait, vallották az antropológusok, gyakran érik kihívások, gyakran kétségbe vonják kialakított jelentéseit, ezért az emlékezet egyszerre az identitásért vívott küzdelem alanya és tárgya.¹⁴

Az emlékezet hatalmi térben formálódik meg: e kijelentést egymással egyetértve fogalmazták meg a kollektív vagy társadalmi emlékezet kutatói. Az emlékezet fogalma, mint a csoportidentitás alapvető összetevője lehetőséget kínált a múltképek ideológiai-politikai vonzatainak feltárására. A társadalmi emlékezetrel foglalkozó elemzésekben a múlt eseményeinek szelektív bemutatása a hatalmi igények kifejeződéseként, illetve ezek hordozójaként került ábrázolásra. A kutatások figyelme elsősorban azoknak a szervezeteknek és intézményes gyakorlatoknak a bemutatására irányult, melyek megteremtették az intézményesített felejtés és a kollektív amnézia kereteit. Az emlékezés és felejtés intézményesülése szerintük a társadalmi dominancia fontos eszköze volt, mely végső soron a hatalom újratermelésében játszik lényeges szerepet.¹⁵ Külön figyelem övezte az egyes államok által indított emlékezeti vállalkozásokat (*memory project*), melyek célja politikai, etnikai és nemzeti identitások megalkotása és elterjesztése volt.¹⁶ E kutatások jellegzetes terepe lett a megemlékezési szertartásoknak és szimbólumoknak, mint az emlékezet hatalmi megformálására szolgáló eszközöknek a vizsgálata.¹⁷

A kérdés teoretikusai és empirikus kutatói a múlthoz való viszonyulást, illetve a múlt megismerésének módjait mint kollektív mentális, pszichológiai folyamatot írják le. E felfogásban a múltképek kialakulása kollektív társadalmi gyakorlatok és kulturális hagyományok által keretbe foglalt, ezek által meghatározott társadalmi-kulturális termékként jelent meg. A társadalmi emlékezet ebben az értelemben a társadalmi viszonyok tükröződése, a múlthoz való viszony pedig az általában vett társadalmi gyakorlatok kivetülése.¹⁸ Az ebből a teoretikus hozzáállásból adódó tematikus érdeklődés következményeképpen a múlthoz való viszony mikéntjét vizsgáló kutatások ugyanakkor nem fordítottak figyelmet a történelmi ábrázolásokat megalapozó, lényegében technikai kérdésként kezelt bizonyító eljárások elemzésére. Az elemzők nem voltak érzéketlenek az igazság problémája iránt. Ez azonban inkább társadalmi-kulturális vagy ideológiai-politikai kérdésként merült föl, melynek megértésében a bizonyíték és bizonyítás

¹⁴ Climo – Cattell (eds.) 2002: 30–33; Berliner 2005.

¹⁵ Middleton – Edwards (eds.) 1990: 3–12; Irwin-Zarecka 1994: 115–133; Climo – Cattell (eds.) 2002: 28–35. A történelmi kutatásokra különösen nagy hatást gyakorolt Jan Assmann kommunikatív és kulturális emlékezet elmélete. Assmann 1999: 29–86, 129–158.

¹⁶ A nemzetek ebből a szemszögből, mint hamisítatlan emlékezetközösségek jelennek meg. Anderson 2006: 156–170.

¹⁷ E vállalkozások jellegzetes példái: Agulhon 1981; Gillis 1994.

¹⁸ Kovács 2008: 9.

mibenlétével való bíbelődés kevés hasznot ígért. E jelenség esetében azonban alighanem többről van szó, mint az intellektuális kíváncsiság egyszerű hiányáról. Az emlékezet előtörése aligha érthető meg ama szellemi környezet nélkül, melyet Pierre Nora, francia történész és az általa vezetett emlékezhely-kutatás világít meg a legélesebben.

A MITIKUS EMLÉKEZET

„Gondoljunk a zsidókra, a mindennapos hűségben bezárultak a hagyomány rituáléiba.”¹⁹ Pierre Nora számára a hagyományos zsidó kultúra a múlthoz való hozzáférés természetes, a történelem mesterséges segítsége nélküli, példaértékű módja. A „lieux de mémoire”, a francia emlékezet helyeinek feltérképezésére Nora által indított vállalkozást²⁰ nem sokkal megelőzve jelent meg Yosef Hayim Yerushalmi, a zsidó történetírás és emlékezet viszonyát elemző könyve. Yerushalmi a zsidó diaszpórában, az európai mintákhoz képest későn, csupán a 19. század második felében kibontakozó történetírás megkésztetésére keresett historiográfiai magyarázatot. Hogyan volt lehetséges, hogy egy önmaga identitását valódi történeti eseményekből eredeztető kultúra a tudatos történeti reflexió szinte teljes hiányában maradjon fenn? Yerushalmi véleménye szerint éppen a zsidó kultúrának ez a mitikus kerete adja meg erre a választ. A valódi történelmi események – a törvénytáblák, az Exodus, a Templom lerombolása – olyan alapító történetek lettek, melyek végérvényesen kijelölték az elkövetkező történelem menetét. Ez a körülmény szükségtelenné tette a később bekövetkező események pontos, elemző feljegyzését, ellenben előírta az emlékezet kötelezettségét, melyet a megemlékezési rituálék tettek különösen tartóssá és jelenlévővé.²¹ Nora számára ez a történelmi fejlemény sajátos, bámulatra méltó képességekről árulkodott: mintha a múlthoz való viszony a tudatos történeti vizsgálódás hiányában, ellenben beágyazva az emlékezet kulturális hagyományaiba, erőteljesebb, magától értetődőbb, hitelesebb formát öltene.

A „lieux de mémoire”, legalábbis abban az eredeti értelmében, ahogyan azt Nora meghatározta, egy sajátos válságjelenség leírására és értelmezésére szolgált. A vállalkozás célja a francia történelmet a 20. század végén valamilyen módon megelevenítő, annak értelmet adó helyek, tárgyak, dokumentumok, műalkotások vagy események számbavétele volt. A „lieux de mémoire” kifejezést Nora azoknak a helyeknek a megnevezésére javasolta, ahol az emlékezet alakot ölt. E helyek szerepe, hogy közönségüket különböző eseményekre, értékekre és hagyományokra emlékeztessék. Az emlékezhelyek az emlékezés folyamatának megtestesülései, melyek magukba sűrítik, és magukhoz láncolják az emlékezetet.

¹⁹ Nora 1999: 143.

²⁰ A Pierre Nora által irányított többkötetes munkáról magyar nyelven áttekintést ad az ebben közölt írásait tartalmazó válogatás. Nora 2010.

²¹ Yerushalmi 1982.

E célkitűzés mélyén az a felfogás húzódott meg, hogy vége van a modernítésra jellemző, egységes történeti elbeszélések korának, a hagyományosan egységben látott múlt széttöredezett, immár részleteiben ragadható meg csupán. A francia történész szerint az emlékezhelyek ebben az értelemben a 19. századi nemzetépítő stratégiák mély válságáról tanúskodnak. A kulturális és politikai identitások megsokszorozódásának következtében végképp illúzióvá vált a politikai közösség múltjának egységes, az egyes részeseményeknek könnyen elérhető jelentést tulajdonító elbeszélések megalkotása. Ebből következően a „nemzet” fogalmi és politikai keretei, melyek korábban meghatározták a történelem értelmét, többé már nem fenntarthatóak. A „lieux de mémoire” gyűjteménye így egy olyan alternatív történetírói modellt vázolt fel, mely az avított nemzeti történelmek helyére a múlt sokszínűségét, több szempontú értelmezhetőségét, az átfedéseket és esetlegességeket figyelembe vevő leíró eljárásokat állította.²²

Az emlékezhelyek jelensége azonban Nora szerint túlmutat a modern, nemzeti identitásokat alátámasztó történetírás kritikáján. A francia történész gondolkodásában a „lieux de mémoire” a modernitás egészét érintő mély válságról tanúskodik. Az emlékezhelyek létrejötte azt mutatja, hogy megszűnt a múltat és a jelent egységbe fogó történeti tudat. A kortárs társadalmi tudat számára a múlt immár nem a jelent alakító időbeli folyamat része, hanem a jelentől elváló, sajátos világ, mely csupán nyomaiban érhető tetten. A múltból hátramaradt ilyen nyomokat a jelen már nem az időbeli folyamatosság érzetéhez kapcsolja, hanem egyedi, esetleges, identitásépítésre hasznosítható töredékeként a múlt örökségeként látja.²³

Ilyen értelemben Nora elméletében az emlékezhelyek a múlthoz való hozzáférés válságát tükrözik. Hagyományosan, az emlékezet jelen volt az egész társadalomban és mindenki által könnyen elérhető volt, hiszen természetes módon közvetítődött nemzedékről nemzedékre családon és iskolán keresztül. A „milieux de mémoire” korában az emlékezés spontán módon zajlott, nem volt szükség mesterséges segítőeszközökre. Bár kialakult a tudatos múltra irányuló vizsgálódás formája – a történetírás, ez nem létezett önállóan, hiszen nem volt más, mint az emlékezet hagyománya, mely az emlékezésnek biztosított keretet. Nora szerint a tudományos történetírás létrejötte is az emlékezhagyomány keretében zajlott le. A 19. század folyamán intézményesülő történettudomány a nemzet fogalmának időbeli egységét alkotta meg, mely fönntartotta az emlékezhagyomány egységét. A történelem és a történeti kutatás célja valójában a kollektív emlékezet alapjainak növelése volt, miközben a nemzet az emlékezés egységes keretként hitelesítette a történeti vizsgálódások eredményeit.²⁴

²² Todorova 2006: 381.

²³ Wood 1999: 32; Gyáni 2000a: 82–84. François Hartog Nora nyomán hasonlóan „válságként” értelmezi a modernitás időtapasztalatát. Hartog 2006: 103–146.

²⁴ A magyar nemzeti történetírás kialakulása is erősíteni látszik ezt az elképzelést. Vö. Gyáni 2000b.

Ez az egység azonban hozzávetőleg az 1930-as években szétbomlott, legalábbis ami Franciaországot illeti. A történelem kritikai történetírássá alakult, mely sokféle emlékezetet közvetített. Történelem és emlékezet útja végképp szétvált: a történelem kritikai értelmezés, míg az emlékezet reflektálatlan magánjellegű tudás lett. Az emlékezet közvetlen elérését lehetővé tévő emlékezhagyomány véget ért, és eltűntek az ezt hordozó természetes emlékezetközösségek, mint például a parasztság. A folytonosság érzete darabokra hullott, a múlt és a jelen kettévált, és a történelem immár csak a valaha létezett múlt nyomait tárhatta föl. Nora munkájának fő mondanivalója az, hogy az emlékezet helyei éppen erre a változásra adott válaszok. Olyan kikristályosodási pontok – fizikai helyek, tárgyak, személyek, események, évfordulók –, ahol a kritikaivá vált történelem által szétfoszlatott egykori társadalmi emlékezet tárgyiasíthatja és megjelenítheti önmagát. Az emlékezés helyei azok a jelek, melyek visszautalnak az ezeket létrehozó valaha volt kollektív emlékezetre, ezáltal belépést biztosítva a kutatónak egy immár rejtetten létező, a történelem mesterséges diskurzusa által elfedett tudati világba.

Az emlékezhelyek fogalma az élő hagyományhoz való egykor létezett közvetlen hozzáférés eltűnése miatti veszteségérzetből ered. E hagyományok ugyanis többé már nem helyreállíthatóak, a helyek csupán utánpótlásai annak, amilyenek ezek valaha lehettek. A „lieux de mémoire” az ártatlanság kora iránti nosztalgikus érzetet ébreszti föl, nosztalgiát egy olyan kor után, amikor még lehetséges volt az élő hagyományhoz való feltétel nélküli kötődés. E felfogás értelmében az igazi emlékezet formái a színhagyomány segítségével nemzedékről nemzedékre hagyományozódó szokások és népi bölcsességek.²⁵

A modernitás alapvető válsága Nora szerint tehát a múlthoz való autentikus viszony szétbomlásában gyökerezik. E felfogás a múlthoz való viszony hitelességét végső soron különböző kollektív, társadalmi gyakorlatok, jelentéstartalmak és hagyományok együtteséhez köti. A történelmi köztudat egészségének alapvető feltétele e kollektív gyakorlatok egyensúlya, természetessége és a bennük való közvetlen részvétel lehetősége. A múltra irányuló tudatos vizsgálódások érvényét és hitelességét pedig éppen az biztosíthatja, ha ezek az eljárások beágyazódnak a múlthoz való viszony alakulását meghatározó társadalmi gyakorlatokba. Mintha a múlthoz kapcsolódás e kollektív magatartása – az emlékezet – valamilyen rejtélyes, misztikus módon képes lenne biztosítani a valódi, igazi múlthoz való hozzáférést.

A valóság lényegére utaló emlékezés immár nem a múlt tapasztalatainak helyreállítását eredményező praktikus, semleges, szekuláris gyakorlat, hanem a kötelezettség és kegyeletadás morális töltetű aktusa.²⁶ Mintha az emlékezet pótolhatná a szenthez való hozzáférés elveszni látszó vallásos rituális hagyományát. Mintha az emlékezet, mint a bűvölet eszköze, képes lenne helyreállítani az ember és a világ közti mágikus kapcsolatot, melyet a modernitás kritikai racionalitása lerombolt.

²⁵ Vö. Hutton 1993: 148–150.

²⁶ Az emlékezet morális, vallásos jelentésének kialakulásáról lásd Klein 2000: 137–145.

AZ ELBIZONYTALANÍTÓ EMLÉKEZET

Az emlékezet tehát mintha valami önmagán túli lényegi valóságról, az emberi kultúra alapvető, hagyományos összetevőiről árulkodna; mintha az ember valódi lényegéhez vezető út, az emberi lélek igazi megértéséhez szükséges kulcs lenne. Az emlékezet fogalmának e lélektani mozzanata a 19. század második felében jelentős tekintélyre szert tevő pszichiátria alapvető problémájára adott válaszból ered. Az intézményesülő pszichológia és pszichiátria legfőbb dilemmája az volt, hogy miként tehető sajátos tárgya, az emberi lélek valódi tudományos vizsgálódások terepévé. Az ekkor megszülető emlékezetkutatás, jelentős mértékben a korabeli francia pszichiátriának köszönhetően, úgy tűnt, egy csapásra megoldhatóvá teszi e nyomasztó gondokat. Az emlékezet, az emberi psziché egyik rejtélyes jelensége, a személyiség jellemzőire utaló leírható, rendszerezhető és vizsgálható tények halmazát kínálta. E korai pszichiátriai gyakorlat Jean-Martin Charcot és Théodule Ribot nyomán az emlékezet vizsgálatát alkalmasnak vélte valami mélyebb, lényegi tudásnak a felszínre hozatalára. Az emlékezetet, illetve az emlékezés folyamatát az emberi lélek rezdüléseit tükröző jelenségnek tartották, olyan objektíven vizsgálható jelenségek halmazának, mely tényszerű leírásokkal alakíthatja a tudományos vizsgálódás számára korábban elérhetetlennek látszó belső spirituális történéseket.²⁷

Ezidáig a kelet-közép-európai közelmúlt feldolgozása iránt érdeklődő kutatók tárgyukat ennek a pszichikai-pszichiátriai metaforának a szellemében, mint különböző emlékezetkultúrák és emlékezetpolitikák megfigyelhető tükröződéseit ragadták meg. A múlthoz való viszony eszerint a kollektív ideológiai-politikai és társadalmi-kulturális gyakorlatok által előzetesen megformált, a történelmet megjelenítő eszközök pedig csupán e prefigurációk és viszonyok tárgyiasult eseményei. E kutatások a kiemelt szimbolikus erővel bíró építészeti alkotásokat – mint például a bukaresti Köztársaság Házát (Casa Republicii, jelenleg hivatalosan a Parlament Palotája), vagy a szófiai, egykori Dimitrov Mauzózeumot – övező vitákat, mint a kommunista utódpártok és politikai ellenzékük ideológiai összecsapásának tükröképét mutatják be. A Köztársaság Háza ezek keretében utalhat a „nemzeti örökség” egészére, eltávolítva és elfedve ezzel a Ceaușescu-diktatúra fájdalmas tapasztalatait, de leírható a román társadalomra erőltetett diktatori önhittség jeleként is. Az 1999-ben felrobbantott Dimitrov Mauzózeumot a „heroikus antifasiszta örökség” Dimitrov személyén keresztül megidézésére, vagy éppen az 1989 utáni Bulgária antikommunista és demokratikus értékeinek megjelenítésére alkalmas helynek írják le.²⁸ A közelmúlt megjelenítése, vélik a kutatók, így lényegében a politikai viták és küzdelmek tükrévé válik, vagy közvetlenül etnopolitikai, azaz a nemzeti politikai elitek etnikai mobilizációt célzó programjairól árulkodik.²⁹

²⁷ Hacking 1995: 198–209.

²⁸ Müller 2007: 51–58; Vukov 2003; Todorova 2006: 395–406.

²⁹ Hayden 1994: 168–169; Esbenshade 1995: 78–84; Chioveanu 2004: 15–21; Kusá 2005.

A témával foglalkozó szerzők a közelmúltat megjelenítő köztéri alkotásokat (emlékműveket, emlékszobrokat) mint a politikai kultúra hordozóit mutatják be. Az 1989 után gyorsan átalakuló közterekben olyan eszközöket vélnek fölfedezni, melyek segítségével különböző domináns csoportok próbálják meg az általuk alkalmasnak vélt múltképeket a nyilvánosság számára hatékonyan megformálni.³⁰ Hasonlóképpen a budapesti Szoborpark történeténél azt elemzik, hogy a szocialista diktatúrák eltávolított emlékművei miként tükrözik a poszt-szocialista időszak emlékezetpolitikai mondanivalóját, legyen az az elmaradt forradalom helyettesítésére szolgáló illúzió, vagy a diktatúrát biztonságos helyen elrekesztő amnézia.³¹ Az efféle vállalkozások tétje, vélik a kutatók, a hatékony és széles körben elérhető politikai identitások megformálása. A közelmúltat megjelenítő különböző eszközöket, mint a középületeket, az emlékműveket, vagy a visszamenőleges igazságszolgáltatási kísérleteket a politikai közösségeket létrehozó, azok identitását kijelölő eljárásokként értelmezik.³²

Ez a körülmény – állítják –, vagyis a politikai erők beavatkozása a közelmúlt-hoz való viszony alakulásába, azonban láthatólag e múltképek torzulásához vezet. Mintha a kelet-közép-európai politikai elitek kényelmesebbnek éreznék a felejtés különböző politikáinak bevetését, mint a közelmúlttal való tisztességes szembenézést. A jelenlegi kutatások az olyan térségbeli példákat, mint Romániáét, ahol még a 2000-es évek elején is jelentős akadályokat gördítettek a Securitate-iratok nyilvánossága elé, illetve ezzel egy időben igyekeztek elterelni a figyelmet a politikai felelősség kérdésének felvetéséről a Ceaușescu-rendszerrel kapcsolatban, vagy Csehországét, ahol egyszerre élnek tovább régi mítoszok a csehszlovák pártállam különleges elnyomó hatalmáról, és övezik nehézségek a titkosszolgálati iratokhoz való hozzáférést, mint az efféle meghatározó emlékezetkultúrák kivetüléseit láttatják.³³

Hogyan magyarázzák az eddigi kutatások e problematikus múltképek viszonylagos elterjedtségének tényét? E leírások figyelme egyrészt olyan társadalmi összetevők felé fordult, mint a szocializmus örökségként felfogott felejtés iránti vágy és egyenlőségszémény, másrészt ama kulturális keretek felé, amelyek alapvetően a mitológiaképzés módozataiként szolgálnak. A közelmúlt-hoz való viszony szempontjából a szocialista diktatúrák örökségének problémája mint az egészséges történeti tudat eltorzulása lett érdekes. Az elemzések azt hangsúlyozzák, hogy e rendszerek kisajátították a történelemlépek megalkotásának jogát és lehetőségét, és erre építve kizárólagos politikai és ideológiai céljaiknak megfelelő hivatalos történelmeket építettek föl. A múlt az állampárt és szervei eszközévé, valamint a politikai legitimáció alapjává vált. A kutatások azt is kiemelik, hogy a kommunista történelempolitikák a kelet-közép-európai társadalmakban meglévő múltképek sokaságának elfojtásához vezettek. Hangsúlyozzák továbbá, hogy

³⁰ Main 2005: 5.

³¹ Kovács 2001: 78.

³² Koczanowicz 1997: 261–268; Bucur 2001: 286–289; Freifeld 2001: 276–280; Palonen 2005: 77–86; Kiss 2006: 4; Romsics 2006: 36–47; Ciobanu 2009: 313–321

³³ Ciofâncă 2002: 87–93; Blaive 2005: 1.

e történelemfelfogások nem tűntek el teljesen, ám kiszorultak a nyilvánosságból, számos esetben kibeszélhetetlenné váltak, s így végső soron a társadalom történeti tudatának torzulásához vezettek. 1989 után e különféle múltképek a korábban elfojtott értelmes párbeszéd hiánya miatt reflektálatlanul, egyszerre kerültek felszínre, s a tisztázó viták elmaradása miatt kaphatott széles nyilvánosságot számos megalapozatlan képzet is.³⁴ A kommunista diktatúrák, érvelnek az elemzők, különösen az olyan nacionalista irányzatú rendszerekben, mint például a romániai, több elemében is felelesztették a két világháború közti nemzeti autoriter múltképeket, melyek hatása 1989 után is érezhető maradt a térségben.³⁵

A téma kutatói a kelet-közép-európai társadalmakat általában véve felkészületlennek tartják arra, hogy megbirkózzanak a 20. század terhes örökségével, vagyis a diktatórikus múltakkal. Ezt mutatja szerintük a felejtésre való viszonylag általánosnak mondható hajlandóság, fogékonyság vagy éppen vágy. A térség társadalmainak jelentős csoportjai vettek részt ilyen vagy olyan formában a szocialista diktatúrák hivatalos szervezeteinek vagy intézményeinek életében, számosan pedig közvetlenül is együttműködtek a kommunista elnyomó gépezet, vagy a szélsőjobboldali erőszakszervezetek működtetésében. Az ezen emlékekkel kapcsolatos, 1989-et követően feleledő szégyenérzet és büntudat a társadalmi amnézia felé terelte a térség társadalmait – hangsúlyozzák az elemzések.³⁶

A felejtés vágya mellett, a közelmúlthoz való viszonyt elemző irodalom arra hívja föl a figyelmet, hogy a szocialista diktatúrák örökségeként a kelet-közép-európai társadalmakat általában az egyenlőség erős ethosza jellemzi. A térség országaiban a társadalmi és anyagi egyenlőség valamiféle elvárása megnehezíteni látszik a piaczgazdasághoz, versenyhelyezethez és pluralizmushoz való alkalmazkodást. Ez a társadalmi elvárás adja a szocializmushoz való nosztalgikus, egyoldalú viszonyulás alapját. A szocialista rendszerek e kollektív mentalitás környezetében a stabilitás, kiszámíthatóság, biztonság és szolidaritás világának látszanak, mely jelenség, úgy tűnik, megkönnyíti a diktatúra, az elnyomás és a szabadsághiány tapasztalatainak feledésbe merülését.³⁷

A kutatók a közelmúlthoz való viszonyulás kelet-közép-európai módjában olyan sajátos mitológiákat vélnek felfedezni, olyan történelemképeket, melyekkel problémamentesen és kényelmesen lehet együtt élni.³⁸ Az elemzők rámutatnak arra, hogy a visszamenőleges igazságszolgáltatási kísérletek az új rendszerek, a felelősök és az elnyomottak ellentétpárjára épített alapítómítoszainak létrehozására tett próbálkozások voltak.³⁹ A magyar 1956-os események utóélete különösen jó példának látszik a posztkommunista alapítómítoszok és kontextusaik elemzésére. Az 1956-tal kapcsolatos múltképek kialakulásának értelmezése

³⁴ Watson (ed.) 1994; Machcewicz 2005: 1.

³⁵ Bucur 2001: 314; Chioveanu 2004: 12–13.

³⁶ Cioflâncă 2002: 88–90.

³⁷ Blaive 2005; Marković 2007.

³⁸ A múltról szóló mitikus elbeszélések közösségépítő szerepe mellett érvel: Stráth 2000.

³⁹ Kiss 2006: 5.

kínálkozó alkalom, hogy a vele kapcsolatos vitákat a politikai szükségletek segítségével magyarázzák, fogadtatását pedig a nemzeti mártírológia és a szabadságharcok történeti kultúrájába ágyazottan mutassák be.⁴⁰ A budapesti Szoborpark hasonlóképpen a rendszerváltás időszakában kialakuló új szocializmus narratívába betekintést nyújtó példaként jelenik meg. A szobrok eltávolítása, majd kiállítása segítségével az elemzők azt a mitologikus elbeszélést vélték tetten érni, mely nem beszélt a Kádár-rendszer kényelmetlen emlékeiről, ellenben lehetővé tette annak eltávolítását és elfelejtését.⁴¹

E mitologikus múltképek befogadását, illetve egyáltalán megszületését a kelet-közép-európai posztoszocialista kultúra szerkezete teszi lehetővé – érvelnek az elemzések. Az emlékművekhez való viszonyt a szocializmusról kialakuló, a radikális eltávolítás és a nosztalgikus emlékezés egyidejű igénye által meghatározott új elbeszélés keretében írják le. Ennek megfelelően mutatják be a szocializmus emlékműveihez való viszonyt Bulgáriában is. Bár itt e viszonyt a rombolás radikálisabb attitűdje jellemezte, ezt a mentalitást is a felejtés, az újrakezdés és a megtisztulás iránti vágy összefüggéseiben értelmezik. A szocializmus narratívájának Bulgáriában kialakuló változatát, mint a társadalomban élő összetett emlékezetkultúra kifejeződését értik meg. Az elemzők szerint, ez az emlékezetkultúra egyszerre tesz kísérletet egyrészt az áldozatok emlékének életben tartására azáltal, hogy a szocializmust mint zsarnoki elnyomást jeleníti meg, illetve vallásos jelképek révén morális kötelezettségeket ír elő; másrészt megpróbálkozik nosztalgikus, a „régidők” felelevenítésén alapuló képzetek megformálásával.⁴² A lengyelek második világháborúról alkotott képét hasonlóan kulturális hagyományok tükröződéseként értelmezik. A hagyományos lengyel mártírológia és áldozatmítosz, melyet különösen politikai megnyilatkozások és filmek közvetítettek, magyarázni látszik a második világháborúhoz való társadalmi viszony mikéntjét is. E viszony alakulását elsősorban különböző szimbolikus eszközök, úgymint az idő, tér, hősök, emlékművek, múzeumok vagy a megemlékezési rítusok segítségével ragadják meg. A viszonyulás tétje morális fogalmak segítségével tűnik tetten érhetőnek, megvalósulásának módja pedig a mítosz kategóriájában látszik értelmezhetőnek.⁴³

A közép-kelet-európai közelmúlt feldolgozásának efféle megközelítésében azok a módok az érdekesek, ahogyan e társadalmak hagyományosan elérhető kulturális erőforrásaikat felhasználják annak érdekében, hogy a múltat jelentéssel ruházzák föl, és értelmet adjanak neki. Különös jelentőséget tulajdonítanak ebben a tekintetben a különböző elbeszélői kánonoknak, elsősorban az irodalmi hagyományban elérhető elbeszélői szerkezeteknek. Úgy vélik, az irodalmi vagy írásos kultúra műfaji megformáltsága, szimbólumai vagy jellegzetes témái a személyes történel-

⁴⁰ 1956 utóéletének e tekintetben jellegzetes feldolgozása: James 2005.

⁴¹ Kovács 2001: 80; Apor 2003; Nadkarni 2003: 194–205.

⁴² Vukov 2007.

⁴³ Orla-Bukowska 2006: 178–196.

meket átható elemekként jelennek meg.⁴⁴ A személyes emlékeket hasonlóan formálnak meg egyéb, olyan nem literátus kulturális elemekben, mint amilyenek a rítusok, a kanonikus képek, vagy az építmények, azaz a testet öltött alapvető hagyományos minták.⁴⁵ Ebben az értelemben a múlthoz való viszony nem más, mint rögzített kulturális jelentések, „kódok” halmazának működésbe hozatala.⁴⁶

A kelet-közép-európai műtfeldolgozást érintő kutatások egyformán az emlékezet tükröződéseként elemzik a megjelenítésnek a legkülönbélebb műfajokban jelentkező, egymástól is elváló gyakorlat és diskurzus szabályainak engedelmessé váló válfajait: a döntően morális mondanivalót esztétikai minőséggé alakító emlékműveket, a politikai közösségépítés célját betöltő megemlékezési ünnepeket, a múlt kézzelfogható hiteles ábrázolását célul kitűző múzeumokat és a történetírást, a személyes integritást megerősítő elbeszélte emlékezetet, vagy éppen az emberi lét általános moralitását megfogalmazó irodalmat. Mintha a kollektív emlékezet mintái egyformán áthatnák a történelemről szóló nyilvános beszédet, a megjelenítés és szimbolizáció különféle módjait, az egyes kanonizált emlékezeti gyakorlatokat, valamint az elbeszélések és önéletrajzok formáit. Ahogyan az emlékezetkutatás egy teoretikusa ezt megfogalmazza:

„a múlt kimunkálását – nevezzük azt történelemnek vagy emlékezetnek – egy sajátos, egy adott térben és időben létrejövő (tehát nem véletlenül kialakuló) kulturális rendszernek tekintem: ahogyan egy társadalom, akár a történész személyén, akár az emlékezet megőrzésének intézményein (múzeum, levéltár, emlékmű, műemlék stb.) keresztül kiválasztja, megmunkálja és megjeleníti a múltat, illetve annak valamely darabját, mozzanatát, az a tudományos feldolgozás tényén túl, árulkodik a mindenkori jelen historiográfiai tudatáról és társadalmi képzetrendszeréről.”⁴⁷

Mintha az emlékezet nem pusztán társadalmi termék lenne, hanem a társadalmak egészének kollektív tulajdona. A kollektív és társadalmi emlékezet fogalmi keretei felől nézve úgy tűnik, hogy a kelet-közép-európai társadalmak sajátos emlékezeti kultúrákat teremtenek meg, melyek a múlttól folyó viták olyan szimbolikus terepei, ahol megfogalmazhatóak a különböző nemzeti, vallási és ideológiai identitások.⁴⁸ „A lieu de mémoire-ok gyakran a politika legközvetlenebb eszközei, »egy híg, hivatalossá tett civil vallás« helyei, ahol könnyen meggyőzhető az emberek arról, hogy legszélesebb politikai és legmélyebb spirituális lojalitásaik összeegyeztethetők.”⁴⁹ Mintha a múlthoz való viszonyt a kollektív emlékezet gyakorlatai teremtenék meg, elterjedve és megbújva a társadalom

⁴⁴ Skultans 1998; Joja 2007: 241–244; Kovács 2008: 21–22.

⁴⁵ Watson (ed.) 1994: 8; Kovács 2006: 21–22.

⁴⁶ Romsics 2006: 38.

⁴⁷ K. Horváth 2006: 11.

⁴⁸ Troebst 2007: 16–19.

⁴⁹ Kovács 2001: 69–70.

szövetében, ám felszínre törve és megfigyelhetően megnyilvánulva az emlékezet különböző helyein.⁵⁰

„A [Dimitrov] mauzóleum, habár ma már nyoma sincs, mégis leírható, mint lieu de mémoire, vagy inkább, mint lieu de mémoire détruite, az elpusztított emlékezet és a pusztítás ezzel összeforrott emlékezetének furcsa helye. Ha nem robbantották volna föl, még ma is milieu de mémoire lenne, hiszen számos nemzedék élő emlékezetén belül állították föl.”⁵¹

Az emlékezet eszerint az egyes kultúrák lényegi jelentéseit feltárni képes, egyedi kulturális előadásmódokban és társadalmi intézményekben megnyilatkozó alapvető létmód.⁵²

Az emlékezet illetően mítosza azonban a racionális vizsgálódások iránti váratlan, ám mégis jellegzetes szkepszishez vezet. Amennyiben a történelemképek kialakulásáért végső soron társadalmi és kulturális-ideológiai tényezők felelnek, érdektelenné válhat ezek bizonyítékokon alapuló hitelességének boncolgatása. Amennyiben úgy véljük, a különböző múltképek hihetősége és elérhetősége végeredményben kollektív mentalitásoktól és kulturális mintáktól függ, másodlagos kérdéssé válik, hogy ezek az elbeszélések bizonyítékokkal alátámaszthatóak-e vagy sem. Ebből a nézőpontból úgy tűnik, mintha a történetírást, a történész munkáját az uralkodó emlékezetkultúra vagy emlékezetpolitika határozná meg. A történész, e felfogásban, mintha társadalmi háttéréből és kulturális hagyományából adódó sajátos kollektív emlékezet egyféle – a szakszerűség igényén alapuló intézményesített – hordozója, pontosabban kifejezője és tükrözője lenne. A történetírás értelmét, hasznát és jogosságát immár az igazolhatja, ha beleilleszkedik a társadalmi emlékezet átfogó kereteibe, mégha speciális – a felejtés ellen munkálkodó, emlékeztető – szerepében is. „Azért esett a választásom az elmúlt évtizedben szélesebb körben elterjedt »társadalmi emlékezet« kifejezésre, mert egyszerű formulaként, tömören foglalja össze a válogatás és az értelmezés bonyolult folyamatát, és hangsúlyozza a megfeleléseket a múlt írásos megörökítése, illetve a múltra való emlékezés módjai között.”⁵³ – írja Peter Burke, a történelmet mint társadalmi emlékezetet értelmező tanulmányában. Történetírás és kollektív emlékezet, ebből a szemszögből, mindössze az emlékezet varázslatos létmódjának két, eltérő módon intézményesült megtestesüléseként értelmezhető. A történeti vizsgálódások eredményeit ezért gyanakvó hitetlenség

⁵⁰ Brunnbauer – Pichler 2002; Todorova 2006: 378–383; Sabrow (Hrsg.) 2009.

⁵¹ Todorova 2006: 408.

⁵² Az emlékezet ilyen értelemben való felfogását nevezi Kerwin Lee Klein „strukturális emlékezetnek”. Klein 2000: 131. Az emlékezet fogalma felhígulásának, parttalaná válásának veszélyére figyelmeztet: Kansteiner 2002. A kortárs kulturális antropológiában az emlékezet fogalma úgy tűnik, hogy fenntartja az egyes kultúrák egységességének elveszni látszó képzetét, így azonban lényegében megkülönböztethetetlené válik a „kultúra” korábbi fogalmától. Berliner 2005: 203–205.

⁵³ Burke 2001: 5.

veszi körül, a történeti értelmezések rendszeres újragondolását a bizonytalanság, a kiszolgáltatottság és az időlegesség jeleként értelmezve. A történetírás a jelenkori Kelet-Közép-Európában múlandónak és törékenynek tűnik. A térség polgárai hozzászóltak, hogy ne bízzanak a pártállami történeti fabrikációkban. 1989 után ráadásul a történelem újraírása meglehetősen önkényesnek is látszott: nem ritkán a korábbi hivatalos álláspontokat védő szerzők írták meg ugyanazon a forrásbázison a hősokeket áruulókká, az áldozatokat elkövetőkké, a tragédiákat dicsőséggé változtató új elbeszéléseket. Ez a körülmény megerősíti azt a szkeptikus következtetést, miszerint a történetírásnak nincsen különösebb alapja állításait a kutatásra hivatkozva hitelesíteni, hiszen a historiográfiai hagyomány nem más, mint a mindenkori hatalom segítségére siető, a politikai célok moralitását a történelem eszközével is igazoló múltképek múlandó sorozata.⁵⁴

A múlthoz való hiteles viszony kialakulását kulturális hagyományok és kollektív mentalitások eredőjének, az emlékezet tradícióját pedig a múlthoz való viszony kritikai elemzést is fölülíró formájának tartani azonban veszélyes álláspont, hiszen kihúzza a talajt nem csupán a racionális vizsgálódás, hanem a felelős kritikai magatartás lehetősége alól is. Hasonlóan ahhoz, ahogyan a HIV-vírus létét, a védőoltások hatékonyságát, a klímaváltozás tényét vagy az evolúciót tagadó „denialista” közvélemény hajlamos semmibe venni a racionális bizonyítás eljárásait, és a hitbéli elkötelezettséget a bizonyítékok fölé helyezni,⁵⁵ úgy a történelemábrázolások autoritásának a kollektív kulturális hagyományok vagy társadalmi mentalitások alapjaira való építése is a múlt megjelenítéseinek hitelességét végső soron a hit és nem a bizonyítás kérdésévé teszi. Ez a fajta szkepszis azonban nem a bizonyítékok esetlegességére, hiányosságaira vagy elégtelenségére rámutató, alternatív tudományos magyarázat iránt kutató eljárás, hanem valójában a tudományos bizonyítási eljárások iránti mélyesélyes bizalmatlanság kifejeződése. Ebben a szkeptikus környezetben a különböző kollektív múltképek, az egyes politikai közösségek által ébren tartott és művelt történelmi hagyományok egyenrangúnak látszanak, érvényességük megkérdőjelezésének nincs racionális alapja, következésképpen egyenlő bánásmódra tarthatnak igényt.

Az emlékezet mítosza sajátos „hitetlen” relativizmushoz vezethet, mely megalapozza a különféle politikai és ideológiai para-történelmek és történeti manipulációk viszonylag könnyen választható alternatívaként való megjelenését és elterjedését. Ami azt illeti, a történelmi ábrázolás efféle hitetlen kelet-közép-európai kísérletei éppenséggel az emlékezet megjelenítésére hivatkozva lépnek föl a hitelesség igényével, a múlthoz való kapcsolat autoritását a múlt képeihez való érzelmi viszonytól téve függővé. A budapesti Terror Háza Múzeum például, mely önmagát a 20. századi magyar történelem igaz megjelenítőjének tartja, nem tartja fontosnak,

⁵⁴ „A hitelesség zsinórmértékét saját élményeinkből származó erkölcsi igazságérzetünk és a hatalmi diskurzusok határozzák meg. Utóbbiak közül a történetírás és a történelempolitika nyom leg-többet a latban.” Kovács 2008: 11.

⁵⁵ A tudományos bizonyítási eljárások iránti bizalmatlanságról, a „denializmusról” lásd MacKenzie 2010; Shermer 2010.

hogy ebbéli igényét elmélyült kutatások eredményeire alapozza. Küldetése jogosságát inkább az emlékezetmunka elvégzésének szükségességével véli igazolni.

„Mert bár megtörtént, aminek nem lett volna szabad megtörténnie, 2002-ben létrejött a közös emlékezés helye, az a kiállítás és közösségi tér, amely friss levegőként érte a magyar történelmi emlékezet sebeit. A hallgatás évtizedei után létrejött az a hely, amely eleven mementóként végre nevének nevezi közös történetünk szereplőit, az áldozatokat és a tetteseket. Kimondani a kimondhatatlannak tűnőt, nevet adni a megnevezhetetlennek tűnőnek, e nélkül nem létezhet újjászületés.”⁵⁶

A történeti megjelenítésre tett efféle kísérletek úgy viselkednek, mintha állításaikat ezek kulturális beágyazottsága vagy politikai hatékonysága hitelesíthetné. Egyrészt a nemzeti identitás elbeszéléseinek mitikus jelentéseiből vezetik le a múlt ábrázolása érvényességét, másrészt különböző partikuláris társadalmi tapasztalatok közvetlen élményét emelik általános érvényűvé. Mintha a kelet-közép-európai társadalmak valamilyen misztikus módon, a nemzeti kultúra folytonosságába rejtve megőrizték volna múltjuk igaz képét, mely így a kommunizmus bukása után egyszerűen helyreállítható és kiállítható lenne. E felfogás szerint a politikai közösségek történeti köztudatában megőrzött és kollektív módon nyilvánosságra került, megtestesült múltképek a történeti anyag feldolgozásának, az azzal való szembesülésnek hiteles, elfogadható és érvényes kereteit képesek biztosítani. Ez a fajta neotradicionális hitelenség hajlamos a népi emlékezetre mint a tényeket a történetírásnál hitelesebben megőrző gyakorlatra tekinteni. Mintha a kollektív emlékezet valamiféle mélyreható kontinuitást őrzött volna meg, ahol a folklór valamiféle állandósult történeti tudás tára lenne.⁵⁷

Aligha szándékosan, de mégis balszerencsés módon a kelet-közép-európai közelmúlt-feldolgozás gondjait, mint a kollektív emlékezet zavarait értelmezni nem annyira a probléma tisztázáshoz, sokkal inkább magához a probléma kialakulásához járult hozzá. A kollektív emlékezet fogalma, mely a múlttól alkotott képek kialakulását kulturális környezet, politikai erőtér és társadalmi gyakorlatok összefüggésében képes értelmezni, éppenséggel a probléma lényegéről, a bizonyítási eljárások, és az ezekből adódó hitelesség zavarairól tereli el a figyelmet. A társadalmi emlékezet vizsgálata, mely érzéketlen a bizonyíték és bizonyítás kérdései iránt, önmagában aligha segít eligazodni a történelemábrázolás problematikus területén. Minden jel arra mutat, hogy az olyan ódivatú fogalmi eszközök, mint a bizonyíték, bizonyítás, hihetőség és tényszerűség, mégis nélkülözhetetlenek

⁵⁶ A Terror Háza Múzeum honlapján elérhető ismertető szöveg: <http://www.terrorhaza.hu/muzeum/rolunk.html> (Utolsó letöltés: 2010. szeptember 23.)

⁵⁷ Bár szélsőséges a megfogalmazása, de tudósként (!) az emlékezet mítoszából eredő szkepszis nélkül aligha jelenthetné ki Hoppál Mihály: „A kollektív emlékezetet az egyéni emlékezet nem tudja fölülírni, ideig-óráig lehet, hogy a király megjutalmazza a történészt, és az udvar tapsol, de a folklór tényei ellen nem lehet semmit tenni. [...] Ezért nem szabad lebecsülni a folklórt, és nem kell felértékelni a történészek munkáját, mert őket az jellemzi – tisztesség ne essék szólnán – hogy a megrendelő (a király vagy a párt) szája íze szerint átírják a történelmet.” Hoppál 2008.

a történelemábrázolás módjainak értelmes és felelős befogadásához. Ennek sikeres véghezviteléhez pedig, úgy tűnik, aligha elkerülhető a történetírás elválasztása az emlékezet fogalmi kereteitől.⁵⁸

A MÁGIKUS EMLÉKEZET

A „lieu de mémoire” fogalmát Nora az antik „loci memoriae” terminussal hozza összefüggésbe. A „loci memoriae” – az emlékezet helyei – kifejezés a klasszikus antikvitásban azokat az elképzelt épületeket jelentette, melyek segítségével a szónokok beszédeiket memorizálhatták, a szónoklat egyes szöveghelyeit az elmében őrzött építmények egyes színtereire kötve. Az emlékezhelyek Nora számára az emlékezet klasszikus művészetéről, egy hosszú mnemotechnikai hagyományról tanúskodnak. E hagyomány felelevenítésében Frances Yates-nek az emlékezés művészetéről írott munkája jelentős szerepet játszott, mely a francia történész számára is a forrást jelentette.⁵⁹

Yates számára azonban az a folyamat volt igazán érdekes, amely során a klasszikus antikvitástól örökölt kifejezés sajátos, platonikus fogalmakon alapuló misztikus jelentést kapott a reneszánsz gondolatvilágában. Habár Platón maga soha nem szentelt külön értekezést az emlékezésnek, hitt abban, hogy a végső igazságról való tudás benne rejlik az emberi emlékezetben. Az emberi emlékezetet a középkor is kétféleképpen képzelte el: egyrészt feltételezett egy elveszett természetes memóriát, mely az *Édenkert* képét hordozta, másrészt az ennek rekonstrukciójára szolgáló mesterséges emlékezetet. A középkori, emlékezettel kapcsolatos értekezések az emlékezés folyamatának segítségével a *Mennyi*, a *Pokol* és a *Kiűzetés* titkait kívánták feltárni. A Boncompagno által 1235-ben írott *Rhetorica Novissima* különbséget tett a természetes és a mesterséges emlékezet között, az előbbi a természet ajándékának, az utóbbit az emberek által mesterségesen feltaláltak tekintve. A természetes emlékezetnek nem volt szüksége mesterséges segítségre, ám mesterséges párját csupán a természetes emlékezet segédeszközének tartották. E különbségektől függetlenül az emlékezet mindkét módja a *Teremtés* megértésére irányult. Habár az emberek birtokában voltak a *Paradicsomra* való emlékezés természetes képességének, a *Kiűzetés* után e természetes emlékezetet kiegészítő eszközökre szorultak.

A reneszánsz Itáliában többen is megkísérelték olyan emlékezhelyek – az emlékezet színházainak – megalkotását, melyek képesek lettek volna felidézni

⁵⁸ Henry Rousso szerint az emlékezet, a történetírással ellentétben, a múlthoz való viszony érzékeny, érzelmekkel teli, fájdalmas formája, mely átélt vagy közvetlenül átadott tapasztalatokon nyugszik, s így egy adott csoportban tényleges jelenlévő múltként ölt testet. A történetírás alapvetően különbözik az emlékezettől: célja az eltávolítás, a folytonosság helyett a változás hangsúlyozása, a jelenlétőség helyett, pedig az ellenőrizhető vagy elvethető bizonyítékok felderítése. Rousso 2002: 1–8.

⁵⁹ Nora 1989: 25.

a világmindenség végső rendjét hordozó memóriát. Giulio Camillo (1480–1544) az örökkévaló igazság rendjét ábrázoló színházat tervezett. Úgy hitte, lehetséges a világegyetemre való emlékezés, ha a színházban megalkotott mikrokozmosz részei szerves módon felidézik a makrokozmosz egészét. Giordano Bruno reményei szerint fellelhető volt a „Titkos Tan” az emlékezés művészetének kifinomult használata segítségével. Úgy vélte, az erre hivatott és érdemes elme rendelkezhet a világegyetem „Nagy Kulcsával”, melyet a *Teremtés* titkainak feltáráshoz vezető végső eszköznek tartottak. A reneszánsz gondolkodók számára az emlékezhelyek megfejtése olyan mágikus aktus volt, mely a világegyetem „Nagy Kulcsának” birtokosává tehetette végrehajtóját, olyan tett, mely a mögöttes igazság felismerésére tette képessé a mágus-tudóst.⁶⁰ Úgy tűnik, a kortárs emlékezet-kutatás nem csupán a klasszikus rétori hagyomány emlékezhelyek kifejezését vette újra használatba, de új életre keltette a mesterséges és természetes emlékezet reneszánsz megkülönböztetését is. Ezáltal azonban elhagyta a kritikai vizsgálódások terepét, és a mágia bizonytalan útjára tévedt.

Hatékony kiútnak tűnik e zsákutcából annak a bonyolult, ám egyben szoros kapcsolatnak a tanulmányozása, mely a múlt különböző megjelenítési formáit a korban uralkodó bizonyítási paradigmákhoz köti. Gyümölcsöző lehet egy olyan átfogó és összehasonlító vizsgálódásnak az elindítása, mely a történeti megjelenítések módszereinek és technikáinak, különös tekintettel a bizonyítékokkal való manipuláció eljárásaira, a jelenkori Kelet-közép-Európában megfigyelhető eseteit elemezné. E kutatásnak különösen öt részterülete hozhat figyelemreméltó eredményeket: a történeti igazságszolgáltatás, múzeumok, emlékművek, dokumentumfilmek, valamint a szűken vett historiográfia kritikai elemzése, melynek a következő kérdésekre érdemes összpontosítania. Hogyan lehetséges hitelessé tenni elvont történeti megjelenítéseket? Milyen feltételek mellett fogadható el vagy utasítható el egy történeti értelmezés érvényesnek? Milyen technikák, bizonyítékok és eljárások – perek, múzeumok, dokumentumfilmek, tanúbizonyságok, hagyományos levéltári források vagy az új média vizuális felvételei – alapozzák meg a különböző történeti ábrázolások autenticitását, realizmusát vagy hihetőségét? Mi módon lehet ezeket kétségbe vonni? Mi a történész szerepe ezeknek az eszközöknek a létrehozatalában és használatba vételében? Mi a történész szakma felelőssége ilyen körülmények között? Miben rejlik a történetírás morálitása és etikája manapság?

⁶⁰ Yates 1966: 58–70, 138–172, 211–216.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Agulhon, Maurice 1981: *Marianne into Battle. Republican Imagery and Symbolism in France, 1789–1880*. Cambridge.
- Anderson, Benedict 2006: *Elképzelte közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest.
- Antohi, Sorin – Trencsényi, Balázs – Apor, Péter (eds.) 2007: *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. Budapest.
- Apor Péter 2003: Az „emberarcú szocializmus”: Szoborpark. *SzocReál* (8.) augusztus. 20–21.
- Ashplant, Timothy G. – Dawson, Graham – Roper, Michael (eds.) 2000: *The Politics of War Memory and Commemoration*. London – New York.
- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest.
- Audoin-Rouzeau, Stéphane – Becker, Annette 2002: *1914–1918: Understanding the Great War*. London. (Magyarul: Audoin-Rouzeau, Stéphane – Becker, Annette 2006: *1914–1918, az újraírt háború*. Budapest.)
- Berliner, David 2005: The Abuses of Memory. Reflections on the Memory Boom in Anthropology. *Anthropological Quarterly* (78.) 1. 197–211.
- Blaive, Muriel, 2005: The Czechs and their Communism. Past and Present. In: Gard, D. – Main, I. – Oliver M. – Wood, J. (eds.): *Inquiries into Past and Present*. Vienna. (http://www.iwm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=259&Itemid=286) (Utolsó letöltés: 2010. szeptember 14.)
- Braun Róbert 1995: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Budapest.
- Brunnbauer, Ulf – Pichler, Robert 2002: Mountains as „lieux de mémoire”. Highland Values and Nation-Building in the Balkans. *Balkanologie* (6.) 1–2. 77–100.
- Brunnbauer, Ulf (ed.) 2004: *(Re)Writing Historiography. Historiography in Southeast Europe after Socialism*. Münster.
- Bucur, Maria 2001: Birth of a Nation: Commemorations of December 1, 1918, and National Identity in Twentieth-Century Romania. In: Bucur, Maria – Wingfield, Nancy M. (eds.): *Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. West Lafayette, 286–325.
- Burch, Stuart – Smith, David J. 2007: Empty Spaces and the Value of Symbols: Estonia's 'War of Monuments' from Another Angle. *Europe-Asia Studies* (59.) 6. 913–936.
- Burke, Peter 2001: A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio* (12.) 1. 3–21.
- Chioveanu, Mihai 2004: *The „Return of the Repressed”. The Revival of Marshal Ion Antonescu's Myth and the Memory of the Holocaust in Post-communist Romania*. Kézirat.
- Ciobanu, Monica 2009: Criminalising the Past and Reconstructing Collective Memory: The Romanian Truth Commission. *Europe-Asia Studies* (61.) 2. 313–336.
- Cioflâncă, Adrian 2002: Politics of Oblivion in Postcommunist Romania. *The Romanian Journal of Political Sciences* (2.) 2. 85–93.
- Climo, Jacob J. – Cattell, Maria G. (eds.) 2002: *Social Memory and History. Anthropological Perspectives*. Walnut Creek – Lanham – New York – Oxford.

- Esbenshade, Richard S. 1995: Remembering to Forget: Memory, History, National Identity in Postwar East-Central Europe. *Representations* (49.) 4. 72–96.
- Evans, Martin – Lunn, Ken (eds.) 1997: *War and Memory in the Twentieth Century*. Oxford – New York.
- Frazon Zsófia – K. Horváth Zsolt 2002: A megsértett Magyarország: A Terror Háza mint tárgybemutató, emlékmű és politikai rítus. *Regio* (13.) 4. 303–347.
- Freifeld, Alice 2001: The Cult of March 15: Sustaining the Hungarian Myth of Revolution, 1849–1999. In: Bucur, Maria – Wingfield, Nancy M. (eds.): *Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. West Lafayette, 255–285.
- Giesen, Bernhard 2000: National Identity as Trauma. The German Case. In: Stråth, Bo (ed.): *Myth and Memory in the Construction of Community. Historical Patterns in Europe and Beyond*. Brussels, 227–247.
- Gillis, John R. (eds.) 1994: *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton.
- Gyáni Gábor 2000a: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: Uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 81–94.
- Gyáni Gábor 2000b: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In: Uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 95–127.
- Hacking, Ian 1995: *Rewriting the Soul. Multiple Personality and the Sciences of Memory*. Princeton.
- Halbwachs, Maurice 1925: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris.
- Halbwachs, Maurice 1950: *La mémoire collective*. Paris.
- Hartman, Geoffrey H. 1996: *The Longest Shadow. In the Aftermath of the Holocaust*. Bloomington.
- Hartog, François 2006: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. Budapest.
- Hayden, Robert M. 1994: Recounting the Dead: The Rediscovery and Redefinition of Wartime Massacres in Late- and Post-Communist Yugoslavia. In: Watson, Rubie S. (ed.): *Memory, History, and Opposition under State Socialism*. Santa Fe, 167–184.
- Hodgkin, Katharina – Radstone, Susannah (eds.) 2003: *Contested Pasts. The Politics of Memory*. London – New York.
- Hoppál Mihály 2008: Tiszteljük egymás szimbólumait. Interjú. *Magyar Hírlap* 2008. augusztus 1. http://www.magyarhirlap.hu/ahogy_tetszik/tiszteljuk_egymas_szimbolumait.html (Utolsó letöltés: 2010. október 31.)
- Hutton, Patrick H. 1993: *History as an Art of Memory*. Hanover – London.
- Irwin-Zarecka, Iwona 1994: *Frames of Remembrance. The Dynamics of Collective Memory*. New Brunswick – London.
- James, Beverly A. 2005: *Imagining Post-Communism. Visual Narratives of Hungary's 1956 Revolution*. College Station.
- Joja, Oltea 2007: Den Kommunismus erinnern. Bilder und Vorstellungen in der Gegenwart. In: Brunnbauer, Ulf – Troebst, Stefan (Hrsg.) 2007: *Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa*. Köln – Weimar – Wien, 237–245.
- K. Horváth Zsolt 2006: Az emlékezet terhe. Lehetőségből kötelesség, megismerésből elismerés? In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Budapest, 9–18.

- Kansteiner, Wulf 2002: Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory* (41.) 2. 179–197.
- Kiss Csilla 2006: We Are Not Like Us. Transitional Justice. The (Re)construction of Post-Communist Memory. In: MacLachlan, A. – Torsen I. (eds.): *History and Judgment*. Vienna. (http://www.iwm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=150&Itemid=125) (Utolsó letöltés: 2010. augusztus 1.)
- Klein, Kerwin Lee 2000: On the Emergence of Memory in Historical Discourse. *Representations* (69.) 1. 127–150.
- Koczanowicz, Leszek 1997: Memory of Politics and Politics of Memory. Reflections on the Construction of the Past in Post-Totalitarian Poland. *Studies in East European Thought* (49.) 4. 259–270.
- Kovács Éva 2001: A terek és a szobrok emlékezete (1988–1990). Etűd a magyar rendszerváltó mítoszokról. *Regio* (12.) 1. 68–91.
- Kovács Éva 2006: A bárány, a bálna és a baba. A társadalmi emlékezet fatal errorjai. In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Budapest, 19–34.
- Kovács Éva 2008: Az élettörténeti emlékezet helye az emlékezetkutatásban. In: Uő. (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest, 9–40.
- Kusá, Dagmar 2005: „Je Me Souviens” ... Historical Memory on the Stage of Central European Politics. In: Kusá, Dagmar – Moses, Shai (eds.) 2005: *Aspects of European Political Culture*. Vienna, 87–106.
- Lagrou Pieter 2000: *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965*. Cambridge.
- Lanzmann, Claude 1985: *Shoah. An Oral History of the Holocaust. The Complete Text of the Film*. New York.
- Lebow, Richard Ned – Kansteiner, Wulf – Fogu, Claudio (eds.) 2006: *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham – London.
- Lüdtke, Alf 1993: Coming to Terms with the Past: Illusions of Remembering, Ways of Forgetting Nazism in West Germany. *Journal of Modern History* (65.) 3. 542–572.
- Machcewicz, Pawel 2005: The Institute of National Remembrance and Coming to Terms with a Difficult Past: World War II and the Communist Dictatorship. *Inter-Marium* (8.) 3. 1–10.
- MacKenzie, Debora 2010: How to Be a Denialist. *The New Scientist* 15 May 2010. 38–41.
- Mark, James 2008: Containing Fascism: History in Post-Communist Baltic Occupation and Genocide Museums. In: Apor, Péter – Sarkisova, Oksana (eds.) 2008: *Past for the Eyes. East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989*. Budapest, 335–369.
- Marković, Predrag J. 2007: Der Sozialismus und seine sieben „S”-Werte der Nostalgie. In: Brunnbauer, Ulf – Troebst, Stefan (Hrsg.) 2007: *Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa*. Köln – Weimar – Wien, 153–164.
- Maier, Charles S. 1988: *The Unmasterable Past. History, Holocaust, and German National Identity*. Cambridge, Mass. – London.

- Main, Izabella. 2005: Memory and History in the Cityscapes in Poland: The Search for Meaning. In: Gard, D., Main, I., Oliver, M. and Wood, J. (eds.) 2005: *Inquiries into Past and Present*. Vienna, 1–22.
- Middleton, David – Edwards, Derek (eds.) 1990: *Collective Remembering*. London – Thousand Oaks – New Delhi.
- Müller, Dietmar 2007: Strategien des öffentlichen Erinnerns in Rumänien nach 1989. Postkommunisten und postkommunistische Antikommunisten. In: Brunnbauer, Ulf – Troebst, Stefan (Hrsg.) 2007: *Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa*. Köln – Weimar – Wien, 47–69.
- Nadkarni, Maya 2003: The Death of Socialism and the Afterlife of Its Monuments. Making and Marketing the Past in Budapest's Statue Park Museum. In: Hodgkin, Katharine – Radstone, Susannah (eds.): *Contested Pasts. The Politics of Memory*. London – New York, 193–207.
- Nora, Pierre 1989: Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations* (26.) 1. 7–25.
- Nora, Pierre 1999: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* (14.) 3. 142–157. [Újraközölve: Nora, Pierre 2010: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. (Szerk., elő- és utószó: K. Horváth Zsolt.) Budapest, 13–33.]
- Nora, Pierre 2010: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. (Szerk., elő- és utószó: K. Horváth Zsolt.) Budapest.
- Olick, Jeffrey K. (ed.) 2003: *States of Memory. Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospection*. Durham – London.
- Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce 1999: A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Rep-liká* (10.) 37. 19–43.
- Orla-Bukowska, Annamaria 2006: New Threads on an Old Loom. National Memory and Social Identity in Postwar and Post-Communist Poland. In: Lebow, Richard Ned – Kansteiner, Wulf – Fogu, Claudio (eds.): *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham – London, 177–209.
- Pakier, Małgorzata – Stráth, Bo (eds.) 2010: *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. New York – Oxford.
- Palonen, Emilia 2005: Constructing Communities: From National to Transnational and Activist Politics of Memory in Europe. In: Kusá, Dagmar – Moses, Shai (eds.) 2005: *Aspects of European Political Culture*. Vienna, 77–86.
- Passerini, Luisa (ed.) 2005: *Memory and Totalitarianism*. New Brunswick.
- Rév István 2005: *Retroactive Justice. Prehistory of Post-Communism*. Stanford.
- Romsics Gergely 2006: Trianon a Házban. A Trianon-fogalom megjelenése és funkciói a pártok diskurzusaiban az első három parlamenti ciklus idején (1990–2002). In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Budapest, 35–52.
- Romsics Ignác (szerk.) 2002: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest.
- Rouso, Henry 1991: *The Vichy Syndrome. History and Memory in France since 1944*. Cambridge Mass.

- Rousso, Henry 2002: *The Haunting Past. History, Memory, and Justice in Contemporary France*. Philadelphia.
- Sabrow, Martin (Hrsg.) 2009: *Erinnerungsorte der DDR*. München.
- Shermer, Michael 2010: I am a Sceptic, but I'm not a Denier. *The New Scientist* 15 May 2010. 36–37.
- Skultans, Vieda 1998: *The Testimony of Lives. Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*. London – New York.
- Stråth, Bo 2000: Introduction. Myth, Memory and History in the Construction of Community. In: Stråth, Bo (ed.): *Myth and Memory in the Construction of Community. Historical Patterns in Europe and Beyond*. Brussels, 19–46.
- Todorova, Maria 2006: The Mausoleum of Georgi Dimitrov as lieu de mémoire. *The Journal of Modern History* (78.) 2. 377–411.
- Troebst, Stefan 2007: „Budapest” oder „Batak”? Varietäten südosteuropäischer Erinnerungskulturen. Eine Einführung. In: Brunnbauer, Ulf – Troebst, Stefan (Hrsg.) 2007: *Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa*. Köln – Weimar – Wien, 15–26.
- Vukov, Nikolai 2003: The Destruction of Georgi Dimitrov's Mausoleum in Sofia. The „Incoincidence” between Memory and Its Referents. In: Ioan, Augustin (ed.): *Places of Memory. Special Issue of Octogon 10*. Bucharest, 40–43
- Vukov, Nikolai 2007: Refigured Memories, Unchanged Representations. Post-Socialist Monumental Discourse in Bulgaria. In: Brunnbauer, Ulf – Troebst, Stefan (Hrsg.) 2007: *Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa*. Köln – Weimar – Wien, 71–86.
- Watson, Rubie S. (ed.) 1994: *Memory, History, and Opposition under State Socialism*. Santa Fe.
- Weaver, Eric Beckett 2004: Madness in the Media. Political Extremism and Beliefs in Historical Primacy as a Feature of Transition. In: Markovich, Slobodan G. – Weaver, Eric Beckett – Pavlovic, Vukasin (eds.): *Challenges to New Democracies in the Balkans*. Belgrade, 125–142.
- Winter, Jay 1995: *Sites of memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*. Cambridge.
- Winter, Jay – Sivan, Emmanuel (eds.) 1999: *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge.
- Wood, Nancy 1999: Memory's Remains: Les Lieux de mémoire. In: Uő.: *Vectors of Memory: Legacies of Trauma in Postwar Europe*. Oxford – New York, 15–37.
- Yates, Frances A. 1966: *The Art of Memory*. Chicago.
- Yerushalmi, Yosef Hayim 1982: *Zakhor. Jewish History and Jewish Memory*. Seattle – London.

Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok.
(Szerk., elő- és utószó: K. Horváth Zsolt.)

Atelier Könyvtár, Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. 407 oldal.

Nehéz feladatra vállalkozik a szerkesztő, K. Horváth Zsolt, amikor Pierre Nora monumentális és mára óriási nemzetközi tekintélyt szerzett vállalkozását, az 1984 és 1992 között eredetileg hét kötetben, 132 tanulmány formájában kiadott *Lieux de mémoire* (Az emlékezet helyei) rövidített változatát hozzáférhetővé teszi a magyar olvasók számára. Azaz, néhány száz oldalon összefoglalva megpróbálja közvetíteni azt a számottevő historiográfiai fordulatot, vagy másképpen fogalmazva, a kollektív emlékezetben végbement hatalmas változást, amelyet az emlékezhely fogalmának bevezetése, és a téma feldolgozása jelent. A feladat nehéz, ugyanakkor nagyon aktuális. Nehéz, mert az unalomig ismert helyzettel találja szemben magát a történész: egy olyan területet kell bemutatni Magyarországon, amely hazai berkekben mindeddig *terra incognita*-nak számított, míg Nyugat-Európában és Észak-Amerikában évtizedek óta sorjáznak a vonatkozó monográfiák, tanulmányok – gondoljunk csak Simon Schama, John R. Gillis, vagy David Lowenthal munkáira. Ugyanakkor nagyon is releváns a szakmai és laikus közönséget bevezetni a kultúrtörténet írás eme új ágazatába! Nemcsak azért, mert a nemzetközi történész társadalom Nora gigantikus kezdeményezésének újszerűségét és horderejét Marc Bloch és Lucien Febvre *Annales*-alapításához, a 20. századi történetírásban egyedül álló újításához hasonlítja. Hanem azért is, mert a Nora által felkért népes, és a legkitűnőbb szakembereket tömörítő történészgárda aktuális és a magyar történelemre, múlt szemléletre is messzemenően érvényes kérdéseket fogalmaz meg, amelyek a múlt megkonstruálásának folyamatát, a nemzet, nemzettudat, nemzeti identitás, történelem és emlékezet kapcsolatának problémakörét boncolgatják.

A Nora által bevezetett fogalom, az emlékezet helye gyorsan népszerűvé vált és elterjedt a történettudomány mellett más diszciplínákban is, ugyanúgy, ahogy a kifejezés Franciaországon kívül másutt is gyökeret eresztett. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a nemzetté válás tapasztalata, a nemzeti öntudatra ébredés, mint tudományos kérdésvetetés, az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején a „levegőben lógott”, a francia, német, angolszász társadalomtudósok tucatszám jelentették meg műveiket. Ezek között az egyik legsikeresebb, és mindmáig legtöbbet hivatkozott fogalom, amely a Norához hasonlítható karriertörténettel büszkélkedhet, Benedict Anderson kifejezése, az „elképzelt közösségek”. Anderson 1983-as megjelenésű könyvének óriási visszhangja jól jelzi, hogy a nemzettel kapcsolatos kérdéskör milyen mértékben foglalkoztatta akkoriban a szakembereket.

A nemzeti tematika újraértelmezése mellett természetesen egyéb szempontok is szerepet játszottak Nora elhatározásában. A szerzők nyilvánvalóan szakítanak a nagy paradigmák, a pozitívizmus, vagy a marxizmus hagyományaival, és már

a címek sokszínűsége, szerteágazó jellege is jelzi a történettudomány töredezetté válását, amely az 1970-es évektől mind szembetűnőbb. Ha historiográfiai szempontból próbáljuk besorolni a Nora által szerkesztett köteteket, leginkább mentalitástörténetinek nevezhető a munka, de korántsem valamely szűk értelmezés szerint. A közel egy évtizedig tartó tanulmányírás, gyűjtés és szerkesztés a francia társadalom- és kultúrtörténet gyöngyszemeit foglalja magába. Az első kötet a harmadik köztársaság 1870-es születésétől tárgyalja a francia kultúrhistoria számos sarkalatos kérdését. A következő három könyvet általánosabb problémakörnek, a francia nemzet különböző nézőpontokból való elemzésének szenteli a szerkesztő, végül a fennmaradó kötetek a francia identitás és kulturális élet területén végzett mélyfúrások összessége.

A változatos tematika, a francia múlt feldolgozásának újszerűsége, a politikai, társadalmi, kulturális élet szimbolikus történetének bemutatása mellett a vállalkozás legfőbb hatása, hogy az 1990-es évekre kijelölte az európai kultúrtörténet írás tematikáját, vagy legalábbis nagymértékben befolyásolta a kutatók érdeklődését, témaválasztását. Sőt, ennél is többről van szó! Az eredeti francia kiadás, és ennek nyomán az amerikai három kötetes válogatás számos olyan kitűnő esszét, elemzést tartalmaz, amelyek önállóan is megállják a helyüket. Feltétlenül itt említendő Alain Corbin a párizsiak sznobizmusát boncolgató, elegáns és szórakoztató esszéje, Roger Chartier észak és dél különbözőségét taglaló írása, vagy Jacques Revel a királyi udvart tárgyaló elemzése – csak, hogy néhányat említsünk a hosszú sorból.

Nora történeti víziója egyszerre meghökkentő – különösen az 1980-as évek első felében – és szemléletet váltó. Új típusú történeti források és újfajta bizonyítékok szerepelnek a dolgozatokban: utcanevek, ünnepek, viselkedési formák. Ráadásul a múlt eme frissen feltárt elemeinek ugyanolyan meggyőző erőt tulajdonítanak a szerzők, mint a klasszikus és megszokott referenciáknak, például az orléans-i szűz, Jeanne d'Arc figurájának. Ez a friss, újszerű szemlélet nem csak a történészek számára példamutató, hanem más társadalomtudományok művelőinek is, hiszen „demokratizálja” a korábban hierarchikus viszonyokat: feloldja a szembenállást „értékes” és „értéktelen”, elit és népi, vagy populáris kulturális gyakorlat között. Nora azonban még ennél is tovább megy, amikor azt állítja, valójában nincs emlékezet, csak emlékezhelyek vannak, ezek biztosítják a folytonosságot. „Az emlékezhelyek azért létezhetnek, mert az emlékezetnek nincs már valódi közege” (13). Ez teszi alkalmassá arra, hogy üzenetet, méghozzá komplex üzenetet közvetítsen a történész felé, amelyet az megfejt: ez a kultúrtörténet voltaképpen feladata.

Ez a történelemszemlélet azonban sajátos pesszimizmussal párosul, amit a 21. század elején talán nem nagyképűség posztmodern pesszimizmusnak nevezni. Nora észleli és érzékelteti az egykori totalitás elvesztését, a szétesettséget, amely számunkra nem választás, hanem adottság, áthághatatlan korlát. „A világ szétesett, mert már nem lehetett mindent egyetlen okra visszavezetni, és ezzel egyidejűleg történeti szempontból minden – a legjelentéktelenebb,

a legvalószínűtlenebb, a legmegközelíthetlenebb jelenség is – kutatásra érdemessé vált” (25). El kell fogadnunk, hogy a koherencia, amely egykor áthatotta a történelmet, mára elenyészett, csak a kultúra torzóit tanulmányozhatjuk.

A kérdés az, hogyan tesszük ezt? Pontosabban, mit is tart a kezében a magyarországi olvasó a monumentális emlékezhely-kísérletből? Rögtön az elején le kell szögeznünk: egy nagyon jól átgondolt, logikusan felépített, követhető és meggyőző változatot, annak ellenére, hogy a magyarított verzió az eredeti szöveg töredéke. Szerencsés lenne egy második forduló, amikor Nora tanulmányai mellett az általa felkért szerzők tollából született dolgozatokból is szemezgethelnék. Nyilvánvalóan megfontolásra érdemes szempont, amit a szerkesztő a bevezetőben említ. A hatezer oldalra rúgó kollektív emlékezet-gyűjtemény lefordítását nemcsak az elképesztő méret teszi lehetetlenné, de gyakran olyan referenciákra bukkan az olvasó, amelyek a francia kultúrkörön kívül élők számára érthetetlenek és követhetetlenek. Úgy tűnik, a Lawrence D. Kritzman által szerkesztett három kötetes angol nyelvű összeállításban sikerült elkerülni az efféle a bukta-tókat, ugyanakkor elegendő dolgozat került a válogatásba ahhoz, hogy a kollektív emlékezetben rögzült számos esemény és a hősök népes seregén keresztül az eredeti munka sokrétűségét érzékeltesse. A körülményeket figyelembe véve K. Horváth Zsolt szerkesztői elve, mely szerint az ötletgazda Pierre Nora szövegeit adja közre, míg a köréjük szövődő „labirintust” – legalábbis és reményeink szerint – egyelőre mellőzi, elfogadható, meggyőző és helyes választás.

A magyar nyelvű kötet felépítése hármas szerkezetű: az első fejezet „A köztársaság”, a második „A nemzet”, a harmadik „Franciaország – többes számban” címet viseli. Ha csak pusztán a címekből indulunk ki, világos a fogalmakat összekapcsoló, a kollektív emlékezet mindmáig meghatározó toposza, a közös tapasztalat kitüntetett eleme: a forradalom. Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a köztársaság, nemzet és Franciaország genezisében milyen döntő szerepet játszott a forradalomként számon tartott időszak. Ha a francia közösségi identitás értelmezéséhez akarunk közelebb férkőzni, megkerülhetetlen jelenség, már csak azért is, mert folyamatos újraértelmezésen esett át az elmúlt immár több mint kétszáz évben. Csak hogy az egyik legradikálisabb, bár nem francia reakciót idézzük, Edmund Burke hosszadalmas politikai esszéje és az iskolateremtő François Furet elemzése közé számos reflexió ékelődött. A diskurzusban újra és újra kikristályosodtak a konfliktusok, a franciákat megosztó feszültségek, amelyek leginkább a monarchista–republikánus, katolikus–szekuláris, jobb és baloldal fogalom párokkal ragadhatóak meg. A forradalom hagyománya, ahogy az egyik recenzius említi, a „forradalom szelleme” megkerülhetetlenül újra és újra előbukkan a tanulmányokban. Meghatározó élmény, viszonyítási pont a történeti emlékezetben, akár kokárdával, akár gyászszalaggal idézik a visszaemlékezők július 14-ét.

Pontosabban – Norával szólva – emlékezet nincs, csak emlékezhelyek vannak, ezek között tarthatjuk számon a Bastille lerombolásának évfordulóját is. A történelmet lehetetlen „tetten érni”, megragadni: „... mindig problematikus és tökéletlen rekonstrukciója annak, ami már nem létezik” (15). Az emlékezet ellen-

ben nagyon is valóságos, de folyamatosan változik, a jelen függvénye, csoportokhoz kötött. „Az emlékezet maga az élet ... ki van téve az emlékezés és a felejtés dialektikájának ..., bárki kényére-kedvére használhatja és manipulálhatja, elhallgattathatja vagy hirtelen újra életre keltheti” (14–15). A történelem tehát lezárult, az emlékezet azonban sosem jut efféle nyugvópontra: képlékeny, átpolitizált eszköz célok és eszmék szolgálatában. Legitimitást teremt, bizonyos közösségekben növeli a kohéziót, vagy éppen ellenkezőleg, elválasztja egymástól az embereket.

Az emlékezet egyik alappillére a harmadik köztársaság idején kiadott és azután generációk számára útmutatóul szolgáló történelemkönyv, „a Lavisse”, vagy rövidített változatban a *Petit Lavisse*. A szerző célja nyilvánvalóan a történelmen keresztül a szülőhaza szeretetének felébresztése iskoláskorú gyermekek tömegeiben. Nora pedig, mint késői értelmező, emlékezhelyként tekint a műre, amely a francia identitás lényegét testesíti meg: a nemzet és a köztársaság szintézisét. Kortársaihoz hasonlóan Lavisse számára a nemzet gazdag örökség, hagyományok és emlékek sokasága, spirituális erő. „A hazafiúi és köztársasági érzelmek összefonódtak, és együtt szabják meg a nemzet feladatát, amely nem más, mint «valamennyi francia kiművelése annak érdekében, hogy mindahányan maximális teljesítményt nyújthassanak»” (42). A tankönyv mintegy útmutató minden gyermek számára, hogy igaz franciává válhasson – a történelem ismeretén és megélésén keresztül. A nemzeti azonosulás útja rögös és az idő múlásával, azaz a könyv új kiadásaiban változik. A forradalom mind hangsúlyosabban cezúrát jelent, amely elválasztja egymástól a régi rend sötét, és a köztársasági Franciaország felmagasztosult világát.

Nora számára Lavisse a katedrálisépítők küldetésstudatával formálja a francia fiatalság hazafias érzelmét. Ahogy az építőnek, úgy a történelemtanárnak is küldetése van, de míg az előbbi kőbe vési üzenetét, a tanár a gyermekek lelkét munkálja meg. „Lavisse tankönyve végeredményben a jakobinus szellemiség expansionista politikáját képviseli. A hazaszeretet misztikus beteljesülés. Misztikus abban az értelemben, hogy három különböző fogalmat olvaszt egygyé: a haza történelmi, a köztársaság politikai és a szabadság filozófiai fogalmát” (62). A tanító nemcsak ismereteket közvetít a diáknak, hanem igaz, tette kész, ha kell, fegyvert fogó állampolgárrá neveli őt, méghozzá nem az eszére, hanem az érzelmeire hatva. A tankönyvíró műltszemléletét áthatja a meggyőződés, hogy a forradalom a franciákat kivételes nemzetté formálta. Történelmük a hősök panteonja, akik a nemzeti egység megteremtésén, az ország felemelésén fáradoztak, s akik méltó, a hazát minden áron megvédő utódokra érdemesek. Az 1871-es vereség emléke élénken él és meghatározza a szerző kiindulópontját: nemcsak hazafiakat, de elégtételt követelő, harcias hazafiakat kell nevelni.

Az 1980-as években, amikor a köteteket szerkesztette, Nora voltaképpen ellenszélben hajózott. Visszatért a nemzethez, mint kiindulópont, vizsgálati egységhez akkor, amikor más vezető történészek éppen elutasították, azt is mondhatnánk, megvonták tőle a jogot, hogy a történelmi elemzés megfelelő keretűl szolgáljon. Nora emellett nyomon követi a monarchikus eszme

kimúlását egészen Charles de Gaulle-ig. A válogatáson érzékelhető az egyszer befolyásos, de az 1980-as években fokozatosan népszerűséget és legitimitást veszítő marxista episztomológia hatása, illetve kimúlásának hatása. A tudományos világban tapasztalható hanyatlás nyilvánvalóan összefüggésben állt a megélt valósággal, a létező szocializmus haldoklásával. Akárcsak a forradalmat, a nemzeti hagyományokat, az emlékezetet sem lehetett többé hitelesen értelmezni marxista interpretációs keretben. A Mitterrand-korszak (1981–1995) intellektuális és tudományos világára egyértelműen rányomta a bélyegét a korábbi évtizedek meghatározó baloldali magyarázó modelljének háttérbe szorulása.

Mindez elvezet az utolsó kötetekhez, illetve a magyar válogatás utolsó fejezetéhez: Franciaország – többes számban. „Az emlékezet jegyében Franciaországot nem a változatosság, hanem a megosztottság jellemzi” (219). Ezzel az észrevétellel indítja Nora a polifóniát elemző, az egység helyett a töredezettséget, megosztottságot regisztráló és vizsgáló dolgozatokat. A megosztottság részben politikai természetű, de nem hagyhatók figyelmen kívül a vallási, földrajzi, történelmi ellentétek sem, amelyek ugyanúgy alakítják és a francia identitás integráns részét képezik, mint az egységbe olvasztó nemzettudat, nemzeti kultúra, hazafiság.

A politikai viták és csatározások meghatározóak, gyakoriak és ismétlődők, a francia nemzeti identitás sajátos természetének folyamánnyai, melyek kezdetre visszanyúlnak a kettős, frank–gall eredetmítoszhoz. Ez a szembenállás, a győztes és a vesztes dichotómiájában megélt és elképzelt történelem húzódik végig a közép-kor és a kora újkor századain és alakítja a modern konfliktusokat. Feltétlenül ezek közé tartoznak a vallási ellentétek – vélekedik Nora. Különlegesnek értékeli, hogy bár Európa-szerte folytak vallásháborúk, a katolikus–protestáns viszály sehol sem tartozott olyan sokáig és mélyen a kollektív identitáshoz, mint Franciaországban. Ugyanez vonatkozik a regionális ellentétekre, a főváros és vidék szembenállására.

Óhatatlanul felmerül a kérdés: mennyire egyedi és valóban a francia identitásra jellemző mindez? A magyar kiadáshoz külön előszót írt a szerkesztő, amelyben éppen a vállalkozásnak ezt az alapvető kérdését érinti. Amikor a kötetek megírásához fogtak, Nora azt hitte, az emlékezet helyeit csak Franciaország esetében érdemes és értelmes használni. De hát miért is? Erre a kérdésre a megjelenés óta napvilágot látott recenziók is felhívják a figyelmet, de a válasszal mintha adós maradna a szerkesztő. Miért is volna a francia eset más, mint a többi, a francia nemzeti történelem és az emlékezet különbsége eltérő a többi nemzetétől? Nem kellene egyetemesebb, vagy legalábbis a nyugati kultúrákra, nemzetekre jellemző sajátosságokra gondolnunk? Hiszen Nora megannyi megfigyelésében magunkra ismerhetünk, mi magyarok is, de valószínűleg számos nemzet tagjai éreznek hasonlóképp. És ez a felismerés talán majd ösztönzően hat a magyar történelem, emlékezet és az emlékezhelyek felfedezésére, újraértelmezésére.

Lynn Hunt ideje?

Lynn Hunt: Measuring Time, Making History.

Central European University Press, Budapest – New York, 2008. 138 oldal.

A történészek általában megpróbálnak olyan munkát készíteni, amely mind témáját, mind nyelvezetét tekintve egyaránt „fogyasztható” a művelt olvasóközönség számára. A cél az lenne, hogy a történész választott témájával megszólítsa az olvasót, írásával pedig fenntartsa annak érdeklődését. Mindezek tükrében úgy tűnhet, Lynn Hunt egy mamutfenyőt próbál meg tollával kivágni, mikor az idő és a történelem, vagyis inkább annak konstruálását próbálja meg összekapcsolni. A „történelemcsinálás” a historiográfia felségterülete, ami általában száraz témát sejtet és elsősorban a szakmának szól. A historiográfia nyelvezete pedig, megkockáztathatjuk, a legtöbb esetben igen nehezen emészthető és látványosan elüt attól a stílustól, amely a közkedvelt irodalmi és történeti munkákat jellemzi. Hunt könyve azonban kifejezetten olvasmányos stílusban készült. Témája is szélesebb érdeklődésre tarthat számot, hiszen az idő sokakat foglalkoztat. Nem téved a Szerző, amikor azzal érvel, hogy az idő mindenkit körülvesz, csak sokszor nem vesszük észre, mivel jelenléte annyira magától értetődő. A probléma, Hunt szerint, abban rejlik, hogy maguk a történészek azok, akik nem kívánnak az idővel, mint létező és meghatározó kategóriával foglalkozni. A könyv tehát az alapvetően a történész szakmának szóló historiográfiai okfejtéseket kapcsolja össze azzal, ami a történészek többségét hidegen hagyja.

Nem célokom a szerző életművének hosszabb taglalása, hiszen az egyik legismertebb amerikai történészről van szó. Két témát mégis kiemelnék Hunt pályafutásából, mivel mindkét kérdés kiemelt szerepet játszik a könyv létrejöttében. Egyrészt a szerző alapvetően Franciaországgal, a francia forradalommal foglalkozik és számos monográfiát, tanulmányt publikált már e témában. A francia forradalom számára nagyon fontos határpont, amelynek szerepét a *Measuring Time, Making History* című munkájában is hangsúlyozza. A másik dolog, amit meg kell itt jegyezni, az a Szerző történetírásról vallott nézeteit tükrözi. Lynn Hunt már több historiográfiai témájú művet publikált (számunkra most legjelentősebb talán a Joyce Appleby, Lynn Hunt és Margaret Jacob által írt *Telling the Truth About History*, 1994), egyrészt ezért nem ismeretlen terepen mozog, amikor historiográfiai kérdésekbe bocsátkozik, másrészt határozott, ám jelen könyvében ki nem hangsúlyozott történelemfelfogással rendelkezik, melyet ugyanakkor következetesen érvényesít, amikor a teleologikus vagy éppen a posztmodern történetírást kritizálja.

A vizsgálandó könyv terjedelme önmagában is mutatja, hogy a Szerzőnek nem célja a történetírás és az idő kapcsolatának kimerítő részletességű feltárása. A mű inkább gondolatébresztő, vitára hív, nem elmélyült levéltári vagy

historiográfiai kutatásra épül (egy 2006-ban tartott előadásorozat áll a háttérben), hanem másokat biztat erre. A célja rávilágítani arra, hogy a történészeknek (is) foglalkozni kell ezzel a kérdéssel. Az idő ugyanis nem megkerülendő vagy megkerülhető tényező a történészi munkában.

A könyv arányos szerkezetű, három hasonló terjedelmű fejezetből áll. Menyire történeti az idő (1. fejezet), mi jellemzi a modernitás és a történelem kapcsolatát (2. fejezet) és végül, mit fontos észben tartanunk a múlt jövőjéről (3. fejezet)? Az utóbbi kérdés azonban már nem az előzőekéhez hasonló súllyal kerül terítékre. Véleményem szerint Hunt a saját maga által feltett kérdések alapján a modernitásnak tulajdonít kulcsszerepet idő és történelem viszonyában, ennek ellenére mégsem az ezzel foglalkozó 2. fejezetet érzem a legerősebbnek. A Szerző kérdéseit és az azokra adott válaszokat azonban részletesebben is meg kell vizsgálni, hogy képet kapjunk a munka jelentőségéről és esetleges mulasztásairól.

Miért vált napjainkban oly szükségessé és sürgetővé az idővel foglalkozni? Valóban fontos és egyúttal érdekes kérdés ez. Sokan írtak már arról, hogy mostani tapasztalatunk szerint az idő mintha felgyorsult volna, de leginkább a hiánya az, amivel szembesülünk. Mintha csak a „most” lenne, azaz a jelen kitágul, míg múlt és jövő ezzel együtt elveszti korábbi értékét. A prezentizmus jelenségét, mint amely korunkat általánosan jellemzi, Hunt is kiemeli.¹

A Szerző meggyőzően érvel azzal, hogy az időről mindenkinek vannak közvetlen tapasztalatai. Mindenesetre jó választásnak tűnik, hogy az idő fontosságát nem filozófiai, hanem gyakorlati, egyszersmind mindennapi tapasztalatokon keresztül hangsúlyozza. A nyelv szerepét azonban talán jobban ki lehetett volna domborítani, hogyha az időkategóriákon alapuló metaforák szerepét jobban árnyalja, például Lakoff, Johnson vagy Kövecses munkáinak² a segítségével, és nemcsak felvezető szerepet szán nekik. Érzékletesen mutatja be, hogy a vallásnak vagy éppen a gazdaságnak milyen szerepe volt az idővel kapcsolatban felvetett kérdésekben.³ Az idő, ha létezését elfogadjuk, olyan konstrukció, amely egyre hangsúlyosabb szerepet követel magának. Ezt Hunt a modernitásra, illetve a technológia fejlődésére vezeti vissza. Amennyiben tehát az idő meghatározó szereppel bír, nagyon fontos, hogy tudjuk kezelni. A kérdés így számunkra az, hogyan kell mindehhez viszonyulnia egy történésznek.

¹ Erre a kérdésre lásd még Hartog, François 2006: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. Budapest.

² Lakoff, George – Johnson, Mark 1980: *Meataphors We Live By*. Chicago; Kövecses Zoltán 2002: *Metaphor*. Oxford.

³ Itt elsősorban a világ keletezésének problémája, a Kr. e. és Kr. u. illetve az i. e. és i. sz. kérdésnek fontossága (ami többször visszatér Hunt érvelése során) áll a középpontban. Jó példa a vasút szerepe az egységes világidő megteremtésében, bár véleményem szerint itt a hajózást is meg lehetne említeni, hiszen a hajók helymeghatározásában a Nap és a csillagok állása valamint az idő ismerete szükséges, amihez egy mindenhol elfogadott időtáblázat szükséges és ez a greenwichi időn alapszik. Lásd például Schivelbusch, Wolfgang 2008: *A vasúti utazás története. A tér és az idő iparosodása a 19. századi Európában*. Budapest.

A történészek és az idő kapcsolatát vizsgáló fejezetben Hunt megvizsgálja, milyen hatással volt az időről folytatott vita a történészekre és arra a következtetésre jut, hogy a szakmát ez a probléma nem érintette meg. Ellenpéldaként megemlíti ugyan Koselleck, Pomian, Ricoeur és Nora nevét, de azt már nem fejti ki részletesen, hogy ők miért tartották ezt a témát fontosnak. Az időfelfogásról szóló példáit sem elsősorban történészekről, hanem sokkal inkább a filozófia és az irodalom területéről meríti. Túlzónak érzem továbbá azon állítását, hogy a posztmodernről szóló történészviták teljesen elfojtották volna az idővel kapcsolatos kérdéseket, hiszen bizonyos problémák felmerültek, bár tény, hogy más témák – úgymint objektivitás, igazság, vagy a fikció szerepe – jóval nagyobb hangsúlyt kaptak.

A Benedict Anderson nyomán bevezetett „homogén, üres idő” fogalma a modern időséma egyik esszenciális eleme, amely Hunt szerint a nyugati világot jellemzi. Gyakorlatilag arról van szó, hogy az idő elszakadt a vallástól, ha úgy tetszik, világivá vált, s most már nem a kezdet és vég a lényeges, hanem az idő mérése. Ez az időséma egyetemes, homogén, mély („deep time”), világi, természetes (tehát nem valamiféle természetfeletti hatásban rejlik) és új kapcsolatot alakít ki a jövővel, legalábbis a középkorhoz képest.

Egyetemes, mert a 17–19. század során a „common sense” részévé vált, és a modern időséma kronologikus keretei mindenkit körülvesznek. Itt Hunt nem hangsúlyozza, hogy ez döntően a nyugati világban jellemző. A modern időfelfogást számos helyen (India, Afrika) ráerőltették az emberekre, de ez nem jelenti azt, hogy a „common sense” része lenne. Egészen más kronologikus kereteket alkalmaznak egy afrikai törzsi társadalomban, mint Európában. Túlságosan eurocentrikus azt állítani, hogy ez lenne az egyetemes időfelfogás. Hunt említi, hogy az európai történetírás lett a standard, általánosan bevett forma minden más történetírással szemben, ily módon a történelem, mint diszciplína alapvetően nyugati, amiből azonban nem következik, hogy a többi történetírásnak nincs létjogosultsága. Pontosan akkor tudna a Szerző mélyebben az idő és történetírás kérdésével foglalkozni, ha más idősémákat, más történetírásokat is elemezne.

A „mély idő” fogalma annyit tesz, hogy nagyon messzire képesek vagyunk visszamenni az időben. Ennek alapja a keresztény naptár, amely a Krisztus előtt és Krisztus után felosztás megalkotásával biztosítja az időbeli ugrásokat. A viszonyítási pont meghatározásának valóban nagy a jelentősége. Hunt okfejtéséhez azonban hozzá kell tennünk, hogy ez nem kizárólag a nyugati időfelfogásra jellemző, továbbá az időbeli viszonyítási pont igénye jóval általánosabb emberi elvárás, korántsem a modern időséma találmánya.

Lynn Hunt könyve második fejezetét a modernitásnak szenteli. Szimpatikus, hogy a gyökerekhez próbál meg visszanyúlni, azaz a modernitás fogalomtörténetét kísérli meg felvázolni. Kiindulási pontnak viszont nem feltétlenül az *Oxford English Dictionaryt* kellett volna választania. A fejezet egyik konklúziója, hogy az említett mű nem ad pontos definíciót a modernitás terminusára. Lerágott csont, hogy egy fogalmat nem lehet mindenki számára maximális teljességgel,

tökéletesen definiálni. Ez alól az *Oxford English Dictionary* sem kivétel. A fejezet a modernitás létrejöttét taglalja, érdekesebb lett volna inkább történések modernitásra vonatkozó meghatározásaiból kiindulni.

Hunt a modernitás kezdetét a felvilágosodásban véli felfedezni. Voltaire, Montesquieu, Turgot és a korszak más ismert alakjai kerülnek terítékre, mintegy felvezetésül a döntő változást hozó francia forradalomnak. Kiindulópontja, hogy a modernitás minden esetben szakítás a régi tradíciókkal. Tétele, hogy a forradalom óriási hatással volt a modernitásra vallott felfogásunkra. Az idő mérésének átalakítása (a forradalmi naptár decimális rendszere) a forradalmárokat vezérlő alapvető, az élet minden területére kiterjedő változtatás igényéből ered. Azt azonban erős túlzásnak gondolom, hogy a francia forradalom legfontosabb eredménye az időhöz való viszony megváltoztatása lenne. A keresztény naptár eltörlése a jakobinusok ötlete volt és jól illeszkedett a Robespierre által kigondolt új rendszerbe. A forradalmárokat azonban nézetem szerint nem lehet kizárólag a jakobinusokkal azonosítani. Egy szűk kör hatalmi célból monopolizálta az időt. Erődemonstrációként hatott. Azt fejezte ki, hogy a jakobinusok még az időt is uralják. Nem Robespierre volt az első és egyetlen, aki megpróbálta saját tetszése szerint formálni a jövőt. Az, hogy milyen alacsony társadalmi támogatottsága volt mindennek, maga Lynn Hunt is elismeri, amikor leírja, hogy a kezdeményezés viszonylag gyorsan megbukott. Egyetlen eredménye, hogy a kollektív emlékezetbe beírta magát. 1794. július 28-ra még mindig thermidor 9-eként utalunk. Érdekes, és a maga nemében fontos próbálkozás volt az időszámítás átalakítása, de nem gondolnám, hogy Lynn Hunt meggyőzte az olvasót arról, hogy ez volt a francia forradalom legnagyobb eredménye.

Hunt szerint a forradalom másik nagy teljesítménye, hogy az emberi akarat immár tudatosan alakítja a jövőt, ha úgy tetszik gyorsítja az időt. Ez kétségkívül jelentős észrevétel, de nem bizonyítja, hogy ez a francia forradalom produktuma lenne. Az is kétséges, hogy a Szerző felfogása szerinti modernitás valóban a francia forradalom szüleménye-e vagy inkább a 16–18. századra jellemző folyamat végeredménye, amely a francia forradalomban csúcsosodott ki. Hunt az előbbire helyezi a hangsúlyt és a modernitáshoz vezető utat a háttérben hagyja. Az amerikai történész számára a modernitás időbeli kategóriaként működik, aminek győzelmét, a múlttal való szakítást, az idő új felfogását tehát a francia forradalom hozza el. Az időfelfogás drasztikus és maradandó változásával kapcsolatban a Szerző, mint említettem, nem volt túl meggyőző. A múlttal való szakítás sem teljes, hiszen például éppen az idő mérésében visszatérnek a tradicionális keresztény naptárhoz.

A prezentizmus korszakában mindenesetre érezhető, hogy a múlt már nem játszik olyan központi szerepet, mint korábban. Hunt, mint történész és történelemtanár szólal meg, mikor a múlttal történő esetleges túl gyors szakítással kapcsolatban két dolog miatt is aggodalmát fejezi ki. Egyrészt azért, hogy a „pre-modern” (tehát francia forradalom előtti) történelem iránt lecsökken az érdeklődés, másrészt a diákok túlságosan is az újításokkal, új témákkal, új történeti munkákkal akarnak majd foglalkozni.

Elsőszámú aggodalmát azzal támasztja alá, hogy míg a 19. században a diákok főleg ókori és középkori történelemmel foglalkoztak (például ógörögöt és latint is tanultak a gimnáziumban), most viszont a legtöbben a 20. századot, tehát a modern kort tanulják. Hunt érveivel kapcsolatban azt gondolom, hogy valóban jól kimutathatóan csökken az érdeklődés az antikvitás és a középkor irányában, de ezt nézetem szerint nem a modernitás okozza. A 19. században antik műveltséggel rendelkezni társadalmi elvárás volt egy gimnáziumot végzett ember számára. Egy évszázad alatt viszont ezek az igények megváltoztak, most már a társadalomnak másféle műveltséggel felszerelt értelmiségre van szüksége. Ezt viszont nem önmagában csak a modernitás eredményezi. Mind a 19. mind pedig a 20. század a modernitás kora, ezen belül történik meg a változás. Ami a modernitás egyik szakaszában még követelmény, az később már nem az. A diákság érdeklődési körének alakulásában szerepet játszhat, hogy a korábbi történelmi korokra vonatkozóan korlátozott számú forrás áll rendelkezésre, ráadásul tanulmányozásuk meglehetősen nehézkes és költséges. Emellett sok diák érezheti úgy, hogy az antikvitásról és talán a középkorról is már „mindent megírtak”, így nem találnak megfelelő témát, még ha vonzza is őket ez az időszak. A 20. század ezzel szemben elemzendő források és témák sokaságát kínálja, melyek értelmezése nem igényli holt nyelvek fáradságos elsajátítását. Még lehetnek élő tanúk; a kollektív emlékezet is jobban őrzi a közelmúlt eseményeit és talán úgy érezhetik, többet mond nekünk a 20. század, mint az ókori Spárta. A közelmúlt átpolitizáltsága ráadásul vonzó kihívást jelenthet egy történészhallgatónak.

Hunt másik fájdalma, hogy a régi, ám értékes munkák eltűnnek a sülyesztőben, mert az „új” mindig jobb és érdekesebb, legalábbis a hallgatók szerint. Statisztikai adatokkal próbál érvelni, hogy az „új” mennyire varázsszó lett. Míg a 17. században (tehát a modernitás előtt) hat angol könyv címében található meg az „új” kifejezés, addig az elmúlt öt évben (tehát 2003–2008 között) kiadott angol könyvek közül negyven tartalmazza címében ezt a szót. Azt viszont a Szerző elfelejti közölni, hogy hány angol könyvet adtak ki a 17. században és mennyit a kérdéses öt évben, illetve, hogy az ő mintavétele pontosabban mire is terjedt ki. A statisztikának csak ilyen módon lenne értelme, a közölt formában nem mond semmit. Inkább azt lehetett volna megvizsgálni, hogy a diákoknak milyen elvárásoknak kell megfelelniük a gimnáziumokban, illetve a felsőoktatásban. A középiskolás tankönyvek közül a 10 éves lassan muzeális darabnak számít. Nem véletlenül óriási üzlet új tankönyveket írni, hiszen ha a történelemről tanított ismeretanyag talán nem is változik, de a módszertan folyamatosan. Az egyetemeken szintén új tankönyveket adnak ki, gyakorlatilag minden generáció megírja a saját tankönyvét. Érdekes lett volna bemutatni, hogy a hangsúlyok hogyan helyeződnek át. Mennyiben azonos egy mai és egy 50 éves tankönyv anyaga például az ókori Egyiptomról? Egyrészt érthető, hogy az „új” varázsszava alatt a „rég” megbélyegzést sütik rá sok jól használható könyvre, gyakran a „módszertani változásokra”, illetve a „21. század követelményeire” és más hasonló érvekre

hivatkozva, de maga Hunt írta korábban, hogy a történelem azáltal tarthatja fent önmagát, hogy mindig revidálja a régebbi műveket új, más szempontú kutatásokra támaszkodva.

Nyugati-e a történelem? Hunt válasza szerint igen, mégpedig végső soron a modernitás miatt. Egyrészt azért, mert a nyugati időfelfogás vált uralkodóvá, vagy inkább azzá tették. Másrészt a 19. századra rögzült az a teleologikus történelemfelfogás, mely szerint a történelem maga a modernitás. Következtetése tehát, hogy minden történelem ugyanarra a mesternarratívára épül, azaz minden történelem a modernitás nyugati paradigmáján alapszik.

Történelemből Hunt érvelése szerint több is létezik, de közös tehát bennük, hogy a modernitás nyugati felfogásától nem tudnak elszakadni. Elismeri ugyan, hogy bizonyos kultúrkörökben ez a felfogás elfogadhatatlan, de hiányolhatjuk az ellenpéldákat. A múltban bizonyosan nem volt igaz és talán megkockáztathatjuk, hogy a jövőben sem lesz az, hogy bármilyen történeti művet is hoznak létre bárhol a világban, azt kizárólag a nyugati modernitás jellegzetességei fogják meghatározni. Ezt a nyugati mintára konstruált történelmet a történészek legmeghatározóbb része képviseli. „Más történelmet” egyszerűen nem fogadnak be. India történészei választhatnak, hogy a modern vagy helyi időfelfogást alkalmazzák munkájukban, és ha azt akarják, hogy a nemzetközi elvárásoknak megfeleljenek, akkor nyilván az előbbi mellett fognak dönteni. Ez viszont nem jelenti azt, hogy a „másik történelem” nem létezik. „A történelem” az én elgondolásom szerint tehát nem kizárólag nyugati. A sok történelemből az egyik jelenleg kiemelt szerepet élvez. Ezt művelik, ezt tanítják és ezt várják el a nyugati kultúrkörben, ezért talán mi nem is szabadulhatunk belőle, de vétek lenne más történelmeket csupán bizonyos elvárások miatt a modernitás nyugati paradigmájának börtönébe zárni.

A kötet utolsó nagy témája, hogy miként lehetne, vagy egyáltalán kell-e a kialakult helyzeten változtatnia a történészeknek. Hunt először azt mutatja meg, hogy mit nem szabad csinálni. Véleménye szerint a modernitást nem tudjuk mellőzni (legalábbis a nyugati világ történészeinek ez nem áll módjában), és a posztmodernhez sem fordulhatunk, hiszen az ugyanarra a modernitás-konceptióra épít, mint a modernizmus, csak negatív előjellel. Hunt azonban a posztmodern kihívásról és annak elmélyültebb kritikájáról nem tesz említést.

A megoldás véleménye szerint abban a felismerésben rejlik, hogy a történelem, bár nyugati alapokon nyugszik, de az építőelemek megváltoztathatók. Le kell számolni a teleológiával, a történelmet sokkal régebről kellene kezdeni (enyhíteni kellene tehát a modernizmus múlttal való radikális szakítását), illetve általánosságban nyitottabb múlt és jövő felfogásra van szükség.

A teleologikus történelemírás talán már – legalábbis a nyugati kultúrkörben – nem jelent óriási problémát, hiszen a szakma ezt nem fogadja el. Mindez azonban nem jelenti, hogy a történészek ne volnának céljai. Hunt szerint új, egyetemes narratívákra volna szükség, hogy az eddig „elfeledett, nem használt” dolgokat segítségül hívhassuk céljaink eléréséhez. A cél nem mellőzhető teljesen, cél nélkül nem születne történelem, inkább úgy lehetne fogalmazni, hogy

egy kizárólagos és önkényesen meghatározott végpontja nem lehet a történelemnek. A probléma inkább az, hogy Hunt homályban hagyja a konkrétumokat, nem derül ki világosan, hogy ennek az „új történetírásnak” milyen lenne a módszertana vagy milyen „elfeledett, nem használt” témákra fókuszálna. Ha tesz is javaslatot, azt is mások nyomán fogalmazza meg: Daniel Smail, Barbara Adams, illetve mások elméleteit idézi. Talán Smail javaslata a legérdekesebb, aki a történelmet az agykéregkutatással fésülné össze. A kérdés arról szól, hogyan lehetne a „mély időt” alkalmazni és tényleg visszamenni az őskorba a tábornút mellé. Az őskorkutatás és a történelem (*prehistory* és *history*) közti határvonal eltüntetése lenne a történész egyik fontos feladata. A darwini evolúciós elmélet értelmében kellene tehát a fejlődést bemutatni: a kulturális eredményeket és az emberi gondolkodást szükséges vizsgálni. A nyitva hagyott kérdés a hogyan? Tulajdonképpen – én úgy látom –, hogy ez a „neurohistory” ugyanúgy egy domináns narratívára épülne, és nem változtatna az uralkodó időfelfogáson sem.

Végezetül, úgy gondolom célszerű lenne feltenni magunkban a kérdést, mi lehetett a Szerző szándéka, célja e mű elkészítésekor. Hunt meggyőzően mutatja be, hogy az idővel kapcsolatos felvetések több figyelmet érdemelnek a történelemszótársadalom részéről. Ha ez a könyv a figyelemfelhívás szándékával született, akkor a Szerző elérte a célját. Ha megoldást is kínálni akar a felvetett problémára, akkor ezt a művet egy minden bizonnyal vastagabb kiadásban kellene folytatni. Vitaindítónak ez a munka megfelelő, hiszen a problémafelvetése, mind az időről, a modernitásról és a történelemről szóló állításai egyaránt vitára hívnak. Itt felmerülhet a kérdés, hogy kinek is szól ez a könyv? A szakmát már a mű címével megszólítja, könnyen olvasható nyelvezetével ugyanakkor a szélesebb olvasóközönség igényeihez is igazodik. Példái szemléletesek, még akkor is, ha nem mindenben értek vele egyet. Laikus olvasó (és talán a szakma) számára is hasznos lett volna bővebben kifejteni azonban bizonyos történészek (Pomian, Ricoeur) vélekedését, illetve más irányzatok (például a posztmodern) időhöz való hozzáállását. Talán célszerű lett volna az is, ha Hunt megpróbálja saját idő- és történelemfogalmát világosabban kifejteni, így állításai erősebbek, meggyőzőbbek lennének és a gondolatmenete is érthetőbbé válna. Úgy gondolom, a modernitásról vallott elképzelése sem egyértelmű, legalábbis egy nagyon nehezen megfogható kategóriáról van szó. Az idő és történelem viszonyáról való fejtegetéseit kissé egysíkúnak, túlságosan Európa-centrikusnak érzem. A nyugati időséma mellett bizonyosan létezik még számos és értékében nem lebecsülendő időfelfogás. Az idő és történelem problematikája nem korlátozódhat a nyugati kultúra által, meglehetősen erőszakosan, uralkodóvá tett és pillanatnyilag domináns paradigmára. Ez az emberiségnek csak egy részére vonatkozik, ellentétben az idővel, amellyel (mint azt Hunt is jelzi) minden embernek vannak közvetlen tapasztalatai. Ezeket a tapasztalatokat nem kizárólag a történész hivatott vizsgálni, de mégis örömteli, hogy Lynn Hunt könyvével sokakat bíztat erre.

Monika Baár: Historians and Nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century.

Oxford University Press, Oxford, 2010. 340 oldal.

A Historians and Nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century [Történészek és nacionalizmus. Közép-Kelet Európa a 19. században] öt nemzeti történész portréjának megfestésére és tevékenységük összehasonlítására vállalkozik. A könyv a budapesti születésű, jelenleg a holland Rijksuniversiteit Groningenen oktató Baár Mónika első monográfiája, mely a szerző University of Oxfordon 2003-ban megvédett disszertációján alapul. E gazdag empirikus anyagokat szenzitív módon feldolgozó mű protagonistái a 19. századi magyar, lengyel, litván, cseh és román történetírás központi jelentőségű alakjai: a *Historians and Nationalism* Horváth Mihály, Joachim Lelewel, Simonas Daukantas, František Palacký és Mihail Kogălniceanu tevékenységét vizsgálja. Mind az ötük tevékenységének súlypontja a 19. század első kétharmadára, azaz a liberális nacionalizmus időszakára esett. Ekkoriban a nemzeti történetírás kifejezetten innovatívnak számított, újszerűnek hatott és nem pusztán a jövőre irányult, hanem kívánatos fejlemények előírásával is próbálkozott.¹

A Szerző által részletesen vizsgált öt életpálya és életmű összevetése jól indokolt és komoly hozadékkal kecsegtet. A könyv mindegyik főszereplője „kiemelkedő módon járult hozzá a nemzeti tudományosság megalapozásához” (303). Ráadásul csak „igen kevésbé tértek el az új politikai berendezkedéssel kapcsolatos preferenciáik” (222). Szigorúan véve egyikőjüket sem lehet professzionális történésznek nevezni, mivel egyrészt a hivatásszerű történész szakma megszerveződése előtti periódusra esett aktivitásuk. Másrészt ambícióik sem kizárólag a történettudományra koncentráltak. Elfoglaltságaik ennél jóval sokszínűbbek voltak és többféle fontos eredményhez vezettek, úgymint történeti források kiadásához, úttörő jelentőségű folyóiratok szerkesztéséhez, a történetírás professzionalizációjának és intézményesedésének elősegítéséhez, valamint (eltérő mértékben) politikai, irodalmi és nyelvészeti kérdésekhez is hozzászóltak.² Miként Baár megfelelően hangsúlyozza, e történészek munkáját a nemzetépítés általános kulturális kontextusának győelembevételével érdemes értékelnünk, hiszen a nemzeti kul-

¹ Csak Kogălniceanu, aki egyedüliként élte meg az 1880-as éveket, tételezett a nemzeti és a szabadelvű elvek között oppozíciót: ekkoriban már a nemzeti követelések elsőbbségét vallotta (219). A többi történész politikai pozíciója is jelentős változásokon ment át: családásaikra adott válaszként Lelewel és Palacký is a pánszláv irány támogatójává vált, Horváth Kossuthot elutasítva Deák és a kiegyezés hívévé szegült, és így tovább.

² Daukantas több szempontból is kivételnek számít: bár a többiekkel azonos korban volt aktív, ez a litván nemzeti mozgalom korábbi fázisát jelentette. Daukantas meglehetősen magányos figura volt, akinek szerepe inkább a felvilágosodás korának tudós-tanáraiéra emlékeztet (25–26).

túra egységes (társadalmi, földrajzi, nyelvi és esetenként vallási aspektusokat egyaránt magába foglaló) képe elterjesztésének ágensei voltak (11, 68).³

Kezdeményezéseiket és eredményeiket egy még tágabb európai tradíció részeként is érdemes megvizsgálni. Kulcsfontosságú helyi/nemzeti szerepük és sokrétű teljesítményeik ellenére Lelewl, Daukantas, Palacký, Horváth és Kogălniceanu csak meglehetősen marginális szerepet kapnak a kor európai összehasonlító historiográfiai műveiben, melyek jellemzően nagyrészt, sőt olykor kizárólag angol, francia és német fejlemények boncolgatására kerítenek sort. Ennek megfelelően Baár egyik alapvető célja ennek a hol ismerethiányon, hol pedig leki-csinylésen alapuló érdektelenség indokolhatatlanságának bizonyítása. A Szerző revizionista nézeteket fogalmaz meg, amikor elvitatja az „elmaradott és imitatív” historiográfiák nem túl hízelgő képének jogosságát.

A *Historians and Nationalism* bemutatja, hogy e közép-kelet-európai történészek és nyugatibb, nemzetközileg jóval ismertebb kortársaik életútjában mennyi párhuzamosság figyelhető meg. Közös volt például a (nemzeti) antikvitással, egységgel, folytonossággal és egyediséggel való intenzív foglalatosságuk. Emellett a közép-kelet-európai nemzeti történészek műveik folyamán ugyanazokat a kritériumokat alkalmazták, mint szerencsésebb környezetben tevékenykedő (de épp emiatt Baár szerint öngratulációra is jóval hajlamosabb) kollégáik. Ugyanakkor, mivel a lengyel, cseh, román, litván és magyar történész pozíciója nem a domináns nemzetet képviselők pozíciója volt, sőt nemzeti szempontból emancipáltak sem voltak nevezhetők, műveikben a *status quo* kritikája és elutasítása jóval markánsabban jelenik meg.

A nagyhatalmak e közép-kelet-európai történészek számára egyidejűleg szolgálták imitációra csábító modellekkel és jelentettek fenyegetést. A könyv protagonistáinak válasza erre a sajátos külkapcsolati helyzetre Baár szerint „negatív és rokonszerű” volt (291). Ez a „mimetikus viszonzás és ellenkezés” gyakorlatához vezetett, mely átvett stratégiák és érvek által próbálta legalább szimbolikusan emancipálni a lengyel, cseh, magyar, román és litván nemzetet. Meglehetősen ironikus tény e téren, hogy a nemzeti történelem egyediségének bizonyítékait is oly módon sikerült beazonosítani, hogy a domináns nemzetek által használt kritériumokat kezdték alkalmazni (69). Következtetésképp: ekkoriban kezdett el kéz a kézben járni a fundamentális változás szükségszerűségének hangsúlyozása kompenzatív, vigaszt nyújtani igyekvő, önvédelmi szándékú narratívákkal.

E történészek emancipálatlan pozíciójának leírása érthetővé teszi Baár irántuk érzett (explicit, de korántsem átgondolatlan vagy kritikátlan) szimpátiáját, hiszen a történetírás történetében jelenleg fennálló viszonyok igencsak emlékeztetni látszanak a protagonisták idején érvényben lévő politikai-historiográfiai szituációra. Ezen áthallás magyarázza az emancipálódó/emancipálandó nemzetek (*emancipatory nations*) fogalmának direkt átvételét a forrásokból és könyvbeli

³ Nemzet és nyelv azonosítása ettől még korántsem volt automatikus. Lelewl például a korábbi, kulturálisan sokszínű Lengyelországot tartotta utánczandó modellnek és helyreállításában reménykedett (233).

gyakori használatát. Ugyanakkor Baár nem felejt el arra figyelmeztetni, hogy az ellenzéki történetírást leginkább specifikus retorikai eszközök alkalmazása különbözteti meg, e művek nem hoztak létre különálló hagyományt (295). A legjelentősebb különbség Baár Mónika és a 19. századbeli nemzeti történészek tevékenysége között nézetem szerint nem másban lelhető meg, minthogy Baár fordítási és közvetítési kísérletének iránya épp fordított. Az angolul kiadott *Historians and Nationalism* elsősorban a nyugati akadémiai közönség számára íródott. Amikor Baár megemlíti, hogy a helyi nemzeti kultúra értékeinek őrei innovatív tudósok voltak, akik újonnan fordított és alkalmazott koncepciókkal ismertették meg anyanyelvük olvasóit, a recenzensnek eszébe ötlük, hogy a Szerző éppen a helyi nemzeti tudományos értékeket fordítja le a kortárs *lingua franca*ra azzal a szándékkal, hogy bemutathassa az európai historiográfiai hagyományok egykori (korábban feltételezettnél szélesebb körű) elterjedtségét.

A régió belüli összevetés a közép-kelet európai történészek számára is kifejezetten tanulságos, mivel Baárnak sikerül elkerülni a homogén régiókép felvázolásának csapdáját. Miközben felhívja a figyelmet arra, hogy mennyire jelentős hasonlóságok vannak ezen öt történész nézetei és eredményei között, bemutatja azt is, hogy hol tértek el értelmezéseik. Egyik fejezetének konklúziója során például kijelenti, hogy miközben e történészek eltérő ideológiai tradíciókat képviseltek és különböző politikai nyelveket használtak, valamint nemzetük aranykoraként is igen más időpontokat jelöltek meg, ezen aranykorok jellemzői már csaknem azonosak voltak (253).

Ennek megfelelően a *Historians and Nationalism* tematikus fejezetekre van bontva, melyek lényegi egyezéseket éppúgy kiemelnek, mint figyelemreméltó különbségeket. A könyv első fele, az első öt fejezet a szellemi és kulturális háttérrel vázolja, rövid biográfiákkal szolgál, az intézményes környezetet boncolgatja, a történetírással kapcsolatos kortárs elvárásokat ismerteti, és a nemzeti nyelv különleges szerepére világít rá. A könyv második fele, a 6–9. fejezet Lelewel, Daukantas, Palacký, Horváth és Kogălniceanu történeti elbeszéléseit elemzi. E fejezetek a történészek nemzeti eredettel kapcsolatos elképzeléseire, a feudalizmus értelmezésére és nemzetük aranykorának víziójára reflektálnak. Baár bemutatja, hogy e történészek a nemzeti eredet korát a feudalizmussal ellentétesként határozták meg. Modernizációt pártoló, liberális tónusú nézeteik miatt utóbbit idegen fejleménynek tartották, melyet kívülről kényszerítettek rá nemzetükre. A nemzeti és az idegen közötti különbségtétel igen gyakran előfordul műveikben, de e szembeállításnak nem feltétlenül voltak normatív implikációi – Horváth Mihály értékelései például jóval összetettebbek, mint hogy egy szimpla dicsőséges nemzeti *versus* elitelendő idegen dichotómiával megfelelően le lehetne írni őket (242).⁴ Utoljára, de nem utolsósor-

⁴ Horváth Mihály ötük közül egyedülként saját korát prezentálta aranykorként. Emellett csak ő adott hangot kereskedelmet és ipart pártoló nézeteknek (242–243) – Baár szerint többek között ezen egyedisége miatt foglalkozott vele viszonylag keveset az utókor (301). A négy másik szerzővel ellentétben Horváth alapvető műveinek, sem a nemzeti történelem általa írott elbeszélésének, sem a reformkor történetének nincsen modern kiadása. Egyediségekre természetesen

ban, Baár külön fejezetben foglalkozik az elképzelt nemzeti közösségből való kizárásokkal és az egymást közvetlenül tagadó értelmezésekkel (ami a lengyel és litván narratívák esetében például abban mutatkozik meg, hogy ugyanazt a fejleményt civilizálásként, illetve gyarmatosításként írják le). E fejezet kitér továbbá a nemzeti történetírás európaiságot igazolni hivatott intenciójára. Röviden, a könyv a kulturális és politikai kontextus többrétű bemutatását kulcsfontosságú témákra fókuszáló szövegelemzésekkel párosítja, melyek a nemzetépítés és a történetírás közötti intim kapcsolatra világítanak rá (289).

Lelewel, Daukantas, Palacký, Horváth és Kogălniceanu kollektív értelmezésének része annak kifejtése is, hogy mindnyájan a tanár, a pedagógus szerepét öltötték magukra. E tudósok módszertani elvárásoknak való megfelelésüket és a történetírói elfogulatlanságukat markáns politikai preferenciák kifejezésével és legfőképpen nemzeti követelések legitimálásával kísérelték meg összehangolni. Hittek a fejlődésben, de a történelmet mégis változatlanul az élet tanítómesterének gondolták. Tudományos célkitűzéseik között központi helyen szerepelt az újfajta, átfogó nemzeti történelem megírása, melynek legfőbb nívója a történet minden aspektusának (tárgyának, színpadának, médiumának, közönségének) demokratizálása volt (47). Egyrészt írásuk tárgyával, a nemzeti történelemmel, másrészt közönségével, a nemzeti közösséggel is azonosultak, ugyanakkor az emberiség sokszínűsége által megvalósuló egységének, a nemzetek testvériségének premisszáját legalább 1848-ig magától értetődőnek vették.

A *Historians and Nationalism* bemutatja továbbá, hogy Lelewel, Daukantas, Palacký, Horváth és Kogălniceanu átmeneti korban tevékenykedtek. E nemzeti történészek szemében a patriotizmus és a kozmopolitanizmus összeegyeztethető volt. Ez nem meglepő, hiszen fiatalkori szellemi élményeik a kései felvilágosodás miliójéhez kötődtek. Későbbi munkásságukon is érezhető a Herder és Ranke közötti német tudományosság, legfőképpen a göttingeni egyetem tudósainak, különösen Schlözernek a hatása. E régiók iránt is élénken érdeklődő tudósok Baár találó szavai szerint „az univerzalista hagyomány utolsó képviselői” voltak (134). Emellett kortársaik is komoly befolyással voltak a közép-kelet-európai nemzeti történészekre, a francia liberális iskola szerzőihez például igencsak sok minden kötötte őket. Az imént említett összehangolás ellenére a nemzeti egység megteremtése bizonyos kizárások árán valósulhatott csak meg és egymást közvetlenül tagadó perspektívák létrejöttéhez vezetett. E folyamatot remekül illusztrálja Palacký esete, akinek fiatalkori hite szerint Csehország kétnyelvű területnek számított, azonban cseh nyelven írt narratívája során a területi felfogást etnikaira cserélte, aminek következtében a terület németnyelvű lakosságának csak marginális szerepet juttatott (144).

---

a többi szerző jellemzésekor is akadhatunk: Lelewel felkelésre vágyott, forradalom párti volt, mivel máshogy nem tartotta elképzelhetőnek Lengyelország helyreállítását, újjáalakulását (221). Továbbá neki egyedül van jelentős elméleti munkássága és egyedül ő írt messianisztikus szövegeket. Palacký egyik sajátossága felekezeti orientációja (254), és így tovább.

Könyve folyamán Baár átfogó, szintetizáló képet fest öt közép-kelet-európai történelemről és tesz több, a korábbi szakirodalom állításaihoz képest újszerű kijelentést. A mű e két centrális ambíciójának jogosságát igazolják a Szerző részletes, nüánszokra is érzékeny empirikus elemzései. Baár kihívást intéz a történetírás történetével foglalkozó kollégáihoz azáltal, hogy művével felülbírálni kívánja a berögződött, a közép-kelet-európai történészeket leértékelő nézeteket. E szándékát ugyanakkor kellemesen ellenpontoszza paradoxonokat és ironikus beállításokat érezhetően kedvelő látásmódjával.

Összességében a *Historians and Nationalism* esettanulmányainak tárgyait szerencsésen kiválasztó, jól fókuszált összehasonlító történettudományi mű, melynek szerkezete világos, és elegáns stílusa folytán olvasása is kifejezetten élvezetes. Baár Mónika főbb állításait magabiztosan támasztja alá, így sikerül elhelyeznie a nemzetközi, de jellemzően szűken nyugati fókuszú tudományos életben korábban csak minimális figyelemre méltatott jelentős közép-kelet-európai nemzeti történészeket a 19. század historiográfiájának térképén.

Laczó Ferenc

Michal Kopeček (ed.): Past in the Making. Historical Revisionism in Central Europe after 1989.

Central European University Press, Budapest – New York, 2008. 264 oldal.

A Michal Kopeček által szerkesztett kötet azt vizsgálja, hogyan formáltak újra a jelenkor – a rövid 20. század, avagy pontosabban a fasizmus és a kommunizmus – történetét a berlini fal leomlását követő időszakban Kelet-Közép-Európában. 1989-ben hirtelen megsemmisültek a történeti anyagnak értelmet adó régi keretek, szinte egyik napról a másikra értelmetlenné téve majdnem minden korábban megszokott elbeszélést a múlttól. Ez a körülmény elkerülhetetlenül magával hozta a múlt újraalkotásának kényszerét vagy a „történeti revizionizmust”. Ebben a kötetben ezeket az új történeteket vizsgálják olyan nyugat- és kelet-európai kutatók, akik már hosszabb ideje részesei a kritikai újragondolás folyamatának, az átalakulás krónikásainak vagy éppen aktív formálóinak szerepét öltve magukra. Maga a szerkesztő is, a prágai Jelenkor-történeti Intézet tudományos munkatársa, számos, a térség historiográfiáinak kritikai vizsgálatát célzó nemzetközi együttműködés résztvevője. Az alábbiakban ismertetett kötet is egy efféle együttműködés eredménye. Szerzői 2006. októberben részt vettek azon a prágai műhelykonferencián, mely a budapesti Nyílt Társadalom Archivum vezetésével és a Culture 2000 Alapítvány finanszírozásával zajló „Történelmek a bukás után: a rövid 20. század meghatározatlansága (Histories after the Fall: The Indeterminacy of

the Short Twentieth Century)” című rendezvénysorozat része volt.

A társadalomtudományos kutatásoknak már régóta fontos területe a történeti megjelenítések és a múlt, illetve a kollektív emlékezet feldolgozása. Ez a könyv ezen belül kifejezetten a jelenkortörténet feldolgozására, illetve egy olyan térségre összpontosít, ahol ennek az időszaknak az emlékezete különös jelentőségre tett szert. A tanulmánykötet álláspontja szerint a jelenkortörténet vitatott kérdései – a holokauszt, a gulág, a németek kitelepítése, a második világháborúban vagy a kommunistaellenes felkelésekben való részvétel – a posztkommunista Kelet-Közép-Európában a politikáról és az identitásról szóló viták előterében állnak. A könyv e történelmeknek a rekonstrukcióját helyezi bele a „történeti revizionizmus” érzékeny kontextusába.

A történeti revizionizmus kifejezést a gázkamrák létrehozásához kapcsolódó történeti bizonyítékok, és ezáltal a zsidók náci haláltáborokban való megsemmisítésének elfojtására és tagadására tett rosszindulatú kísérletekkel szokás azonosítani. Habár a kommunizmus történelmének revíziója a mai Kelet-Közép-Európában gyakran hasonló gyanakvást keltő szándékokkal párosul, az ismertetett kötet két különösen fontos megállapításra jut a kérdést illetően. Egyrészt, a legtöbb közreműködő hangsúlyozza a világos különbséget

a „történeti revizionizmus”, mint a történelmi bűnök relativizálásának formája, illetve a történelem revíziója, mint a múltra vonatkozó tudás és értelmezések átgondolására tett, a társadalmi felelősség hatékonyabb figyelembevételét eredményező kísérletek között. Ebből következően a könyv magától értetődőnek tekinti, és gyakran ki is mondja, hogy a múlt nem minden revíziója elvetendő.

Aviezer Tucker elméleti megalapozást is nyújt e megállapításokhoz, amikor megkülönbözteti a „történeti revizionizmust” és a bizonyítékokon alapuló történeti revíziót. Véleménye szerint, miközben a múlt értelmezéseinek legtöbb revízióját a jelenbeli értékrendszerekben bekövetkező változások motiválják, ezek soha nem függetlenek az elérhető bizonyítékokra vonatkozó megalapozott tudományos közmegegyezéstől, ellentétben a „történeti revizionizmussal”, amely elmosza a történeti tudás alapvető ismeretelméleti alapjait.

Elméleti szempontból ez a kötet legnagyobb erőssége: empirikusan megalapozott esettanulmányok olyan széleskörű gyűjteményét nyújtja, amely képes a hasonló minták megalapítására, miközben megjeleníti a térség sokrétű mivoltát is. Tucker általános érvényű esszéjét tizenegy, jórészt egy-egy országot érintő, ám az összehasonlító perspektívát is szem előtt tartó esettanulmány követi. Külön írások foglalkoznak a közelmúlt képét átformáló kulcsjelentőségű témákkal: a holokauszt történetének jogi védelmével és az erről elmondható történetek határainak kijelölésével; a németek kelet-európai kitelepítésének a német

újraegyesítés szemszögéből újragondolt történetével; az antifasiszta mítoszok az NDK megalapításában és a neonácizmus kelet-németországi felélénkülésében játszott szerepével; a nemzeti történelmek erős paradigmáinak a nemzeti emlékezet intézményesítésére irányuló kísérletekkel való kapcsolatával; a fasizmus és antifasizmus folyamatos átértelmezésével a 20. századi Csehszlovákiában; az új szlovák államot szolgáló alapító mítoszok felépítésére kidolgozott kétséges stratégiákkal; az antikommunista ellenzékiesség előre nem látott hozzájárulásával a kommunizmus feldolgozását érintő morális beszédmódok kialakulásához Magyarországon; a magyar 1956-os forradalom kádárista értelmezéseinek kártékony, a felkelés posztkommunista, antidemokratikus hagyományainak megalapozását érintő következményeivel; a professzionális történészeknek a lengyel kormány „történelem politikájának” értelmet adó vállalkozásokban betöltött szerepével és helyével; az ukrainai „Nagy Éhínség” értelmezéseivel, mint a megszülető posztkommunista történeti tudat alapvető kérdésével; valamint a különböző, a szovjet múlt megértésére és a náciizmussal való összehasonlítás révén „európaivá” alakítására tett észtországi kísérletekkel.

A könyv másik erőssége, hogy sikeresen mutatja meg, miszerint a közelmúlt e kelet-közép-európai revíziói és a holokauszt-tagadás közé nem tehető egyenlőségjel. Ezek az újraformált megjelenítések általában véve nem tagadják a történelmi események létét, és tiszteletben tartják a bizonyítékok jelentését. Ugyanakkor, a kelet-közép európai közelmúlt revíziók is pontosan

mutatják a posztkommunista eliteknek a kollektív identitások kialakítására tett különféle próbálkozásait. Ezek elválaszthatatlanul összekapcsolódnak a kommunizmus és történeti örökségével, amelynek feldolgozása azonban még nem sikerült megfelelően. A tanulmányok helyesen mutatnak rá, hogy az átformált múlt káros következményei és kudarcai a történeti anyaggal és bizonyítékokkal való különféle manipulációs technikákkal függenek össze, és nem egyszerű tagadásuknak a folyamányai. Ennek ellenére, a kötetben közölt tanulmányok általában véve elmulasztják e manipulációs gyakorlatok pontos vizsgálatát és bemutatását. A kiadvány elméleti, a bizonyítási paradigmáknak a múlt képének átalakításában játszott lényegi szerepére vonatkozó hozadéka ellenére megválaszolatlan marad a kérdés, hogyan képesek a történeti anyag ábrázolásának bizonyos formái sikeresen láthatatlanná tenni másokat, vagy

a bizonyítékok szándékos elszigetelése hogyan tesz képessé más bizonyítékokat arra, hogy kibújjanak a történeti értelmezés alól.

Eme hiányosságok ellenére – melyeket természetesnek tekinthetünk egy, még előttünk álló vizsgálódási út kezdeti szakaszán – a kötet a történelemről szóló, a kommunizmus bukását követő majdnem húsz év nyilvános beszédmódjainak kivételesen gazdag tárházát nyújtja. A könyv egyesíti a „bennszülött” kelet-közép-európai nézőpontokat annak nyugati szakértői megfelelőivel, és – a térségen belül is – az egymás álláspontjának megértése iránti valódi szándékról tesz tanúbizonyságot. Ez a tény, egy olyan régióban, ahol a történelem valóban számít, és ahol ezt a múltban gyakran antidemokratikus politikák igazolására használták ki, önmagában véve is figyelemreméltó eredmény.

Apor Péter

SZERZŐINK

Apor Péter (1971) történész

(Közép-Európai Egyetem)

aporp@ceu.hu

Bögre Zsuzsanna (1960) szociológus

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézet)

bogre@btk.ppke.hu

Dobszay Tamás (1962) történész, egyetemi oktató

(ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék)

dobtam@freemail.hu

Gaál György (1985) PhD-hallgató, történész

(ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Doktori Program)

Keszei András (1972) történész

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézet)

keszei@btk.ppke.hu

Kunt Gergely (1981) doktorjelölt, történész, regisztrált munkanélküli

kunt.gergely@gmail.com

Laczó Ferenc (1982) tudományos munkatárs

(Kelet-Európa a 20. században Kutatóközpont,

Friedrich Schiller Egyetem, Jena)

laczofl@yahoo.com

Mátay Mónika (1968) történész

(ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)

monimatay@yahoo.com

Murai András (1966) PhD, docens

(Nyugat-magyarországi Egyetem Kommunikáció
és Médiatudományi Tanszék)

mandras@btk.nyime.hu

Takács Tibor (1974) történész
(Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára)
takacs.tibor@abtl.hu

Toronyi Zsuzsanna (1970) levéltáros-muzeológus
(a Magyar Zsidó Levéltár vezetője)
toronyizsuzsanna@gmail.com

Tóth Eszter Zsófia (1975) PhD, történész
(Magyar Országos Levéltár)
fermina33@gmail.com

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND MEMORY

András Keszei	The Layers of Memory	5
Tamás Dobszay	Memory, Remembering, Biography: The Memoirs of a <i>Civis</i>	35
Gergely Kunt	Reconsidering a Child's Diary	51
András Murai – Eszter Zsófia Tóth	How do we imagine it? Remembering the Holocaust and the Reconstructing its Sites in Documentaries	81
Zsuzsanna Toronyi	The Stories of a Budapest Garden	97
Zsuzsanna Bögre	'My generation is quite a sullen one...': Trauma and Remembering in Life Stories	113
Tibor Takács	Act of Memory and Historical Event: The Biksza Murder, 1956	138
Péter Apor	Authenticity and Scepticism: Memory, History and Coming to Terms with the Recent Past in East-Central Europe	159

BOOKS

Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok – Mónika Mátay	184
The time of Lynn Hunt? Lynn Hunt: Measuring Time, Making History – György Gaál	189
Monika Baár: Historians and Nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century – Ferenc Laczó	196
Michal Kopeček (ed.): Past in the Making. Historical Revisionism in Central Europe after 1989 – Péter Apor	201
Authors	204
Contents	206
Abstracts	207

ABSTRACTS

Péter Apor: Authenticity and Scepticism: Memory, History and Coming to Terms with the Recent Past in East-Central Europe

In post-communist East Central Europe even the most dubious historical constructions seem to be able to gain significant credibility in the public. One of the most striking – often also shocking – features of the societies emerging after the fall of the Berlin Wall is a pervasive and strange disorientation, some kind of confusion that prevails in broadly conceived public manifestations on matters of history. There seems to be no broad social agreement about the condemnation and denial of fascist and communist dictatorships, the terror that these regimes imposed, the Holocaust, and the institutionalized state violence. The problems with history in this region have been recognised and the distortion interpreted as the result of various political attempts to appropriate the right to interpret the past. The scholarly discourse about the ways of coming to terms with the recent past in East-Central Europe, initially focused on the cultural and social frames that shape the images of history, has recently turned towards the concepts of collective memory. This approach offers an explanatory model that integrates the aspects of social practices, cultural codes and power.

While this explanation is valid, there is more at stake in this case. The various representations of the recent past in the region elucidate the conspicuous uncertainty of the criteria of authenticity of historical representations in the region. Historical argument, evidential work and archival verification are arbitrary and contingent operations for broad segments of East-Central European societies. This condition opens the floor for odd para-historiographies, political justification and self-appointed prophets offering reference points that further increase the state of confusion in Central and Eastern Europe. The image of shaping the past in terms of collective memory, however, undermines the relevance of evidence-based criteria of authenticity. The concept of memory as a social and cultural product inimical to evidential procedures, therefore, is not sufficient as a valid explanation for the problems with contemporary history in the region. In fact, scholarship based on the concepts of memory, unintentionally, albeit regretfully, is part of the problem rather than solution.

Zsuzsanna Bögre: ‘My generation is quite a sullen one...’: Trauma and Remembering in Life Stories

This study is searching for answers to the question how personal memory is affected by a crime committed in the past. How do people who were forced to commit betrayal remember their past? How does the tragedy of the past become the trauma of the present and future? The microhistorical study presents the dramatic life story of a woman participating in the 1956 Hungarian revolution. E. V., a single mother at the time of the revolution, got involved with the revolutionaries of Corvin street in Budapest, where she worked as a nurse and kitchen hand. It was here where she met and fell in love with László Iván Kovács, one of the leaders of the *corvinista* fighters. After the suppression of the revolution, Iván Kovács was arrested and jailed. To save his life, even at the price of her own, E. V. followed him to the jail voluntarily.

According to our sources, the political police enrolled E. V. as a ‘patriotic agent’, between the first and second hearings, right before Iván Kovács’s execution on 30 December 1957. The agent network employed her services until 1977, when her supervising officer initiated her release due to what in police terminology was termed a ‘lapse in employment’.

The study traces the developments in her personality across the sources. What can a woman say about herself after betraying the man she loved and the case he died for, to be able to return to her home and children?

Tamás Dobszay: Memory, Remembering, Biography: The Memoirs of a *Civis*

The historical value of memoir-type sources has been reassessed after the recent anthropological and cultural turn in historiography. Following a short survey of the most important trends in memoir research, the study analyses the memoirs of a nineteenth-century *civis* (market town burgher) of an aristocratic descent.

Ferdinánd Jeszenszky began his career as a tailor until he was forcibly conscripted into the National Guard in 1848/49. In the second half of the century he worked in agriculture, both as a farmer, and as a superintendent of an estate. Later in life he became a teacher in village schools. The study examines the admitted aims, motivations, and circumstances of the author at the time of writing, as well as the characteristics of the structure, narrative and language of the reminiscences. In addition, the study reconstructs the ways remembering and narrative processes have shaped the account of past experiences, the contents of Jeszenszky’s memoirs.

The work provides a more nuanced insight into the trends than previously seen in scholarship. It sheds light on the individual’s own experience of historical

processes and the personal history of the author directs the reader's attention to phenomena that diverge significantly from the directions and pace of mainstream history.

András Keszei: The Layers of Memory

Recent studies in memory and remembering emphasize the importance of interdisciplinary collaboration. Sites of memory, the symbolic cultural toolkit and the social frameworks of memory contribute to the construction of individual and collective memories. Neurocognitive research found that memories exist in our brains as imperfect imprints of original event experiences. Consequently every single recollection is a kind of reconstruction, which is governed by the current aims, self image, strategies and situation of the working self. Culture serves as an external source of identification, which strengthens the community's collective identity anchoring it to past times.

Both for individuals and collectives, one of the main functions of remembering is providing an enduring identity that makes individuals feel comfortable, „at home” in society. Just like autobiographical memory in the case of the individual, the selective workings of collective memory help to create a coherent self for society. Remembering as an inherently social and communicative process, which is mediated by cultural artifacts (narratives, symbols, objects) is the product of group work. Ingroup memories through regular commemorations bring community members closer together, stressing common fate, feelings, orientation. As inherently social beings humans almost spontaneously form groups of collective memory that strengthens their identity and sense of belonging.

People make sense of their life in time and community, with the help of a society's cultural narrative frames. The community members' identity in space and time is located by culture-specific narrative templates, making remembrance a crucial activity on the individual and the collective level. It is through this activity, that we experience our sameness and continuity in time.

Gergely Kunt: Reconsidering a Child's Diary

The present study offers two different points of view of the book *Éva, my daughter*, published by Ágnes Zsolt in 1947. Ágnes Zsolt was the mother of the eponymous Éva Heyman. Shortly after Éva's birth her marriage with the father, architect Béla Heyman, ended in divorce. The mother got married again, this time with Béla Zsolt, a civic radical writer. The couple moved to Budapest, but the girl remained in Oradea with her maternal grandparents. Ágnes Zsolt and her husband managed to escape from the ghetto of Oradea and eventually travelled to Switzerland with the Kasztner Train. The diary-writing child Éva died in Auschwitz.

On the one hand, from the angle of what may be called the traditional approach, the book is a child's diary written by the thirteen-year-old Éva. On the other hand, the book can also be understood as a memoir of the mother, Ágnes Zsolt. In the latter case, the volume is monument to a complex mourning process, that of a mother who lost both her old parents and her only child at a very young age. When Ágnes Zsolt found out about the deportation of her daughter, her first reaction was a suicide attempt. Éva did not have a grave in the cemetery, the grieving mother did not know where her body lied. The fact that she was unable to give her only child a funeral exacerbated her pain.

Ágnes Zsolt wrote this book as part of the mourning-process, presenting a perhaps greatly idealized picture of the lost daughter. Writing from the child's point of view, she portrayed herself as a bad divorced mother. Her relationship with her daughter is not shown as a traditional child-parent bond: she always appears as 'Ági', never as 'mother', and she is portrayed as someone who is unsuitable for the parent role. Ágnes's pain of loss did not fade over the years. She could not forgive herself that she is still alive while her beloved daughter died in Auschwitz. In 1951 she committed suicide by slashing her wrists and a photo of her daughter was found next to her dead body.

How should we read this book? Is it a child's diary or the memoirs of a mourning mother? The study concludes that due to the lack of original manuscripts readers are expected to formulate their own interpretations.

András Murai – Eszter Zsófia Tóth: How do we imagine it? Remembering the Holocaust and the Reconstructing its Sites in Documentaries

The premise of this present study is the idea that documentaries attempting to reconstruct the 'original settings' significantly influence our understanding of the Holocaust, by way of creating secondary memory. How do we imagine the ghettos and the lagers? Where do we place the series of humiliations and destruction? And what are the methods of documentary films as the means of collective memory? What narrative and visual solutions are deployed to reconstruct the past? These questions are important not only because they are connected to one of the cornerstones of Holocaust discourse, the paradox of the necessity and impossibility of representation, but also because the spatial imaging of past events is indispensable both for our personal and collective memory.

Analysing Hungarian documentaries along with Lanzmann's 1985 *Shoah*, a milestone in Holocaust representation on film, the study highlights four different techniques for the reconstruction of Holocaust sites: returning to the site, the absence of traces of the past, reconstructing the place from narratives, and

the use of archive footage. Place, both in the sense of revisiting it, and being confronted with or finding no traces of the past at the original site, is shown to have an exceptionally important role in the films discussed in the study, some of which were made during the socialist era when this subject was taboo. The road leading to the original site and the passing of time gained symbolic power in these documentaries. The most vivid images were achieved by showing the lack of people and the loss of original sites, by the visual representation of absence.

Tibor Takács: Act of Memory and Historical Event: The Bikszá Murder, 1956

On 10 December 1956 the precinct party secretary was chased across his village, before he was beaten and murdered in Gyón (Pest County). Due to the retributions following the suppression of the revolution, the case of his murder is very well documented. However, the researcher has to bear in mind that this vast documentation was recorded after the events: the documentation is retrospective and entirely consists of products of remembering processes. In order to interpret the real contents of these sources, the main characteristics and psychology of human memory must be considered. Understanding the processes of remembering is invaluable in revealing what happened in the interrogation rooms and courtrooms after the crime and reconstructing the experience of the participating individuals. The historical event on 10 December 1956, thus, cannot be separated from the traces of memory transmitted for the historian through the subjective experience of the eyewitnesses. Consequently, although the answer to the question of what 'really' happened in Gyón on this day is not possible, a very complex and detailed account of the case emerges from these sources.

Zsuzsanna Toronyi: The Stories of a Budapest Garden

The barely one thousand square meters of land next to the archways of the Dohány Street Synagogue in Budapest is a symbolic place in the history of Jewish-Gentile cohabitation in Hungary. Building on the plot began after the First World War, when a cultural centre and park and the Heroes' Synagogue dedicated to the fallen Jewish soldiers were developed there. At the end of the Second World War, the building complex became part of the Budapest Ghetto, where thousands of people were crowded together in inhumane living conditions. At the time of the liberation of the Ghetto, thousands of Jewish bodies, victims of starvation, freezing temperatures, military operations during the siege and the brutality of the Hungarian Nazis, were recovered in the streets. 2281 of these bodies, both anonymous and identified, were buried in this garden.

The park with a pond turned into a graveyard, a monument to a barbarous age, Hungary's most authentic place of remembrance for the Holocaust. However, the fate of the garden did not develop as one would expect: the first efforts to landscape and consolidate the graves were made not until 1965, the first monument in 1984. By now, several different monuments have been erected, dedicated to the memory of the liberators, humanitarians, heroic individuals, and the Hungarian victims, but there is none dedicated to those buried in the garden. The history of this cemetery is a precise reflection of the story of the reception of the Hungarian Holocaust, and the way Hungarian society perceives the victims, the perpetrators, justice and responsibility. The names of the victims are recorded in a traditional Jewish *memorbuch* (book of memory), which has served as a basis for a digital monument dedicated to them on the Internet.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén három, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, melléklek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni a hivatkozott irodalomlista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 1-2 oldalas tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését egyáltalán nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző – Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger – Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságok, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző (pl. VML IV.401.b. 13789/1935.), s a rövidítést hátul a forrás listájában oldja fel.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Kriegsarchiv, Wien (KA)

Alte Feldakten (AFA)

Vas Megyei Levéltár (VML)

IV.401.b Vas Vármegye Főispánjának iratai, általános iratok, 1871–1950.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen kiadó:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (Hrsg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció/szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratos publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed*.
<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> (Utolsó letöltés: 2009. március 9.)

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagykötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagykötőjelet rakjunk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Az idézeteket csak e jelek közé: „ ” írjuk! Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége

1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor, czochg@yahoo.com, főszerkesztő

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Pozsgai Péter, pozsgai.peter@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor u. 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Gondolat Könyvesház
1053 Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Kis Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyváruház
1054 Honvéd utca 5.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina krt. 26.

Ráday Könyvesház
1092 Ráday u. 27

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

MEGJELENT

40 év után magyarul is olvasható:

Fél Edit – Hofer Tamás: „MI, KORREKT PARASZTOK...” Hagyományos élet Átányon

című kötete!

(Első kiadás: *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village.*
Chicago, 1969.)

„Mi, korrekt parasztok értettünk a lóhoz, neveltük a jó csikókat. Már ahogy végighajtott a falun, ahogy az ostort tartotta a kezibe, látni lehetett, hogy igazi beleszületett parasztember.” A korrekt paraszt nem csupán falusi földműves tehát – hiszen a földet sokféleképpen meg lehet művelni, a lovat is sokféleképpen lehet hajtani. Az átányi korrekt paraszt azonban csak egyféleképpen hajthatja a lovát, foghatja kezébe az ostort és suhinthat vele úgy, hogy lovai büszkén föltartsák a fejüket s kényesen lépkedjenek. [...] A gazdálkodás és a munka így gyakorlati hasznán, célszerűségein túl a korrekt parasztemberek számára mintegy művészet volt.

(Részlet a könyvből)

Alig akad még egy olyan magyar vonatkozású társadalomtudományi munka, amely akkora nemzetközi visszhangot váltott volna ki, mint Fél Edit és Hofer Tamás kötete. A több mint negyven évvel ezelőtt az Egyesült Államokban angolul publikált, méltán világhírűvé vált monográfia a magyar paraszti társadalom kollektivizálás előtti világának ma már klasszikussá vált elemzése és pótolhatatlan kordokumentuma. Magyar nyelvű megjelenítésével, a Korall Társadalomtörténeti Monográfiák sorozatának első köteteként, a hazai tudományos könyvkiadás egyik legnagyobb adósságát törlesztjük.

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

A kötet bolti ára: 5.500 Ft. Megvásárolható a nagyobb könyvesboltokban vagy megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen.

Megrendelés esetén 20%-os kedvezményt (4.400 Ft) biztosítunk budapesti személyes átvétel mellett, illetve 10%-os kedvezményt (4950 Ft), ha a kötet postázását kérik. Várjuk rendelését!

Megjelent az Aetas történettudományi folyóirat
2010. évi 4. száma

RENDSZERVÁLTOZÁS ÉS TÖRTÉNETÍRÁS

Romsics Ignác: A magyar történetírás intézményei és fórumai

Gyáni Gábor: A hazai történetírás nemzetközi beágyazottsága – egykor és most

Vészprémy László: A helyét kereső hadtörténetírás: nemzetközi és hazai tapasztalatok

Hunyadi Zsolt: Az Óperencián innen és túl: a hazai középkor-történetírás nemzetközi beágyazottsága

Korok és korszakolás a történetírásban

Kisantal Tamás: Korszakok léteznek – hogyan lehetségesek? Korszakfogalom és korszakolás a történetírásban

Kövér György: Aetates Aetatum

Galamb György: Korszakolás és narratívák: a középkor esete

Czoch Gábor: A periodizáció problémái és a francia történetírás

Tomka Béla: A jelenkori európai és magyar történelem periodizációjáról: a „befeztetlen 20. század” és a „csonka 20. század”

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS

Diákfolyóiratok a rendszerváltozás előestéjén és azután (Résztevők: Bárdi Nándor, Bellavics István, Gyurgyák János, Szilágyi Márton, Takáts József, Valuch Tibor)

Bemutatjuk Ewa Domanska lengyel történészt

Ewa Domanska: Az ellen-történetírás mint az elnyomottak ideológiája (Reflexiók az új humántudományok Múlt-képéről)

A folyóirat megrendelhető, illetve előfizethető a szerkesztőség címén.

Éves előfizetői ár: 3600 Ft (tartalmazza a postaköltséget)

Egy számot megrendelőknél: 900 Ft + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: 1000 Ft

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179

<http://www.aetas.hu>

aetas@mail.u-szeged.hu

2010/3. szám

Veszély, veszteség, trauma – Magyarország 1919–1920

Varga Lajos: A forradalom konszolidációjának esélyei 1918–1919-ben

Pritz Pál: Kun Béla után – Horthy Miklós előtt. Magyarország és az antant 1919 nyarán

Ormos Mária: Agyműtét, 1919. Magyar kérdőjelek a 20. század elején

Konok Péter: Az erőszak kérdései 1919–1920-ban. Vörösteror–fehérterror

Egry Gábor: Közvetlen demokrácia, nemzeti forradalom. Hatalomváltás, átmenet és a helyi nemzeti tanácsok Erdélyben, 1918–1919

Balázs Eszter: A „sakktablától” a lövészárkok mikrovilágáig: az első világháború régi és új történeti megközelítései

Bánki Éva: „Meggzámálhatatlan szál húzódik át a történéseken.” Történelmi fordulat és prózapoétika Kosztolányi Dezső *Édes Annájában* és Tormay Cécile *Bujdosó* könyvében

Fórum

Kelecsényi László: Az első világháború magyar filmeken

Hajdu Tibor: Meddig lehetett volna megvédeni Magyarország területi integritását?

Antonella Capelle-Pogăcean: Wass Albert újraolvasása Magyarországon és Romániában: egy identitás jelképkonstrukciója

Tanulmányok

Horváth Sándor: A szociális gondoskodás gyakorlata Budapesten. Szociálpolitika az 1970-es években

Gombár Zsófia: Brit irodalom Magyarországon és Portugáliában 1949 és 1974 között

Szemle

Kovács Csaba: A 8974 darabos fácánteríték és a fekete Chevik

Paksa Rudolf: Kritikátlanul – Horthy főrendőre a szélsőjobboldalról

Murber Ibolya: Meddig menetelnek?

A folyóirat elérhetőségéről információk a www.multunk.hu honlapon és a Napvilág Kiadónál. (1054, Budapest, Alkotmány u. 2.)

SZÁZAD VÉG

—• ÚJ FOLYAM 57. SZÁM 2010. 3. •—

—• INTÉZMÉNY •—

INTÉZMÉNY, DISKURZUS, VÁLTOZÁS

Szabó Márton: Intézmény és diskurzus a politikában

Vivien A. Schmidt: Diszkurzív institucionalizmus. Az eszmék és a diskurzus magyarázóereje

Sebők Miklós: Válság táplálta delegálás. Az intézményi változás egy elmélete

EGYÉN, KÖZÖSSÉG, ÁLLAM

Málik József Zoltán: Egyén és közösség veszedelmes viszonyai – játékelméleti megközelítésben

Szmodis Jenő: A szociális állam eszméje és valósága

Pelle Anita: Állam, piac és verseny. A freiburgi iskola elméleti rendszere

SZEMLE

Malženicky Katalin: Összeegyeztethető-e egy realista képviselő-elmélet a normatív demokráciafelfogással?

Laczó Ferenc: Egy kaméleon története. (Kari Palonen: A cselekvő politika fogalomtörténete)

—•
www.szazadveg.hu

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 10: *Divat – Fogyasztás – Anyagi kultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33: *A háború állapota* (1000 Ft)
- 34: *Házasság, honosság és öröklés Európában* (1000 Ft)
- 35: *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36: *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37: *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38: *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 40: *Lak-hatás a 20. században* (1000 Ft)

Ára 1000 Ft

